

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5 (512)
вересень – жовтень
2013

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець*, *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пуріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко,
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

Ю.О.Возна

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

О.В.Жданович

www.history.org.ua

Формат 70x100/16

Гарн. Century Schoolbook

Папір офсет. №1. Друк офсет.

Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21

Тираж 650 прим. Зам. №1395

Підписано до друку 29.10.2013 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію

КВ №263 видане Держкомвидавком

України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «Імекс-ЛТД»

Свідоцтво ДК №195 від 21.09.2000 р.

Адреса: вул. Декабристів, 29,

м. Кіровоград, Україна, 25006

Тел./факс: +38 (0522) 32-17-05

+38 (0522) 22-79-30

E-mail: tsamylyak@gmail.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

Верменич Я.В. Локально-регіональні рівні вітчизняного нарративу 4

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*Із нагоди 1025-річчя запровадження
християнства в Київській Русі*

- Ричка В.М. *Anni Mundi*: народження християнської країни 24
- Ульяновський В.І. «Видубицька історія» про хрещення киян крізь призму посвяти давнього собору 40
- Шевченко Н.О. (*Ніжин*). Християнські старожитності давнього Києва в науковій спадщині М.Максимовича 60

- Паславський І.В. (*Львів*). Галицький єпископ Петро – ставленик і дипломат Данила Романовича 75
- Гулевич В.П. «Київська трагедія» 1482 р.: міфи й факти 88
- Усенко П.Г. Життєвий подвиг Зиґмунта Сераковського (до 150-річчя повстання 1863 р.) 100
- Шевченко В.М. Реформи 1860–1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування 117
- Водотика Т.С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними першого загального перепису Російської імперії 1897 р. 124
- Тимченко Р.В. Євген Петрушевич – лідер Західноукраїнської Народної Республіки (до 150-річчя з дня народження та 95-річчя з дня утворення ЗУНР). 143
- Капітан Л.І. (*Мукачеве*). Антирелігійний курс влади щодо римо-католицької церкви у Закарпатті (1945–1955 рр.) 157

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Осіпян О.Л. (*Краматорськ*). Винайдення престижних предків у контексті світогляду міського патриціату Львова XVII ст.: «перші німці» та «двозначні вірмени» в «Потрійному Львові» Ю.Б.Зиморовича 169
- Про нащадків Богдана Хмельницького на Полтавщині XVIII ст. (*вступна стаття та публікація Ю.А.Мицика й І.Ю.Тарасенко*) 207

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

- Магочій П.-Р. Україна: Історія її земель та народів (*О.В.Ясь*) 212
- Із першоджерел. – Вип.1–5 (*О.П.Реєнт*) 216

Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. (*І.В.Захарчук, Рівне*) 221

ХРОНІКА

Адамська І.Г. Міжнародна наукова конференція «Ruthenia divida: цивілізаційні орієнтири та політичні протиріччя козацьких еліт другої половини XVII ст.» 228

Кононенко В.П. Науково-практична конференція «“Чорна рада” 1663 р. та “Руїна” Української козацької держави: історіографічні стереотипи і шляхи їх подолання» 233

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ. 234

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2012 р. 238

У РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»
Є ПРИМІРНИКИ ЗА МИНУЛІ РОКИ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Гжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК**, **дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

УДК 93/94:913

Я.В.ВЕРМЕНИЧ *

ЛОКАЛЬНО-РЕГІОНАЛЬНІ РІВНІ ВІТЧИЗНЯНОГО НАРАТИВУ

Критичному аналізу піддається вітчизняне бачення гранд-наративу як простеження у «великому форматі» основних етапів еволюції – від появи на території сучасної України осілого населення до сьогодення. Як альтернатива пропонується локально-регіональна схема історичної репрезентації з акцентом на перехресних культурних впливах.

Ключові слова: *наратив, Ліотар, локальність, регіоналізація, пограниччя.*

Запрошення редакційної колегії «Українського історичного журналу» взяти участь в обговоренні підходів та концепцій сучасного українського гранд-наративу спочатку сприймалося з певним скепсисом. По-перше, декілька років тому редколегія зверталася з аналогічними проханнями, але до друку матеріалів справа так і не дійшла. По-друге, поділяючи загалом критичний настрій ініціаторів дискусії – Г.Касьянова та О.Толочка – щодо вад українського історієписання і їхню налаштованість творити вітчизняний історіографічний синтез «поза канонами мастер-наративу», не можу знайти відповідь на питання: чим уже майже відкинута ними як методологічний ключ мастер-наратив відрізняється від гранд-наративу, що прикрашає журнальну рубрику й тією чи іншою мірою задає тон дискусії?

Сумніви значною мірою розвіялися після ознайомлення зі статтею С.Плохія¹. Автор точно підмітив слабку струну, на якій грають практично всі критики сучасного вітчизняного наративу. Так, українська історія стане істотно багатшою, якщо до її канви буде включено повнокровну історію не лише української, але й інших етнічних спільнот. Але чи вдасться в такий спосіб вийти за рамки національно-етнічної парадигми? Радше це буде диверсифікація підходу, а не відмова від нього. Адже багатоетнічний підхід підживлює примордіалізм такою ж мірою, як і етнонаціональний.

Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук, завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ

E-mail: yarover@ukr.net

¹ Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна? // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С.4–12.

У баченні С.Плохія значно більш продуктивним для створення нової історії України може бути транснаціональний підхід, базований на її розгляді як цивілізаційного й культурного кордону, своєрідної контактної зони. Розміщення наших просторів «посеред багатоманітності світів, створених цивілізаційними та імперськими кордонами впродовж усієї історії території, яку ми сьогодні називаємо Україною» – ця його ідея абсолютно точно збігається з обраним нашим відділом напрямом досліджень, зафіксованим у розпочатій розробці теми «Феномен пограниччя в долі України: історичні витоки, рефлексії, ментальні впливи». Використання порівняльних підходів у ключі новітніх «пов'язаних», «перехресних» історій – це саме те, що здатне вивести вітчизняний наратив із глухого кута ексклюзивності й телеологічності. А поєднання методів макро- та мікроісторичних досліджень допоможе реалізувати вже неодноразово озвучуваний посыл С.Плохія: зробити історію України такою, яка збагатить історію Східної Європи та Європейського субконтиненту.

Щоправда, безпроблемним цей шлях не буде. Доведеться, зокрема, розв'язувати не менш складне завдання співвідношення національного/регіонального/локального на кожному історичному етапі. І вибудовувати порівняльні моделі різних наративів, у тому числі й таких небезспірних, яким є, скажімо, закарпатська версія політичного русинізму. Тому в дискусії щодо формату багатотомної історії України має, на мій погляд, з'явитися акцент на розведенні й наступному узгодженні термінів «гранд-нاراتив», «регіональний наратив», «локальний наратив».

Відразу ж зазначу, що ані саме поняття наративу (фр. «*recit*»), уведене в обіг П.Рікером, ані наративізм як методологічний принцип негативних конотацій у мене не викликає. Зрештою, ідеться всього лише про оповідну форму викладу, апарат для впорядкування інформації, засіб для надання певній сумі фактів єдиної смислової конфігурації. Інша річ – значно складніші й неоднозначні поняття «гранд-нاراتив», «мастер-нاراتив», «метанаратив», введені в науковий обіг Ж.-Ф.Ліотаром. Скептичний негативізм відразу ж з'являється щодо формули «сучасний український гранд-нاراتив» у застосуванні до викладу у «великому форматі» вітчизняної історії – від появи осілого населення на території нашої країни до сьогодення. Як «свіжа метафора» вона, можливо, і має право на існування. Але ж ми вже звикаємо до її застосування як поняття та навіть своєрідної метакатегорії. Чи варто це робити, особливо в контексті забезпечення інтелектуальної сумісності з поширеними у західній науці тенденціями історієписання²? Тут, очевидно, не обійтися без деякого заглиблення в етимологію понять, що з'явилися в контексті «наративістського повороту».

«Кінець великих наративів» у баченні Ж.-Ф.Ліотара

«Наративістський поворот» у гуманітарних науках (термін М.Крействірта), що супроводжувався появою наратології як субдисципліни, наприкінці ХХ ст. сфокусувався у вигляді двох протилежно спрямованих тенденцій: своєрідний

² Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Там само. – 2012. – №6. – С.4.

«поворот до наративу» як методологічний ключ до творення антропологічно орієнтованої історії супроводиться визнанням кризи метанаративів. При цьому й сам «нاراتивний поворот», і жорсткий спротив ідеї «метанаративів» в історії були спровоковані постмодернізмом у руслі відходу від традиції, ідеалу вищого знання, утвердження плюралізму «фрагментарного досвіду».

Те, що саме наратив опинився у фокусі дискусій про науковий статус історичних дисциплін, було прямим результатом лінгвістичного повороту в гуманітаристиці – саме від нього бере свій початок перетворення історії понять на своєрідну лінгвістичну методологію, в основі якої лежить контекстуалізм. Свою роль у цьому процесі відіграли прогресуюча антропологізація пізнання й міждисциплінарні дослідження перформативної ролі мови.

1960–1970-ті рр. ознаменувалися розквітом структуралізму й семіотики; для історичної науки вони стали часом, говорячи словами Р.Барта, «приниження (якщо не повного зникнення) оповіді», втрати інтересу до хронології на користь аналізу структур. Лінійне сприйняття часу, яке у практиці історієписання редукувалося до хронології, поступається місцем історіографічним операціям репрезентації й текстуалізації, пошукам моделей пояснення/розуміння у процесах дискурсивного осмислення історичного наративу. Такий підхід проклав шлях до виразного «осучаснення минулого» з одночасною «історизацією сучасного». Уявлення про час почали розглядатися в контексті історії ментальностей – з аналізом того, як ці уявлення змінювалися від століття до століття, від однієї культури до іншої.

Примітною ознакою постмодерності стали, отже, радикальні сумніви щодо науковості того фундаменту, який закладено в основу гуманітарних знань. У такому контексті введено Ж.-Ф.Ліотаром поняття гранд-нاراتиву стосувалося не просто великих за змістом та обсягом оповідних моделей, а лише тих, які набували найвищого ступеня узагальнення, являли собою головний ідеологічний апарат модерності.

Прикладами таких наративів у Ж.-Ф.Ліотара є християнство, Просвітництво, капіталізм, марксизм, фемінізм, психоаналіз. Війна «великим наративам», яку він оголосив, була по суті викликом прогресизмові Просвітництва. Це війна з усеохопністю й такими тлумаченнями універсальності, які розуміють відмінність як взаємовиключність. Уводячи поняття «диференда» та «малих наративів», Ж.-Ф.Ліотар запропонував нову політико-естетичну філософію з акцентом на відкиданні примітивної узагальненості та однозначності в оцінках. Постмодернізм у його баченні власне й був спробою розв'язати проблему відмінності не шляхом категоричної універсальності та протиставлень, а своєрідних «мовних ігор», локальних втручань, несподіваних ходів. На переконання мислителя, саме малі наративи стають життєздатними політичними стратегіями за умов постмодерності. До метамови й логоцентризму філософ ставиться скептично, адже в комунікаційному спілкуванні ніколи не існують правила, прийнятні для всіх конфліктуючих сторін.

Вибудовуючи грані між модернізмом та постмодернізмом, Ж.-Ф.Ліотар бачив суттєву ваду першого у прихильності до універсального чи головного наративу, що визначає умовні параметри всіх інших субнاراتивів і наділяє всю

систему одноголосним значенням. Цьому метанаративу з орієнтованим на події фокусом у модернізмі приписувалася роль універсального ключа до розуміння всього сущого. Постмодерністське мислення сформувалося всупереч такому баченню – як царина невизначеностей і незавершеності. Не дивно, що у викладі Ж.-Ф.Ліотара все, що бодай нагадувало раціональний розум Просвітництва, викликало заперечення. У поняття «диференд» він вкладав конфлікт між раціональним розумом та уявою, який у принципі не розв'язується на шляхах універсальних підходів, а може бути лише відчутним в якійсь конкретній ситуації. В усіх своїх творах Ж.-Ф.Ліотар утверджував антипозитивістський перспективізм з опорою на протилежний узагальненням партикуляризм. Він переконаний: людський досвід піддається поясненням не на основі універсальних принципів, а в термінах змінності та розмаїття локальних і залежних від випадковостей сил.

Малі наративи в баченні Ж.-Ф.Ліотара виходять на передній план тоді, коли великі наративи модернізму втрачають свою креативність. Рухливі й піддатливі до компромісів, вони ефективно діють там, де місце політичних втручань великих масштабів займають локальні втручання та де останнім справді вдається знайти спосіб розв'язання тієї чи іншої проблеми. На відміну від модерності постмодерність діє на рівні конкретних справ і віддає перевагу нестандартним прийомам. Не випадково термін «малі наративи» філософ застосовує як антитезу «великим наративам», котрі називає «паралогічними» – дивними чи навіть такими, що суперечать здоровому глуздові.

Що ж до «малих наративів», то вони у Ж.-Ф.Ліотара не обов'язково стосуються частковостей і конкретних випадків; до цієї категорії він відніс, приміром, загальнофілософські категорії фракталів і катастроф. Смысл означення «малий» стосується радше системи зв'язків, послідовних у постмодернізмі на відміну від паралельних у модернізмі. А також мінливості ідей як таких: за Ж.-Ф.Ліотаром, вони схожі на хмари, легкі й неокреслені, щойно нам здається, що ми їх роздивилися, як вони вже набули іншої форми.

Парадоксальним чином ідея наративу як універсального засобу розуміння й пояснення дійсності виявилася, отже, зняряддям розхитування раціональних пояснювальних моделей. Здатність наративів «творити реальність» і водночас утверджувати її відносність і «варіабельність раціональностей» поставила під сумнів усі пояснювальні схеми. Не дивно, що головним об'єктом критики стали гранд-нاراتиви разом із пропагованими ними поняттями «долі», «прогресу», «діалектики» тощо. Останні були проголошені рештками міфічних і релігійних марень. Загальний спротив щодо «великих нарацій», за Г.Вайтом, мав у своїй основі несприйняття типу телеологічного мислення як такого. Телеології немає у природі, її не може бути також і в історії. Твердження це відноситься як до історії локальної, так і до всесвітньої («universal»)³.

Ставлення до постмодернізму у середовищі соціогуманітаріїв залишається неоднозначним. Однак не можна не погодитися з В.Онопрієнком: «Постмодерністські новації помітно змінюють обличчя соціогуманітарного знання. Увага дослідників

³ Вайт Г. Історична подія // Ейдос. – Вип.5. – К., 2010/2011. – С.105.

зосереджується на спеціальному вивченні процесів саморефлексії, інтелектуальної творчості, форм мови, письма й мовлення, вербальних і невербальних текстів. Релятивізація й історизація поняття “знання” сприяє формуванню іншого ставлення до самого логіко-нормативного стандарту науковості⁴.

Такий дещо розлогий екскурс у доробок Ж.-Ф.Ліотара в даному випадку уявляється потрібним для того, щоб показати, наскільки відчутна дистанція відділяє первісний зміст поняття «гранд-наратив» від його вітчизняних трактувань. Називати національним гранд-наративом послідовний виклад у «великому форматі» історії України від первісних часів до наших днів – значить удаватися до спрощення, яке відбиває притаманну вітчизняній традиції хронічну неувагу до історії понять. Але «дзвінкий» термін уже сприймається як метанаратив із претензією на універсальність тлумачень. Отже те, проти чого так активно боровся автор поняття, у нас утвердилося як когнітивна норма.

Зі сказаного можна зробити висновок: пошук в історії закономірностей, єдиного архетипу, яким мають відповідати національні, регіональні, локальні різновиди історичного мислення є справою, приреченою на неуспіх. Так само, до речі, як і спроби вибудовувати історичні сюжети на основі раціональності як способу буття. Якщо винести «за дужки» постійно присутні в історії джерела ірраціональності, міфи, фантазії, у ній просто не залишиться простору для свободи. Зрештою те, що називається «ходом історії», величезною мірою залежить від випадковостей і всього того, що у Ж.-Ф.Ліотара йменується «непрезентабельним»⁵.

Від форми до змісту: принади «денаціоналізації»

У такому перекодуванні значення основоположної лексеми великої біди немає: не так уже й мало метафор утвердилися в історієписанні у вигляді понять. Суттєвіше те, що фокус дискусії поступово переноситься у площину продуктивності національних історій як таких. Справді, якщо існує країна, то поважного дисциплінарного статусу набуває країнознавство, а країнознавство немислиме без власної історії. Без «подієвого» наративу просто неможливо обійтися у сфері історичної дидактики. Але надзвичайно важливо у творенні «національних історій» не збиватися на манівці некритичного «країнолюбства», національної мегаломанії. Варто пам'ятати застереження відомого німецького історика-теоретика Й.Рюзена: набуття ідентичності й самоповаги шляхом відмежування свого життєвого простору від простору інших і наділення «свого» позитивними, а «чужого» негативними оцінками в історієписанні здатне призводити до оцінного маніхейства, репроективної телеології, знецінювальної маргіналізації інших⁶.

Отже, справа не в наративних чи якихось інших формах репрезентації минулого, а у змісті, котрий у ці форми вкладається. Спокусливо викласти історію

⁴ Оноприенко В. «Нарратив» в історії: вызовы Постмодерна // Ейдос. – Вип.5. – С.261.

⁵ Lyotard J.-F. Postmodern Condition: A Report of Knowledge. – Minneapolis, 1984; *Readings B. Introducing Lyotard: Art and Politics.* – London, 1991.

⁶ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Л., 2010. – С.153.

народу чи країни за лекалом біографії людини – від народження через самоствердження до героїчних здобутків: саме така модель вважається оптимальною з погляду виконання виховної функції. Але коли спільноті середньовіччя чи раннього нового часу приписується здатність до раціонального цілепокладання (на зразок «одвічного прагнення» українського народу до «воз'єднання» з російським чи послідовного обстоювання українцями на всіх етапах свого розвитку ідеї власної національної державності), такий суб'єктивізм здатен знецінити навіть серйозне прирощення наукових знань. Коли ж при цьому у фокусі виявляється протиставлення «ми – вони», і «наше» наділяється найвищими чеснотами, а «чуже» представляється як смертельна загроза, історія взагалі втрачає раціональну основу.

Ідея «історичного повороту» у цьому контексті прямо пов'язується зі зміною орієнтирів і відкриттям інтелектуальних кордонів у просторі широко витлумаченої інтердисциплінарності. Нові підходи в історієписанні вже неможливо розглядати поза впливом економічних, соціологічних, політологічних теорій, зокрема нового інституціоналізму, раціонального вибору, мережевого та подієво-структурного аналізу. А популярні пояснювальні схеми «залежності від минулого розвитку» («path dependency») набувають форми двох різновидів: критичних перехресть («critical junctures») та ретроспективних послідовностей («reactive sequences»)⁷. У крайніх оціночних узагальненнях нарративізмів як логіці наївного повсякденного мислення, побудованій на осмисленні причинно-наслідкових зв'язків із метою вилучення «уроків», узагалі відмовлено в науковості. Надзвичайно привабливими у цьому контексті виступають ідеї переходу від нарративізму до когнітивно-інформаційної парадигми з акцентом на русі ідей, історії людського мислення⁸. Але чи здатна інтелектуальна історія, за всієї поваги до її можливостей, відтворити багатогранність суспільного й індивідуального історичного досвіду?

Прості істини «нового когнітивізму» добре сприймаються на рівні теорії, але у процесі історієписання для їх утвердження доводиться долати чималу силу традиції. Історії, структуровані за національним принципом, упродовж двох останніх століть утвердили за собою водночас презумпцію науковості й авторитетність легітимізаційного засобу. Уважається, що територіальні рамки, обмежені сучасними державними кордонами, створюють оптимальні можливості для відтворення у хронологічній послідовності найважливіших подій – від появи осілого населення до сучасності. Те, що на цій території жили, змінюючи один одного, різні племена, етнічні спільноти з відмінними життєвими світами, що династичні угоди, війни, епідемії, міграції вносили істотні корективи в їх просторове розташування, зазвичай знаходить відображення лише в найзагальнішому вигляді. Не привертає суттєвої уваги й те, що різні спільноти перебували на відмінних рівнях історичного розвитку і їхній «історичний час» не збігався з календарним. Зрештою увага фокусується на історії домінуючого етносу, а перелік його реальних чи уявних чеснот стає вже справою техніки.

⁷ Докл. див.: Савельєва І.М. «Исторический поворот»: за границями истории // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX–XXI вв. – Москва, 2012. – С.36–54.

⁸ Медушевская О.М. Теория и методология когнитивной истории. – Москва, 2009. – С.352–353.

Домінування в історієписанні національних моделей, здебільшого у формі «політичної історіографії» країни на ґрунті симбіозу переважаючої етнічної групи й держави, хоч і вважалося нормою, але час від часу піддавалося критичному переосмисленню. Його переваги та вади були уважно проаналізовані, зокрема, у ході реалізації проекту Європейського наукового фонду «Репрезентації минулого: національне історієписання в Європі ХІХ–ХХ ст.»⁹. Зрештою вже наприкінці ХХ ст. виразно виявилось розчарування в пояснювальних можливостях «національних історій», унаслідок чого було поставлено під сумнів ефективність ґрунтованого на етноцентризмі модернізаційного підходу в історієписанні. Серйозної критики зазнали всі «цільові моделі» («goal models»), починаючи від К.Маркса й завершуючи Т.Парсонсом. Їм на зміну приходять більш гнучкі моделі «розв'язання конкретних завдань» («problem solving model»), які відкидають ідею напередзаданості як хибну у своїй основі. Уведені в дію механізми каузального й порівняльного аналізу роблять беззмістовним пошук загальних закономірностей в історії.

Розчарування в пояснювальній силі «великих наративів» супроводиться гострою критикою ефективності євроцентристських за своєю суттю модернізаційних підходів в історієписанні. Разом із соціологами «третьої хвилі» історики дедалі частіше фокусують увагу на локальному, одиничному, індивідуальному, особливо за умов нестійкості й мутацій, інверсій тощо. Міцнішає переконаність у тому, що оскільки соціальні процеси не є лінійними, а розвиваються одночасно на різних рівнях, наративи не можуть бути універсальними. І за способом конструювання, і за пояснювальною логікою вони мають бути сутнісно темпоральними, історичними, такими, що відбивають варіативність і самого минулого, і його інтерпретацій.

За влучним спостереженням польського історика В.Вжосека, прагнення легітимації національних історій шляхом відтворення узагальненого образу еволюції певної нації/народу неминуче штовхає істориків на конструювання цього образу за взірцем біографії людини. Таким схемам історичного процесу притаманні антропоморфність (надання історії рис життя людини), генетичність (перенесення сучасних уявлень про народ на час його виникнення), змінність (вибудова еволюційних схем за зразком етапів людського життя – народження, становлення, зрілості). Така історія завжди представляється як «біографія нації», а історіографія – як «автобіографія нації», причому домінує тенденція втиснути всю минувшину в рамки суто етнічної історії. Творення ідеалістичних стереотипів і міфів неодмінно веде до протиставлення одних народів іншим, збіднення образу минулого¹⁰.

Не випадково проблема «методологічного націоналізму» сьогодні чи не головний об'єкт критики на конгресах істориків, філософів, соціологів, представників інших соціогуманітарних наук. Дистанціювання від орієнтації на національні наративи повсюди базується на постулатах «виходу до нових просторів»

⁹ Див.: *Berger S., Lorenz C. Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe.* – Basingstoke, 2010.

¹⁰ Дискусії на цю тему в рамках ІV Міжнародної наукової конференції польських та українських учених «Багатокультурне історіографічне середовище Львова в ХІХ – першій половині ХХ ст.» (вересень – жовтень 2005 р.) див.: *Український історик.* – 2006. – Т.43. – №1/3. – С.325–326.

і «методологічного територіалізму». Це означає, що місце головних геополітичних акторів – націй-держав, а також релігій, які опонують одна одній, поступово займатимуть глобальні процеси, розглянуті під кутом зору контекстуальності, у рамках того культурно-історичного середовища, котре їх породило. Оновлення теоретико-методологічного інструментарію при цьому мислиться на шляхах відходу від жорстких детерміністських моделей і схем, у руслі транснаціональних та мультикультуральних підходів¹¹. Бурхливий розвиток історії повсякденності, регіональної, локальної (зокрема нової локальної), усної історії, мікроісторії – свідчення того, що перенесення фокусу дослідницької уваги на явища культурного регіоналізму являє собою стійку тенденцію, що матиме свій розвиток у майбутньому.

І все ж багато хто з соціологів, політологів вважає, що в поборюванні «методологічного націоналізму» зроблено ще дуже мало. Особливо активно «б'є на сполох» У.Бек. Подвійний виклик глобалізації він убачає в тому, що й у політичному, і в методологічному сенсах вона спонукує до відмови від звички мислити в категоріях національної держави в усіх домінуючих типах соціального аналізу. У баченні У.Бека застарілими та провінційними виявляються всі історичні підходи, базовані на розгляді національних держав як «природних» соціальних і політичних форм сучасного світу. Антитезою «методологічному націоналізму» у його викладі постає космополітизація. А щоб нікого не лякали традиційно пов'язані з терміном «космополітизм» негативні конотації, він не втомлюється роз'яснювати: у даному разі космополітизм – це реальність універсалізму, методологічний погляд на себе очима «іншого». А космополітизація – не універсальна антитеза партикулярностям – націоналізму, локалізму, а подолання дуалізму між інтернаціоналізмом і націоналізмом. В останніх статтях автора теорій «світового суспільства ризику» присутній навіть такий крайній погляд: істина національного віджила й застаріла, її захисники – справжні ідеалісти, схильні дивитися на реальність крізь потерті національні окуляри. «У суспільстві ризику націоналізм стає ворогом нації», – стверджує мислитель¹².

Зрозуміло, що далеко не всі соціогуманітарії у сучасному світі готові поділяти такі радикальні підходи до оцінок національного й націоналізму. Але фактом стало те, що націоналізм уже не виступає в ролі чи не єдиного захисника культурного розмаїття. А головне, він уже не є опорою історизму – погляду на історію як на безперервний ланцюг подій, об'єднаних ідеєю передбачуваної наступності (Л.Альтюссер вдало застосував до нього поняття «ретроспективна телеологія»). Представлення у цьому контексті нації як продукту «національної свідомості» чи процесу самоусвідомлення – очевидний анахронізм, який, до речі, робить беззмисловою аж надто популярну метафору «національного відродження». Модерні нації виникають у ході комунікаційних обмінів і пов'язаних із ними процесів соціальної мобілізації. Націю створює не якась

¹¹ Титаренко Л.Г. Современная теоретическая социология: Размышления после конгресса // Социс. – 2009. – №1. – С.16–24; Култыгин В.П. От локального универсализма к глобальному контекстуализму // Там же. – С.24–32.

¹² Бек У. Живя в мировом обществе риска и считаясь с ним: Космополитический поворот // Полис. – 2012. – №5. – С.44–58.

абстрактна ідея – навпаки, нові ідеї виникають на ґрунті вже сформованих суспільних зв'язків.

Прогресистські ілюзії у системі історичного мислення відходять у небуття разом із тим різновидом ліберального еволюціонізму, який у пошуках універсальності схильний ігнорувати культурні різновиди, уявлення про відмінний від календарного історичний час, існування темпоральностей, внутрішньо притаманних різним історичним процесам. Життя підтвердило продуктивність ідеї Е.Бенвеніста про те, що всякий наратив «коригується» дискурсом, епістемологічним вибором історика. То чи не корисніше відійти від значною мірою розвінчаної ідеї «великих наративів» і звернутися до можливостей «малих наративів», які з урахуванням сучасної геополітичної ситуації є зовсім не другорядними у творенні нових смислів? Адже зроблена Ж.-Ф.Ліотаром спроба переосмислення поняття історії з антиуніверсалістської перспективи у вітчизняному науковому дискурсі досі не оцінена належним чином.

Локальність та універсалізм

Домінуюча у сучасному науковому мисленні тенденція антифундаменталістського бачення світу відшукує свою нішу на перетині глобальних, регіональних, локальних пріоритетів та макро-, мезо- й мікропідходів. Глобалізація, створивши нову систему світових комунікацій, водночас стимулювала захисну реакцію на рівні «малих батьківщин». І тоді з'ясувалося, що глобалізація має свою протифазу – регіоналізацію, і що обидва ці процеси перебувають у складному, проте нерозривному взаємозв'язку. Глобалізація не нівелює локальне, а навпаки – піднімає його самоцінність, адже й сама концепція локального в тісному переплетенні з глобальним перетворюється на універсальну пояснювальну парадигму. Р.Робертсон доволі вдало вклав цю взаємозалежність у формулу глокалізації.

Саме тому сучасна система загальноцивілізаційних дослідницьких пріоритетів у соціогуманітарній сфері базується на істотно переосмисленому співвідношенні глобального й локального. Маємо справу зі своєрідним «ефектом маятника». Якщо перша половина ХХ ст. характеризувалася підвищенням інтересом до проблем глобалістики (ідеї циклічності у О.Шпенглера та А.Тойнбі, формаційний принцип у марксистському суспільствознавстві), то у другій його половині у фокусі зацікавленень опинилися сюжети, які вкладаються в поняття «історична локалістика» – мікроісторія, історія повсякденності, родини, краю. А початок ХХІ ст. ознаменувався черговим «пізнавальним поворотом» – відродженням інтересу до глобальних проблем (зокрема у формі появи макроісторичних моделей універсальної історії («universal history»), нової інтернаціональної історії («new international history»), транснаціональної історії («transnational history»). Така «універсалізація» історії не може не супроводжуватися підвищенням інтересом до співвідношення по лінії «глобальне – регіональне – локальне».

Справжній бум наукового інтересу до явищ регіоналізації, що супроводжував дослідження глобалізаційних процесів, для багатьох став несподіваним.

Виявилось, що саме глобалізація стимулює появу в локалітетів нових економічних і політичних ресурсів, і що саме на мезорівні регіонів відбувається гармонізація енергетики зустрічних потоків, котрі йдуть як згори вниз, так і низу догори. Складне взаємопереплетення глобального та локального, вкладене у формули глокалізації та глоболокалізму, зруйнувало ті уявлення про «занепад території», які були популярними в науковому дискурсі 1980–1990-х рр. Як переконливо довів дослідник європейського нового регіоналізму М.Кітінґ, територія – це той «повсюдний чинник», який структурує політичне, економічне й соціальне життя та визначає параметри колективних реакцій. Саме тому говорити треба не про кінець територіальної політики, а про перебудову її структури¹³.

Взаємовідношення понять «локальне» та «регіональне» під впливом процесів глобалізації теж зазнало певної корекції. Загалом ці поняття співвідносяться як родове й видове, локальний рівень вважається нижчим щодо регіонального. Але локальний соціум усвідомлює свою особність лише завдяки наявності спільних культурних особливостей, а вони, як правило, формуються в рамках регіональної культурної традиції. Саме регулятивна, аксіологічна, символічна, комунікативна та інші функції регіональної культури створюють основу локалізму у світосприйманні. Водночас вони здатні стати й базою політики культурної ізоляції та формування партикуляристських систем цінностей – аж до фундаменталістських.

Оскільки регіони можуть розглядатися і як ментальні конструкції, на перший план виходить ідея концептуалізації регіону через концепт уявленої спільноти. А це, своєю чергою, актуалізує потребу в пошуку спільних, культурних у своїй основі, внутрігрупових ознак.

Сьогодні інтерес до просторових впливів пронизує всі сфери соціогуманітарного знання, причому регіоналістика виявилася не менш затребуваною, ніж наукова глобалістика. Саме цей інтерес відчутно змінив кут зору на одвічну проблему взаємодії центру й периферії. Одні дослідники фокусують увагу на зростанні ролі нелінійних утворень і світових потоків, уособлених певним «центром». Інших цікавлять насамперед проблеми маргіналізації, кордонів, лімітрофів – усе те, що може бути об'єднане поняттям «периферія». Ті «лінії перетину», які повсюдно існують між глобальним і локальним, зробили термін «глокалізація» загальноживаним в аналізі культурних взаємопроникнень. Надалі конструювання «гібридних» термінів стало своєрідною інтелектуальною модою: Дж.Розенау, приміром, взаємодію інтеграції та фрагментації вклав у поняття «фрагмеґрація».

На цьому фундаменті Дж.Розенау майстерно вибудовує дихотомію «утверджуючого глобального» («affirmative global») і локального, що чинить опір («resistant local»)¹⁴. До такої формотворчості не варто ставитися як до своєрідних «інтелектуальних ігор»: нові процеси потребують нових категоріальних визначень. Примітною ознакою нашого часу стала активізація теоретико-методологічних пошуків у зв'язці «час – простір»: там, де раніше простежувалися насамперед часові ритми, сьогодні домінують просторові підходи.

¹³ *Keating M.* The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change. – Edwar Elgar Pub., 1998. – P.67–75.

¹⁴ *Rosenau J.* Distant Proximities: Dynamics beyond Globalization. – Princeton; New York, 2003.

Геокультурні підходи відрізняються від історико-генетичних насамперед схильністю до діахронії. Якщо історична наука тягнє до вертикальних історичних зрізів (за періодами) і генетичних схем, то історична географія й культурологія виходять із необхідності пов'язати історичні зрізи та визначити загальні тенденції розвитку певного просторового об'єкта – його походження, послідовність і стадіальність змін, інерційність еволюційних процесів. Особливий інтерес виявляється при цьому до історії освоєння території, специфіки природокористування, комунікацій, топоніміки, формування регіональної свідомості.

Індивідуалізуючий геокультурний підхід передбачає комплексне дослідження окремо взятої території як історично сформованої спільноти, соціокультурної цілісності, що має власний, притаманний лише їй темпоритм розвитку. Водночас увага фокусується на його місці у системі центр-периферійних відносин, особливостях регіонального політичного процесу та специфічних рисах локальної ідентичності. Регіональна діагностика здійснюється як у формі моніторингу суспільних настроїв, так і за допомогою зосередження уваги на окремих *case-studies* в історичній ретроспективі та у сучасних умовах. Аналізується місцевий «пантеон героїв», особливості історичних традицій, регіонального міфотворення, відповідна символіка. Предметом постійної дослідницької уваги є стереотипізація образів «іншого» у суспільній свідомості – як віддзеркалення особливостей світосприймання та соціонормативної й політичної культури, або ж як інструмент маніпулювання свідомістю.

Соціальний конструктивізм у системі соціогуманітарних наук – це не стільки чітко визначений науковий напрям, скільки сукупність підходів, схильних розглядати суспільні явища не як даність, а як продукт уяви чи цілеспрямованих дій. Його початок зазвичай пов'язують із парадигмою, запропонованою П.Бергером та Т.Лукманом, і постмодерністськими підходами М.Фуко й П.Бурдьє. В історієписанні зрушення відбуваються переважно в перенесенні дослідницької уваги з суб'єктів на відносини між ними; отже істориків не так цікавить сама подія («що це було»), а питання «чому, як, навіщо?». Якщо розглядати дискурси як способи впорядкування соціальної реальності, то відмінною рисою історичного наукового дискурсу стає з'ясування в порівняльному контексті причинно-наслідкових зв'язків.

На наш погляд, вітчизняному історичному загалу ще належить оволодіти методологією й методикою дослідження не просто регіональних особливостей, але і їх відображення у відповідних локальних дискурсах, у першу чергу тих, які відбивали реальні зіткнення інтересів по лініях «центр – периферія» і «регіон – регіон». На рубежі XIX–XX ст. українська історіографія досить швидко впоралася із завданням синтезування того, що уявлялося «відгалуженням» польської, російської, австро-угорської та інших історій, в єдину історію ще не існуючої модерної української нації. Нині, уже у XXI ст., на порядку денному постало до певної міри зворотне завдання – аналіз національної історії крізь призму особливостей історичної долі її регіонів. Це не має бути просто задокументований літопис життя кожного окремого регіону. Значно складніше (і продуктивніше) створити цілісну, але достатньою мірою прив'язану до території, локалізовану історію України – в усій багатогранності її центр-периферійних

і горизонтальних зв'язків, з урахуванням «поділів» і «переділів», заплутаних самоідентифікацій, регіональних дискурсів. Лише тоді в один ряд із переважно політичними синтезами історії України стануть ті, які можна буде (звісно, дуже умовно) називати регіональними.

Пошук власних парадигмальних орієнтирів в історичній регіоналістиці ще далеко не завершений, хоч початкову стадію цього процесу – розширення на основі міждисциплінарності категоріально-понятійного інструментарію – вона вже пройшла. Тепер важливо визначитися з набором основоположних парадигм, здатних структурувати відповідний науковий простір. На перший план тут виходить осмислення діалектики взаємопереходів по лінії глобальне/національне/регіональне/локальне, новий контекст відносин центрів і периферій, а також оптимальність комбінацій макро-, мезо- та мікропідходів у науковому пізнанні.

Один із головних напрямів новітнього методологічного синтезу полягає в поєднанні світ-системного й цивілізаційного підходів, у тому числі у дослідженні процесів регіоналізації. Ідеться про новий рівень соціального аналізу: регіоналізація розглядається як зворотний бік процесів глобалізації в контексті формування регіонально-цивілізаційних об'єднань, що перебувають у процесі динамічної взаємодії.

На думку російських географів, перенесення фокусу географічних досліджень на проблеми простору є початком формування нової дослідницької парадигми. Адекватно сформулювавши проблему простору, уважають вони, географія зробила послугу цілому сімейству суміжних наук. Зокрема, саме у предметному полі регіоналістики вона зробила помітний крок назустріч історичній науці. Поняття хронотопу органічно включає і просторові, і часові параметри людського буття. Специфічність культурної географії в тому й полягає, що вона не може існувати без заглиблення в минуле.

Для історичної регіоналістики проблема окреслення парадигмального статусу є водночас проблемою чіткого визначення просторового менталітету. Тут особливо важливо уникати погляду на регіон як на об'єкт «націоналізуючого» впливу. Кожен регіон має власні традиції, які в кінцевому підсумку допомагають йому «самовизначатися» у часі та просторі. Акценти на етнічності як чи не головному символічному ресурсі й важелі релігійно-етнічної мобілізації стимулюють етноцентризм у підходах, що змушує соціум жити «з головою, повернутою назад». Сучасні конструктивістські підходи орієнтують на рівноцінність культурних традицій, толерантність, пріоритетність громадянських начал.

Вихід сучасної історіографії поза межі національних кордонів створює проблему конструювання «глобального минулого» на фундаменті компаративізму й синтезу різних дослідницьких підходів. Від того, в якому співвідношенні перебуватимуть ідеї оновленої глобальності з дослідженням локально-просторової специфіки, залежить рівною мірою майбутнє як історичної глобалістики, так і історичної регіоналістики. І далі розхитування «антиколоніальних» бінарних моделей, і долання етноцентризму з його пошуком «фантомних ворогів» мислимі лише в контексті поглибленого компаративного дослідження різних традицій, культур, способів історіографічного мислення.

Для поглибленого аналізу ролі Степу в історичній долі України цікавою може виявитися кардинальна переоцінка місця й ролі номадизму, запропонована американським істориком П.Гямляйненом. Звична культурна ідіома, що ґрунтується на ототожненні номадизму з архаїкою/примітивністю/варварством, сьогодні вже не витримує наукової критики. Кочівники розглядаються не як патологія «нормальності», а як частина регіонального соціального простору – із власними механізмами соціальної організації та поведінковими стереотипами, з оригінальними способами взаємодії з чужорідним середовищем. Такі переоцінки стимулюють новий погляд на фронтири й пограниччя як «простір зустрічей» («meeting ground»), зони своєрідного культурного посередництва й обміну досвідом, часто травматичним для обох сторін¹⁵. Розширені трактування номадизму як прагнення до постійної «зміни місцеперебування» застосовуються до всіх «людей шляху» – ромів, мігрантів тощо. Як уважає С.Ушакін, «ставши частиною більш загального академічного інтересу до теми мобільності й простору, “номадологія”, “номадична теорія”, “сучасний номадизм” слугують своєрідним визнанням того, що ідеї про стабільність і сталість, які лежать в основі сучасних уявлень про ідентичність, суспільство й державу, усе менше й менше відбивають реальний стан справ»¹⁶.

Регіоналістика має постійно підтверджувати свій науковий статус, розв'язуючи суперечності між загальним і конкретним, цілим та частиною, центрами й периферіями. Обираючи з-поміж безлічі наукових підходів, вона мусять орієнтуватися насамперед на ті, які відкривають перспективу синтезу універсалізму та контекстуалізму, перехресних впливів, взаємодії відцентрових і доцентрових сил. Дослідження конкретного регіону може бути успішним лише за умови «включеності» його у світовий культурний простір. А загальний контекстуальний масштаб регіоналістики прямо залежить від пошуку власної ніші у системі як глобально-універсального (транснаціонального), так і локально-орієнтованого наукового знання.

Під впливом «історичної глобалізації» відчутно змінюються структура й функції загальної історії, яка надто довго базувалася на легітимациї відповідних цивілізаційних ідей. Поняття цивілізації як частина дихотомії «цивілізаційне – варварське» надто довго осмислювалося як синонім раціональності та прояв історичної необхідності; завдяки цьому телеологізм став фундаментом історієписання. Упродовж ХХ ст. цей фундамент поступово розмивався під впливом постколоніалістської й постмодерністської критики, унаслідок чого історичний процес постав як діалог цивілізацій, в якому роль суб'єкта була закріплена за обома сторонами; загальна історія внаслідок цього постала як сума багатьох історій, написаних із різних пунктів бачення. Макроісторичні моделі загальної історії (лінійно-стадіальні, циклічні), які домінували раніше, сьогодні існують поряд із регіональними концептами історії локальних цивілізацій, моделями локальної історії та мікроісторії. А головна проблема глобальної історії мислиться як співвідношення універсального й часткового (локального).

¹⁵ Див., напр.: *Хямляйнен П.* Империя команчей. Введение: Колониализм наоборот // *Ab Imperio.* – 2012. – №2. – С.25–51.

¹⁶ *Ушакін С.* О людях пути: номадизм сегодня // Там же. – С.53–81.

Концептуалізація історичної локалістики відбувається на основі переосмислення понять «локус», «локалізм», «партикуляризм», «периферійність» тощо, поєднання макро- й мікроісторичних підходів, простеження еволюції ізольованих соціумів у великих часових діапазонах. Застосування крос-історичних підходів і методик локального мікроаналізу дає змогу представити не усереднено-типову, а виразно індивідуалізовану просторову картину суспільних відносин на рівні певного «місця» в більш або менш широкому часовому діапазоні.

Інтерес до локалізму й локальності у сучасних теоріях регіоналізму підтримується як відчуттям евристичної обмеженості універсалістських концепцій, так і новою конфігурацією дихотомії «істотне – неістотне», пов'язаною з онтологічним поворотом, що відбувся в рамках некласичної та постнекласичної філософії. У гуманитаріїв з'явилося тверде усвідомлення того, що у взаємодії глобального й локального діє не стільки алгоритм протиставлення, скільки логіка включення. Сутність тих глобальних процесів, які змінюють світ на наших очах, неможливо зрозуміти без звернення до досвіду індивіда чи групи, так само, як і без перенесення акцентів із «закономірностей» на «частковості» й «випадковості». Локальне при цьому далеко не завжди осмислюється як територіальне – воно може бути синонімом часткового в найрізноманітніших формах його прояву – від простеження деталей приватного життя окремої людини до аналізу зв'язків, що породжують соціальні асоціації й корпоративну психологію. Проте територія, навіть якщо вона існує в дослідженні як фон, усе ж визначає його масштаб і межі, допомагає уявити джерела специфічності, породжуваної життям в обмеженому територіальними рамками середовищі.

Специфічний інтерес до локалістики у соціогуманітарних дослідженнях потягнув за собою відмову від еволюціонізму в аналізі культурних феноменів і перехід на позиції функціоналізму. Культури, ієрархія яких у лінійних підходах вибудовувалася за принципом «від примітивних до високорозвинених», тепер постають як утілення «інакшості», з якою всім доводиться рахуватися. Типологічний, локально-цивілізаційний підхід до культури допомагає долати ідеологічний монізм, притаманний формаційному підходу, прокладає шлях до створення синкретичної, багатомірної картини історичного процесу. Людина як носій локальної культури постає у широкому соціальному контексті й у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями.

Не випадково на XXI Міжнародному конгресі історичних наук (Амстердам, серпень 2010 р.) критичному аналізу було піддано навіть саму трирівневу систему розгляду минувшини, яка традиційно має такий вигляд: глобальний рівень – загальна історія, національний – вітчизняна історія, регіонально-партикулярний – історія регіонів і місць. На форумі пролунали радикальні заяви про «звільнення глобальної історії від національних історій» і про новий ракурс «глобалізованої історії». Поняття «глобалізація історії» було введено в канву сесії, організованої німецьким істориком С.Поппом. Дискусія зосередилася навколо співвідношення глобального, національного й місцевого в історієписанні, причому йшлося як про розмивання поняття «вітчизняна історія» під впливом глобалізаційних процесів, так і про «другий поворот від національного до

локального» (Дж.Бентлі). Як зауважує з цього приводу В.Тишков, саме місцеві версії історії здатні надавати національним наративам більш складного, інклюзивного характеру, і саме на цьому шляху, поряд із вписуванням їх у всевітньо-історичний контекст, відбуватиметься відхід від традиційного бачення історії та перегляд самих версій національних історій¹⁷.

Обриси майбутнього наративу: суб'єктивне бачення

Що ж до конкретики, то тут можна пропонувати безліч варіацій. Але, здається, нікого переконувати не треба в тому, що схема, закладена в моделі прийнятих в нашій країні історичних «синтез», далека від оптимальної, а з огляду на європейські стандарти – явно застаріла. По-перше, вона хибує на лінійність уже тому, що будується «за періодами», не враховує відхилень в історичному часі. По-друге, вона не вільна від проявів етноцентризму. По-третє, у ній зовсім не проглядається бодай натяк на теорію, методологію, стан розробки проблеми. Коли після короткого вступу читача занурюють у реалії первісного світу з докладним переліком майже всіх слідів перебування первісної людини на сучасній українській території, археологічних культур, бажання читати далі в нього може взагалі зникнути.

Навряд чи в багатотомній історії України можна буде обійтися без ґрунтовного теоретичного розділу – з окресленням поля дослідження, його специфічності, методології, методів і т.п. Читач має розуміти, які нові наголоси при цьому з'являються: приміром, перенесення центру уваги з часу на простір, із пошуку універсальних закономірностей на локальні прояви, переосмислення ролі кордонів тощо. А головне – із перших сторінок праці він має усвідомити, що протягом століть майбутня територія України перебувала у зонах різних цивілізаційних впливів, і що тією чи іншою мірою їх відлуння ми відчуваємо до сьогодні.

Щоб історія була цікавою, необхідно насамперед звільнити її від безальтернативної канонічності, знаходити в ній місце для гіпотез, принципів, зіставлень, нетрадиційних ходів. Не «зшивати» воедино те, що не було цілісністю, і не відшукувати мотиви цілепокладання (прагнення до соборності) там, де вони реально не проглядалися. Не робити власну націю фокусом Ойкумени і не шукати її там, де її не було. Чітко визначати статус кожної з частин її території на кожному історичному етапі й не боятися, що з визнанням статусу периферійності народ «втрачатиме обличчя». Навпаки, простеження (за моделлю С.Роккана) варіантів горизонтальної периферійності (за принципом віддаленості чи відмінностей) і вертикальної периферійності (за принципом підпорядкованості) здатне підвести науковий ґрунт під модель аналізу залежностей. Можливо, на цьому шляху вдасться нарешті відійти від антиісторичної моделі «700-літньої колоніальної залежності України».

Здається, що до створення повнокровної історії України чималою мірою може прислужитися наявний уже зарубіжний досвід написання «перехресних», «пов'язаних» історій. Інноваційність тут полягає у зміні кута зору на

¹⁷ Тишков В.А. Новая историческая культура (размышления после XXI Международного конгресса исторических наук) // Новая и новейшая история. – 2011. – №2. – С.3–23.

поняття гегемонізму, колонізаторства й узагалі на традиційну систему ієрархій в історичній ретроспективі. Там, де прийнято бачити насамперед односпрямований імперський чи якийсь інший геополітичний тиск, пропонується спостерігати спонтанні «пучки відносин» («bundles of relation»), в яких визначальними виявляються перехресні культурні впливи.

Концепти «пов'язаної», «спільної», «інтегрованої» («connected», «entangled», «shared», «integrated») історії з'явилися в руслі «культурного повороту», з одного боку, і соціологічних «мережових парадигм» – з іншого. Компаративна історія не є чимось новим. Згадаймо, як обстоював переваги історії «поверх кордонів» М.Блок на XIX Міжнародному конгресі з історичних наук в Осло (серпень 2000 р.). Але доволі довго вона існувала в режимі синхронії, а діахронічна взаємодія, у тому числі між різними інтелектуальними традиціями, залишалася в тіні. Запропонована французькими істориками М.Вернером та Б.Циммерманом ідея «перехресної історії» («histoire croisée») виходила із заперечення простих лінійних «трансферів» – передачі інформації від однієї культури до іншої. На їхнє переконання, має йтися про рух у різних напрямках (ре-трансфери) і про діалог культур як «взаємопереплетення» («intersection»). У такому баченні певні цілісності репрезентуються не просто у відношенні одна до іншої, а одна через іншу, як рухомі, активні, взаємодіючі, із власними механізмами циркуляції¹⁸. Поняття трансферту (культурного перенесення) виявилось зручним для пояснень впливу множинних і різнобічних взаємозв'язків, взаємообмінів, взаємовпливів на формування ідентичностей, поведінкових стереотипів, образів минулого.

Уявлення про те, як працює модель трансферів, можна створити на прикладі спільного проекту британського, французького та ірландського товариств із дослідження XVIII ст., який має назву «Франція, Великобританія й Ірландія: культурні трансфери та циркуляція знань у вік Просвітництва». Спільними зусиллями відшукуються відповіді на питання: хто виступав у ролі культурних посередників, через які канали відбувалися культурні взаємовпливи, що це дало в підсумку для всіх трьох учасників процесу, який вплив ці трансфери справляли на формування національних ідентичностей. Обмін думками з цих питань відбувається на щорічних наукових конференціях¹⁹. Інший різновид «інтегрованих» історій оперує концептами «пов'язаності», «спільності», «транснаціональності» та якоюсь мірою виявляє претензію на заміщення національних мастер-нاراتивів.

Автори нових підходів відчують вразливість гегемоністських схем в історієписанні та прагнуть замінити їх більш гнучкими, коли замість одного «центру впливу» фігурують декілька з різних сторін. Рух ідей представляється у вигляді «човникових переміщень» і постійного діалогу між різними референтами.

Найбільш послідовним прибічником такого погляду виступає шведський

¹⁸ Werner M., Zimmerman B. Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity // *History and Theory*. – 2006. – Vol.45. – №1. – P.30–50.

¹⁹ Див., напр.: Anglo-French attitudes: comparisons and transfers between English and French intellectuals since the XVIII century / Ed. by Ch.Charle, J.Vincent, J.Winter. – Manchester, 2007.

історик Р.Тоштендаль, у чиему баченні перехресна, або транснаціональна, історія («histoire croisée») пов'язані з перенесенням акцентів із методів на оптимальні норми та у цьому розумінні означають рух у напрямі глобалізації історії. Але водночас вихід за межі національного контенту дає змогу осмислити такі аспекти минулого, які раніше залишалися в тіні національної проблематики. Уже з кінця ХІХ ст., із початком методологічного етапу в історієписанні, вибір того чи іншого періоду національного розвитку як наукової проблеми перестав превалювати. Спеціалізація відродила інтерес до локальної історії, історії великих і малих міст, а також історії індустрії та праці. Рух у напрямі глобальної чи транснаціональної історії, який відтоді виявив чимало цікавого, приміром на ґрунті порівняння політичних та адміністративних інститутів у різних країнах і регіонах, «історики можуть визнавати чи не визнавати». Для когось найважливішим уявляється вивчення менталітету чи культури, інші наголошуватимуть на важливості глибокого студювання економічних умов або політики. У будь-якому разі маємо справу з фрагментацією історичної дисципліни, що стала очевидною на рубежі ХХ–ХХІ ст. і залежить від домінуючих у професійній свідомості істориків оптимальних норм. Завдяки впливу суміжних дисциплін в історії з'явилися нові грані, вона стала менш політизованою. Змінився, отже, сам різновид глобалізму, визнаний в історієписанні²⁰.

Теоретичну базу для «перехресних» історій здатна створити концепція глобалізації, запропонована Р.Робертсоном. Найбільш наочний зв'язок глобального й локального він бачив у тому, що локальні (у тому числі цивілізаційні) ідентифікації та специфічні місцеві форми культури є зворотним боком і прямим наслідком стимульованої глобалізаційними процесами універсалізації зв'язків між людьми²¹. До аналогічних висновків підводить реконструкція моделі центр-периферійних відносин у постколоніальному дискурсі й нове бачення проблеми «іншого», зокрема у праці Е.Саїда. Переосмислення поняття «цивілізація», що вважається основою європоцентристської риторики, дає змогу відмовитися від примітивних бінарних опозицій типу «передове – відстале», «Європа – не-Європа» і подивитися на проблему домінування та центр-периферійних відносин із позицій взаємовпливів і взаємодій. Німецький історик Ю.Остергаммель на матеріалі ХІХ ст. вже перевіряв продуктивність конвергентної, симетричної версії порівняльного описання, яка враховує і спільні риси, і відмінності у розвитку народів та культур, роблячи основний наголос на їхньому взаємопроникненні. Він довів, зокрема, що конвергенція й дивергенція в історичному процесі співіснують на основі принципу доповнюваності, і завдання історика – цей зв'язок побачити й дослідити. Історія культурних трансферів розглядається при цьому як найважливіша галузь порівняльної історії²².

Цікаві зразки «взаємопорівняльного» підходу демонструє французький історик А.Станціані на основі вивчення російських реалій. Свою мету він бачить

²⁰ Тоштендаль Р. Професіоналізм істориків становитися глобальним? // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже ХХ–ХХІ вв. – С.93–101.

²¹ Robertson R. Globalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity // Global Modernities / Ed. by C.M.Fetherstone, S.Lash, R.Robertson. – Langman, 1995. – P.25–44.

²² Остергаммель Ю. Трансформация мира: история ХІХ века // Ab Imperio. – 2011. – №3. – С.24, 33, 58.

не стільки в тому, щоб створити якусь спільну порівняльну модель, скільки в тому, аби «примирити особливості специфічного шляху того чи іншого регіону зі зв'язками, взаємним обміном і динамікою, притаманним цілому». Зіставляти різні території він намагається, не спираючись на якийсь ідеальний тип чи статичні форми протиставлення (Росія – Захід), а навпаки – з урахуванням феномена взаємного обміну й запозичень. Такий підхід дослідник прямо пов'язує з впливом «перехресних» історій, але критерії порівняння в нього менш суворі. Насамперед його хвилює проблема: як уникнути двох підводних каменів компаративістики – застосування тавтологічних моделей, з одного боку, і звичайного протиставлення двох об'єктів – з іншого²³?

Сумніви такого плану легко зрозуміти. Але слід згадати методологічну настанову А.Тойнбі: хоч «дух національного» завжди з особливою силою впливав на істориків, вони мають навчитися розглядати себе як частину більш широкого універсуму. Навіть історія такої великої держави, як Великобританія, не піддається осмисленню розумом сама по собі, без урахування зовнішніх впливів на неї. Простежуючи, приміром, зв'язки між конкретними суспільствами різних епох – західним та еллінським, дослідник застосовував до них метафору «синовньо-батьківська». А для Русі він уважав прийнятною формулу форпосту, звертаючи увагу на те, що зовнішній тиск на неї і зі сходу, і з заходу був безперервним²⁴.

Отже, історію жодного народу не можна зрозуміти поза прямими й опосередкованими, не обов'язково синхронними у часі, зовнішніми зв'язками та факторами тиску. Україні це стосується тим більшою мірою, що бездержавність і розчленованість були її «родовими прокляттями». Тому для початку варто виділити ті цивілізаційні «плити», які визначали межі «свого» простору для наших предків. Для часів античності це ареал Середземномор'я, Чорного моря, для раннього середньовіччя – Балто-Чорноморське «міжмор'я» з головною водною артерією – шляхом «із варяг у греки», для раннього нового часу – трикутник Варшава – Стамбул – Москва з численними залежними й напівзалежними територіями. З утворенням у середині XVII ст. Вестфальської системи держав українські землі опиняються у зоні впливу кільця, що складалося з двох частин – західне напівкільце утворювали Річ Посполита, Швеція й Австрія, а східне – Російська та Османська імперії. На кінець XVIII ст. конфігурація кільця змінюється кардинально: зникає з політичної карти польсько-литовська держава, втрачає геополітичну міць Швеція, а долю України вершать дві потужні імперії – Російська й Австрійська (з середини XIX ст. – Австро-Угорська). Утім, Польща остаточно не зникла – реанімована у вигляді Царства Польського під скіпетром Романових після війни з Наполеоном, вона суттєво впливала на ситуацію на Правобережній Україні, де елітні прошарки за етнічною ознакою були переважно польськими.

За підсумками Першої світової війни Польщі вдалося взяти реванш – відновити не тільки свою державність, але й систему підпорядкування їй західних земель України й Білорусі. На роль нових політичних гравців у

²³ Станциани А. Взаимное сравнение и история: Некоторые предложения, подсказанные изучением российского материала // Там же. – №4. – С.35–37.

²⁴ Тойнби А.Дж. Постигание истории. Избранное. – Москва, 2001. – С.26–45, 147.

південній частині «міжмор'я» почали претендувати Румунія та Чехословаччина. Підсумком Другої світової війни стало нове переформатування територій зі значним розширенням зони радянського впливу. До Західної України, інкорпорованої 1939 р., і Північної Буковини, що опинилася у складі СРСР наступного року, у 1945 р. додалося Закарпаття, а ще за 9 років – Кримський півострів. У результаті у складі України опинилася доволі строката суміш периферій різних держав, які в термінології російського політолога М.Ільїна мають назву «орієнтирів»²⁵. Для жодної з них, крім Криму, якогось спеціального статусу запропоновано не було, що породило чимало проблем.

Не менш складне завдання – визначення ареалів конкретних впливів і взаємодій. Для певного часового відрізка воно розв'язується доволі просто, але нас цікавлять тривалі часові пласти, що піддавалися постійним змінам. Тут головний орієнтир – кордон, здатний, як показує досвід, виконувати функцію нової пояснювальної парадигми. А.Капшелер, приміром, вважає, що дослідження специфічного способу життя містечок обабіч австро-російського кордону може стати внеском як в історію імперій Габсбургів та Романових, так і в нову транснаціональну історію України. І зовсім не охоплюваний дослідженням географічний простір відіграє тут ключову роль. Трьом історикам із Віденського університету вистачило спостережень над трьома парами прикордонних містечок з австрійської Галичини й російського Поділля, щоб передати специфічну атмосферу життєвого укладу дворян, купців, паломників, біженців, контрабандистів на пограниччі впродовж 1772–1918 рр. – з особливим акцентом на співіснуванні українців, поляків, євреїв. Паралельно з'явилася друком монографія одного з них, спеціально присвячена Бродам у ХІХ ст. Мікрорівень у підходах і тут не став на заваді серйозним методологічним новаціям. Варто було лише зі знанням справи подивитися на пограниччя як перетин різних просторів – реальних і візуальних, щоб істотно похитнути традиційні уявлення про периферійність, багатокультурність, поліконфесійність тощо²⁶.

Які перспективи обіцяє введення вітчизняної історії в такий «інтегративний» контекст? Яких вад у системі українського історієписання на цьому шляху вдасться позбутися? Поки що однозначні відповіді на ці питання уявляються проблематичними. Тут потрібні дискусії й попередні апробації окремих сюжетів. І все ж перспектива «самопредставлення» України не як якоїсь «окремішньої» цілісності, а як фрагментизованої частини історичного процесу на міжцивілізаційних «стиках» та у широкому геополітичному контексті привабливе не стільки новизною, скільки раціональністю підходу.

До речі, певні ознаки такого підходу вже можна спостерігати у присвячених українським сюжетам працях Т.Снайдера. Книга «Перетворення націй» писалася ним в 1999 р., коли «пов'язані» історії ще не дістали усталеного імені. Але вже тоді молодий історик знайшов хоч і не безспірний, утім доволі оригінальний ключ для пояснення того, як з однієї – польської – ранньомодерної

²⁵ *Ильин М.* Балто-Черноморская система как фактор формирования государств в Восточной Европе // Политическая наука. – 2008. – №1. – С.101–131.

²⁶ *Adelsgruber P., Cohen L., Kuzmany B.* Getrennt doch verbunden: Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772–1918. – Wien, 2011; *Kuzmany B.* Brody: Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert. – Wien; Köln; Weimar, 2011.

національної ідеї постали чотири модерні – польська, українська, литовська й білоруська, і як надалі проекти створення на цьому фундаменті національних держав часто мали непередбачувані результати. Особливо показовим у цій праці є зафіксоване автором прагнення уникати проєкції пізніх політичних форм на попередні періоди й зосередити увагу на окремих місцевостях, щоб побачити зміни в національних ідеях, рухах та їхніх вимогах.

Сучасні національні ідеї, зауважує Т.Снайдер, зародилися в тісному контакті з суперниками з минулого. Не дивно, що твердження про тяглість і справедливість стали головними опорами національних історій. Але національні ідеї, дотримуючись традиції, виявляються неповороткими на практиці. Найефективніші національні ідеї взагалі сприймають минуле помилково; коли ж пропонують новації, то незграбно закликають до змін в ім'я тяглості. Автор переконаний: «Сперечаючись із метаісторією, ми ризикуємо перейняти її правила гри, а безглуздя, перевернуте з ніг на голову, так і залишиться безглуздем. У цьому немає синтезу, самі лише тези й антитези»²⁷.

Про національну історію, як і про національну ідею чи націоналізм, не можна розмірковувати без певної емоційної налаштованості. Тут ніколи не буде однозначності в підходах: адже й сам історичний досвід реалізації національних ідей, і, особливо, рефлексії щодо нього в різних людей відмінні. Але щоб не опинитися вкотре в пастці есенціалізму, варто уникати апіорних узагальнень і розглядати конкретні ситуації та взаємовпливи. У цьому, на мій погляд, і полягає пріоритетність локально-регіональних рівнів в оновлюваних національних наративах.

²⁷ Снайдер Т. Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. – К., 2012. – С.24–27, 34.

In this work to the critical review subjected the domestic view of the grand-narrative as the tracing in the «big format» of the main stages of the evolution – all the way from appearance of settled population on the territory of modern Ukraine to nowadays. Author proposes the local-regional scheme of historical representation with the accent on the crossed cultural influences as the alternative.

Keywords: *narrative, Lyotard, locality, regionalization, borderland.*

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Із нагоди 1025-річчя запровадження християнства в Київській Русі

УДК 23/28:322 «X-XI»

В.М.Ричка*

ANNI MUNDI: НАРОДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ КРАЇНИ**

Розглядаються передумови та перебіг процесу християнізації Київської Русі на тлі її соціально-політичного розвитку кінця X – початку XI ст. З'ясовується символічний зміст грандіозних перетворень, ініційованих князем Володимиром Святославичем, далекосяжні наслідки його цивілізаційного вибору.

Ключові слова: християнізація, Київська Русь, Володимир, Візантія, церковна організація.

Семилітня перерва між трагічною загибеллю князя Святослава Славного на дніпрових порогах та утвердженням на київському престолі Володимира Святославича була часом ослаблення державно-політичної системи організації Русі. Як зазначав М.С.Грушевський: «Боярські правительства, що правили іменем малих князів, пильнували, зовсім природно, кожне своєї волости; політична система руських земель стратила почуття своєї одности й розпалася фактично на групу самостійних волостей»¹. Спроби старшого між синами Ярополка, який сидів у Києві, відновити єдиновладдя київського князя не увінчалися успіхом. Сам Ярополк поліг під мечами варязьких найманців Володимира.

Утвердившись 11 червня 879 р. на великокнязівському престолі, Володимир енергійно приступив до збирання, мовлячи словами М.С.Грушевського, «розсипаної храмини» Києво-Руської держави. 981 р. він спрямовує полки на західноруські землі, Перемишль, Червен та інші гради. У результаті князеві вдалося повернути до складу Русі залюднені дулібами й хорватами східнослов'янські терени, що раніше потрапили під владу Польщі, зміцнити західні кордони Київської держави. Водночас він відновив зверхність Києва над в'ятичами та

* Ричка Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: wolr@ukr.net

** В основі статті – доповідь, виголошена автором на засіданні вченої ради Інституту історії України НАНУ 28 березня 2013 р.

¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.1: До початку XI віка. – К., 1991. – С.478.

радимирами. Успішними також були його походи проти волзьких болгар та ятвягів. На південному порубіжжі постали укріплені замки-фортеці. Про їх будівництво на межі з кочовим степом повідомляють літописні джерела. Зокрема, розмах Володимирового градобудівництва допомагає уявити «Повість временних літ», в якій під 988 р. знаходимо наступну згадку:

«И рече Володимерь: «Се не добро еже малъ городъ около Киева». И нача ставити города по Деснѣ, и по Востри, и по Трубешеву, и по Сулѣ, и по Стугинѣ. И поча нарубати мужѣ лучьшиѣ от Словенъ, и от Кривич, и от Чюди, и от Вятичъ, и от сих насели градъ»².

За його правління в основних рисах завершилося об'єднання східного слов'янства, помітно посилювалися процеси політичної консолідації давньоруської спільноти. Володимир розвинув розпочату княгинею Ольгою та її сином Святославом реформу державного управління, замінивши схильних до сепаратизму місцевих плеємних князів своїми ставлениками-посадниками. У найголовніших містах Київської держави утвердилися призначені ним довірені бояри та рідні діти великого князя. Старшого свого сина – Вишеслава – Володимир посадив на княжіння в Новгороді, де донедавна урядовав Добриня, Ізяслава – у Полоцьку, Святополка – у Турові, а Ярослава – в Ростові. По смерті Вишеслава до Новгорода було переведено Ярослава, Борис утвердився в Ростові, Гліб – у Муромі, Святослав – у стольному граді древлянської землі – Іскоростені, Всеволод – у Володимирі на Волині, а Мстислав – у Тмутаракані³.

На початку свого правління Володимир намагався зміцнити державно-політичну систему Русі релігійною реформою. Утвердившись у Києві, він поблизу княжого двору поновив святилище язичницьких божеств:

«И нача княжити Володимерь въ Киевѣ единъ, и постави кумиры на холму, внѣ двора теремнаго. Перуна древяна, а главу его сребрену, а оусть златъ, и Хърса, Дажьбога, и Стрибога, и Симарьгла, и Мокошь. Жряху имъ, наричюще я боги, привожаху сыны своя и дъщери, и жряху бѣсомъ, оскверняху землю тебеами своими, и оскверниа кровьюми земля Руска и холм-отъ»⁴.

Володимир не знайшов, та й не міг знайти, у вірі своїх батьків істинного Бога. Спроба трансформувати язичництво, пристосувати його до нових умов та зміцнити свою владу шляхом посилення її сакралізації виявилася малоефективною. Традиційні вірування, нехай і реформовані, вичерпали себе, перешкоджаючи подальшому розвитку нової східнослов'янської держави, її входженню у співтовариство європейських народів. Для молодих «варварських» народів не було іншого шляху вступити у цивілізовану сім'ю, ніж зректися свого язичницького минулого. Як наголошував І.Шевченко: «Шлях до цивілізації пролягав через християнство – єдино правильну ідеологію, монополізовану Візантією.

² Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Москва, 1962. – Стб.121.

³ Там же.

⁴ Там же. – Стб.79.

Бо християнство – точніше, візантійське християнство – і було суттю цивілізації⁵. Християнізація Русі означала входження її до світової християнської спільноти, віднайдення свого місця у співдружності християнських держав.

Після довгих вагань Володимир зробив вибір на користь християнської релігії у візантійському її варіанті. Спонукою до хрещення князя була, як видається, не тільки й не стільки сприятлива для нього політична ситуація, що зблизила Київ і Константинополь, але й сильне моральне потрясіння.

Як відомо, середньовічне мислення та відчуття були пройняті глибоким песимізмом і невпевненістю в майбутньому. Людям тієї епохи уявлялося, що світ стоїть на порозі смерті⁶. Апокаліптична напруга в тогочасній християнській ойкумені дедалі зростала з наближенням 1000-ліття Різдва Христового, яке у країнах візантійського кола очікували зустріти близько 6496 р. за прийнятим тоді у східній церкві літочисленням, тобто в 992 р. Християнський світ перебував тоді на самій середині сьомого – останнього – тисячоліття своєї історії й на схилі першої тисячі літ після Різдва:

«Уявлення про “седмори́чність” світу, що містило у собі саме сім “віків”, чи тисячоліть, було загальноприйнятим і ґрунтувалося насамперед на існуючому погляді на творення світу як на свого роду прообраз усієї наступної історії людства: сім днів творення відповідали семи “вікам” людської історії. (Адже, як сказано в апостола Петра, “у Господа один день, як тисяча років, і тисяча років, як один день” (2 Петр.: 3, 8), а до цього у Псалмоспівця: “Перед очами твоїми тисяча років, як день учорашній, коли він пройшов” (Пс.: 89, 5). Сьомий “вік” за такого погляду виявлявся останнім; саме на нього повинні були припасти “останні часи” – з’явлення антихриста, друге пришестя Христа, загальне воскресіння з мертвих і Страшний суд»⁷.

Ця есхатологічна тривога не могла не відчуватися й на Русі. Не випадково вміщена в «Повісті временних літ» під 986 р. розлога «Промова філософа» завершується описом Страшного суду:

«Поставиль же есть богъ единъ день, в не же хочеть судити, пришедь с небесе, живымъ и мертвымъ, и въздати комуждо по дѣломъ его: праведнымъ царство небесное, и красоту неизреченну, веселье бес конца, и не умирати въ вѣки; грѣшникомъ мука огнена, и червь неусыпай, и муцѣ не будет конца. Сица же будутъ мученья, иже не вѣруеть къ богу нашему Иисусу Христу: мучими будут в огни, иже ся не крестить. И се рекъ, показа Володимеру запону, на ней же бѣ написано судище господне, показываше ему о десну праведныя в весельи предъидуца в рай, а о шююю грѣшники идуца в муку»⁸.

⁵ Шевченко І. Візантія і слов'яни // *Його ж.* Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. / Пер. з англ. М.Габлевич. – Л., 2001. – С.13.

⁶ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. – Москва, 1992. – С.157.

⁷ Карпов А.Ю. Эсхатологические ожидания в Киевской Руси конца XI – начала XII в. // Отечественная история. – 2002. – №2. – С.6. Пор.: Gippius A. Millennialism and the Jubilee Tradition In Early Rus' History and Historiography // *Ruthenica*. – К., 2003. – Т.ІІ. – С.154–171.

⁸ Лаврентьевская летопись. – Стб.105–106. «Запона», продемонстрована Володимирові, була своєрідним наочним посібником візантійських місіонерів. За свідченням джерел X ст., «із такою

Володимирові було над чим задуматися – до прийдешнього фатального дня залишалось шість років. У 987 р. київський князь відряджає своїх «мужів» до волзьких болгар, на латинський Захід та до Візантії з метою «випробувати» віру різних народів. Найбільшим потрясінням для них стала церковна служба за грецьким обрядом:

«И придохомъ же въ Греки, и ведоша ны, идеже служатъ богу своему, и не свѣмы, на небѣ ли есмы были, ли на земли: нѣсть бо на земли такого вида ли красоты такая, и недоумѣемъ бо сказати; токмо то вѣмы, яко онѣдѣ богъ с человекѣки пребываетъ, и есть служба их паче всѣхъ странъ. Мы убо не можемъ забыти красоты тоя, всякъ бо человекъ, аще вкусить сладка, послѣди горести не принимаетъ, тако и мы не имамъ где быти»⁹.

Із ними погоджуються й київські бояри, кажучи Володимирові, «аще бы лихъ законъ Грецький, то не бы баба твоя прияла Ольга, яже бѣ мудрѣиши всѣхъ человекъ»¹⁰. Дистанціюючись від легендарних мотивів цього літописного переказу, не можна не помітити за його зовнішніми формами ознак відчайдушної спроби Володимира позбутися разом з усією країною язичництва.

Укладена у вересні 987 р. русько-візантійська союзницька угода¹¹ стала рятівним колом для Русі. Для Володимира настала зоряна мить. Тоді Візантія переживала нелегкі часи. Імператорські війська влітку 986 р. зазнали поразки в битві з болгарами біля ущелини Траянові Врата, а у грудні того ж року частина військової аристократії підняла повстання. Очолив заколотників полководець Варда Фока, який проголосив себе імператором. Усе це й змусило Василя II (976–1025 рр.) шукати військової підтримки з боку Русі. Ях'я Антіохійський близько 1066 р. писав:

«І підняв відкритий бунт Варда Фока, і проголосив себе царем [...], і оволодів країною греків до Дорилеї та морського узбережжя, і дійшли війська його до Хрисополя. І стала небезпечною справа його, і був стурбований цар Василій через силу військ його та перемоги його над ним. І виснажилися його багатства, і спонукала його доля послати до царя русів – а вони його вороги, – щоби просити їх допомогти йому»¹².

самою метою Страшний суд показували й століттями раніше в Болгарії (правда, не на «запоні», тільки на стіні мисливської хатини Бориса-Михаїла) і що ефект був негайний, адже варвар Борис-Михаїл тут-таки прийняв християнство» (див.: *Шевченко І.* Релігійні місії очима Візантії: імперський зразок і його місцеві варіанти // *Його ж.* Україна між Сходом і Заходом... – С.44). Пор.: *Петрухин В.Я.* Русь в IX–X вв.: От призвання варягов до вибора веры. – Москва, 2013. – С.375–381.

⁹ Лаврентьевская летопись. – Стб.108.

¹⁰ Там же.

¹¹ *Poppe A.* The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantino-Russian Relation between 988–989 // *Dumbarton Oaks Papers.* – Washington, 1976. – Vol.30. – P.209–211; *Idem.* The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300 // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1997. – Vol.XXI. – №3/4. – P.322–327; *Поппе А.* Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. // *Український історичний журнал.* – 1990. – №6. – С.20–33.

¹² Імператор Василій Болгаробойца: Извлечения из летописи Яхъи Антиохийского: Издал, перевёл и объяснил барон В.Р.Розен // *Записки Императорской АН.* – Санкт-Петербург, 1883. – Т.44. – Прил. №1. – С.23.

На переговорах у Києві Володимир погодився допомогти Візантії, але в обмін за це просив, не більше й не менше, руку доньки покійного імператора Романа II – принцеси Анни. Цікаво, що двома десятиліттями раніше до однієї з дочок цього василевса сватав свого сина імператор Оттон I, однак йому було ввічливо відмовлено. За інших умов аналогічну відповідь дістав би, звісно, і Володимир. Але ж київський князь пообіцяв негайно відправити для боротьби з повстанням Варди Фоки руське допоміжне військо й повернутися разом із народом Русі у християнство. Володимир і сам прагнув прилучити свою державу до християнської сім'ї народів тогочасного світу, безперечним сувереном (батьком) якої був візантійський імператор. Завдяки спорідненню з імператорським домом цей шлях можна було подолати набагато швидше та з чималою політичною вигодою для Києва. Василій II змушений був пообіцяти видати за нього свою сестру Анну:

«І уклали вони між собою договір про свояцтво, і одружилися цар русів із сестрою царя Василія, після того, як він поставив йому умови, щоб він хрестився й увесь народ його країни, а вони – народ великий. І не зарахували себе руси тоді ні до якого закону, і не визнавали ніякої віри»¹³.

Володимир дотримав слова – 6 тис. його вояків вирушили до Константинополя¹⁴. Це військо й урятувало Македонську династію від узурпатора Варди Фоки, розгромивши того в битві під столицею Візантії навесні 989 р. Сам Володимир вирушив, коли настав час, у Крим¹⁵, щоб покарати корсунян, які перейшли на бік політичних супротивників візантійського імператора Василя II та його брата Константина.

Корсунська виправа, як доводить А.Поппе, мала місце 989 р.¹⁶ Проте в літописі звістка про цю подію вміщена під 988 р. Сюжетна канва цього літописного джерела символічно окреслює шлях набуття Володимиром віри й царственої моці. Візантійський Херсон (Корсунь) і його субститут – Царгород символізували витоки й оплот християнської віри, яку потрібно не смиренно прийняти від греків як дар, а відвоювати в нелегкій боротьбі. Ця ідея розвивається давньоруськими книжниками в оповіді про довготривалу облогу міста, її труднощі та винахідливість Володимира, який, перетнувши труби, по котрих до обложених надходила вода, змусив останніх відчинити браму. Заволодівши містом, Володимир з невгамовним войовничим запалом продовжував стукати у грецькі двері: «Посла Володимеръ ко цареви Василью и Костянтину глаголя сице. се град ваю славныи взях. слышу же се яко сестру имата девою да аще е не власта за мя. створю граду вашему якоже и сему створих»¹⁷. Военне щастя

¹³ Імператор Василий Болгаробойца: Извлечения из летописи Яхъи Антиохийского... – С.23–24.

¹⁴ Див.: *Васильевский В.Г.* Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе // *Его же. Труды.* – Санкт-Петербург, 1908. – Т.1. – С.196–210.

¹⁵ В.Г.Васильевський уважав, що Володимир здійснив два походи на Корсунь: перший – до, а другий – уже після хрещення Русі (див.: *Васильевский В.Г.* К вопросу о времени и месте крещения князя Владимира // Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. – Ф.96. – Оп.1. – Ед.хр. №1. – Л.6 об. – 7).

¹⁶ *Poppe A.* The Political Background... – P.209–211; *Idem.* The Christianization... – P.322–327; *Поппе А.* Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. – С.20–33.

¹⁷ Лаврентьевская летопись. – Стб.109–110.

«варварського вождя» визначають трофеї нової віри, що дісталися йому разом із престижним призом – рукою грецької царівни.

Саме Анні приписується визначальна роль у справі навернення на християнство Володимира та всієї Русі. Її призначення сформульоване літописцем у вкладених в імператорські уста словах: «Обратить Богъ тобою рускую землю в покаяне»¹⁸. Своєю появою в Руській землі вона приносить Володимирові зцілення від важкої недуги. Описане в літописі несподіване осліплення й чудесне одужання київського князя символізує його духовне прозріння, просвітлення й перевтілення влади, яка відтепер є царствоною (гр. «*basielia*»). Невипадково після хрещення Володимир прибрав ім'я Василя, яке не тільки символізувало його небесного християнського патрона, але й було тотожним іменню шурина – візантійського імператора Василія II.

Захоплене й упокорене місто Володимир передав Василієві II, а сам із тріумфом повернувся до Києва, де й відбувалися основні події грандіозного історичного дійства – навернення у християнство підданих його країни. Охрещенню киян передувало демонстративне плюндрування язичницького пантеону у центральній частині столиці Русі, облаштування котрого «Повість временних літ» датує під 988 р. Князь Володимир наказав, як сповіщає літописець,

«кумиры испроврещи. овы осечи. а другия огневи предати. Перуна же повеле привязати. коневы къ хвусту. и влещи с горы по Боричеву на Ручай. 12 мужа пристави тети жезль-мь [...] Влекуму же-му по Ручаю къ Днепру. плакахуся-го невернии людъ еще бо не бяху прияли святого крещенья. и привлекше вринуша и въ Днепръ. и пристави Володимеръ рекъ. аще где пристанеть вы. то отривайте-го от берега. дондеже пороги проидеть. то тогда обабитися-го. они же повеленая створиша. яко пустиша. и проиде сквозе пороги. изверже и ветръ на рень. и оттоле прослу Перуныя Рень. якоже и до сего дне словеть»¹⁹.

Староруські книжники-християни пояснювали, що ця акція була вчинена для знеславлення язичницьких богів («се же не яко древу чююще, но на поруганье бѣсу, иже прелщаше сим образом чловекуы, да възмездье приметъ от человекъ»). Більшість сучасних дослідників, покликаючись на це повідомлення «Повісті временних літ», зазвичай сприймають його буквально, стверджуючи, що глумлива розправа над Перуном повинна була скомпрометувати та принизити цього донедавна всесильного в очах киян божества. У цих діях Володимира слід убачати продумане обрядове дійство, яке у системі морально-етичних цінностей язичницького суспільства символізувало «вигнання» чи «поховання» божественного кумира²⁰. Його не випадково прив'язали до хвоста коня, котрий у повір'ях давніх слов'ян виступав одним із поводирів на той світ.

¹⁸ Там же. – Стб.110.

¹⁹ Там же. – Стб.116–117.

²⁰ Див.: Васильев М.А. Великий князь Владимир Святославич: от языческой реформы к крещению Руси // Славяноведение. – 1994. – №2. – С.38–55; Его же. Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром: Языческая реформа князя Владимира. – Москва, 1999. – С.234–245.

Вода, куди вкинули Перуна, також віддавна пов'язувалася зі смертю, потойбічним, «тим» світом²¹. Побиття палицями теж мало ритуальний характер: ідола необхідно було фізично знищити. Утім, схоже, що перед нами – літературний прийом, яким скористався старокиївський книжник-християнин, аби в такий спосіб засвідчити перетворення язичницького боввана на «полову з току жнив» (Дан.: 2, 32–35). Такого ж літературного походження й літописний сюжет із побиттям київського ідола палицями, зневаження його конем та вогнем²².

Київські неофіти спровадили Перуна за межі міста й вкинули його в ручай. У такий самий спосіб відбувалось «очищення» Єрусалима від ідолства. Як свідчать старозавітні тексти Біблії, тамтешні жертovníки та боввани були викинуті в долину Кедрон, де під Єлеонською горою збігав ручай, несучи свої води в Мертве море (3 Цар., 15: 13; 4 Цар., 23: 4, 6; 2 Пар., 29: 16; 30:14).

Перуна проводжали аж до дніпрових порогів, за якими відкривався «чужий світ», кочове «Поле». Тобто, його спровадили до крайньої межі розселення слов'ян. Це означало, що за межі їхньої держави випроводжувалося язичництво. Як бачимо, новонароджуване християнське царство ніби «розгортається» з сакрального центру – Києва, утворюючи довкола нього такий самий сакральний простір. При цьому очисну роль тут знову відіграє міфологема води.

Дванадцять «мужів», яких Володимир поставив шмагати поваленого ідола палицями, символізують, як уявляється, дванадцять апостолів. У христології відповідне число означає оновлене людство, земну й небесну церкву:

«Воно найближче пов'язане з числом дванадцяти синів Іакова й, за аналогією, колін Ізраїлевих. [...] 12 – число Ізраїлю, відповідно “нового Ізраїлю”, тобто церкви, “боголюдське” число (як витвір співмножників 3 і 4, де 3 – символ божественної суті та “горнього світу”, а 4, число матеріальних стихій, країн світу й т.п. – символ людської природи, “дольного світу”), число особливого обрання»²³.

Це надавало літописній оповіді про хрещення Русі рис грандіозного акту її, Русі, «нового обрання», і засвідчувало апостольське призначення київського правлячого дому. Оцю апостольську опіку підтверджують і слова молитви Володимира, виголошені ним відразу після охрещення його підданих:

«Взрѣвъ на небо рече Христе Боже створивши небо и землю. призири на новыя люди сия и дажь имъ Господи. оувѣдѣти тебе истиннаго Бога. якоже оувѣдѣша страны хрестыянскыя. оутверди и вѣру в них праву и несовратьну. и мнѣ помози Господи на супротивнаго врага. да надѣяся на тя. и на твою державу. побѣжю козни его»²⁴.

²¹ *Bylina St. Słowiański świat zmarłych u schyłku pogaństwa: Wyobrażenia przestrzenne* // *Kwartalnik Historyczny*. – 1993/1994. – Roczn. – №4. – S.73–88.

²² Пор.: *Истрип В.М.* Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе: Текст, исследование и словарь. – Т.І. – München, 1922. – С.182.

²³ *Аверинцев С.С.* Дванадцять апостолов // *Його ж.* Софія-Логос: Словник. – К., 1999. – С.65.

²⁴ *Лаврентьевская летопись*. – Стб.118.

Володимирове хрещення народу Русі давньоруські книжники співвідносили, як уявляється, із даруванням юдеям Закону при горі Синай. Пам'ять про цю подію відзначалася в Палестині в п'ятдесятий день після Пасхи. Згідно з християнською традицією, саме в день П'ятидесятниці на учнів Ісуса Христа, які зібралися в Єрусалимі на молитву, зійшов Святий Дух, котрий наповнив їх здатністю виконати заповідану Ісусом місію – нести роду людському слово Христове, проповідувати його вчення (Лк., 24, 49). Такою здатністю наділяють і Володимира давньоруські книжники, через що можна обережно припустити, що літописне масове хрещення киян у Дніпрі збіглося зі святом П'ятидесятниці (у 988 р. – припадало на 27 травня)²⁵.

Священний зміст події дня П'ятидесятниці передає наступний канон св.Кузьми Маюмського: «Нашедшая сила днесь сія, Духъ благій, Духъ премудрости Божія, Духъ от Отца исходяй, и Сыномъ вернымъ намъ являйся, подавалень, въ нихъ же вселяется естествомъ святыни, в ней же зрится»²⁶. До цього слід додати, що на один із травневих днів свята П'ятидесятниці припадає ще й празник «чуда явлення хреста на небі в Єрусалимі», який особливо шанувався візантійською церквою²⁷. У християнській вірі Володимир знайшов опору та захист перед днем Страшного суду, який очікувався 992 р.:

«Сбыся пророчество на Русьстѣи земли глаголюще во оны днии оуслышать глусии словеса книжная. и яснь будетъ языкъ гугнивых. си бо не бѣша преди слышали словесе книжного. но по Божью строю. и по милости своеи помилова Богъ»²⁸.

Не випадково, либонь, до 6499 (991 р.) літописець відносить дату зведення на Перуновому пагорбі в Києві патрональної церкви Св. Василя, закладку першого мурованого храму Успіння Богородиці та заснування київської митрополичої кафедри й кількох єпископій. Як свідчить «Повість временних літ», Володимир повелів

«рубити церкви. и поставляти по мѣстомъ. иде же стояху кумири. и постави церковь святого Василья на холмѣ. иде же стояше кумирь Перунъ. и прочии. иде же творяху потреби князь и людѣ»²⁹.

У складеному за Ярослава Мудрого «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона (першого церковного достойника – русина за походженням) осмисленню хрещення/перевтілення Ярославового батька відводиться чільне місце:

«Члчское естъство съвлѣче же ся убо каган нашъ и съ ризами ветъхааго чловека съложи тлѣннаа. отрясе прахъ невѣриа и вѣлѣзе

²⁵ Понне А. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. – С.20–22.

²⁶ Богослужбные каноны на славянском и русском языках, изданные Евграфом Ловягиным. – Санкт-Петербург, 1861. – С.97.

²⁷ Сергий, архим. [Спасский]. Полный месяцеслов Востока. – Т.ІІ: Святой Восток. – Москва, 1876. – Ч.І. – С.119; Ч.ІІ. – С.125–126.

²⁸ Лаврентьевская летопись. – Стб.119.

²⁹ Там же. – Стб.118.

въ святую купѣль. И породися от духа и воды [...] имя приимѣ вѣчно именовито на роды и роды. Василии. Им же написася в книги животныя. в вышнихъ градѣ и нетлѣннѣмъ Иерусалимѣ»³⁰.

Уславлюючи Володимира Святославича, Іларіон називає наставницею його благовір'я зведену ним церкву Св. Богородиці Десятинної. Будівництво першого кам'яного християнського храму «на прибіжище и спасеє душамъ вѣрнымъ» тривало, за свідченням літописних джерел, сім років. Важко сказати, скільки насправді знадобилося будівельних сезонів для спорудження Десятинної церкви. Однак оці сім років, що відділяють у літописі дату закладення храму та його освячення, мають глибокий символічний сенс. Очевидно, відповідно до біблійної традиції, вони осмислювалися як сім днів творіння, становлення нового світоладу (1 М., 2: 1–3).

Освячення церкви в 996 р. перетворилося на велике свято. У травневу неділю Володимир разом із духівництвом і народом увійшов до новозбудованого храму та склав молитовну подяку Богові. Після чого він, «створи празникъ великъ въ тѣ день. боляромъ и старцемъ людським. и убогим раздая именьє много»³¹.

Біблійна традиція освячення храмів лічить сім днів таких святкувань. Після освячення Храму, збудованого Соломоном в Єрусалимі, він учинив свято, яке тривало сім днів і тільки на восьмий відпустив народ (3 Цар., 8:65). Виконавши свою обітницю побудувати у стольному місті церкву Василеві, Володимир святкував її освячення разом із народом, як свідчать джерела, також вісім днів³². Оця «хронологічна симетрія»³³ в літописних датуваннях (семирічна перерва між смертю Святослава й утвердженням Володимира на київському столі, семирічне будівництво Десятинної церкви та 7/8-денне святкування освячення християнських храмів) символічно маркує народження (дні творення) християнської країни.

Охрещення Володимира Святославича й навернення у християнство його підданих було наслідком свідомого вибору володаря київського престолу, який розумів, що збереження традиційного язичництва перешкоджає подальшому поступу молодій східнослов'янській державі, її входженню у співтовариство європейських народів. Християнізація Русі означала прилучення її до християнської спільноти, віднайдення нею свого місця серед одновірних держав. Після запровадження нової віри Київська держава, згідно з тогочасними уявленнями, ніби очистилася від скверни, із не-країни ставши країною³⁴. Завдяки принизливому для візантійського імператорського дому одруженню Володимира з представницею Македонської династії Анною, київський князь одразу ж посів у цій ієрархії чільне місце. Християнізація Русі за Володимира Святославича остаточно закріпила в очах Візантії законність влади київських князів, або, сказати

³⁰ «Слово о законе и благодати» Иларiona / Изд. А.М.Молдован. – К., 1984. – С.92–93.

³¹ Лаврентьевская летопись. – Стб.124.

³² Там же. – Стб.125.

³³ Термін В.Г.Лушина (див.: Лушин В.Г. Симметричность летописных дат IX – начала XI вв. // Историко-археологические записки. – Зимовники, 2010. – Кн.1. – С.33–38).

³⁴ Див.: Ричка В. Середньовічна Україна-Русь: становлення ідеї християнської держави // Український історик. – 1997. – Т.1/4 (132/135). – С.70–79.

б, удержавило державність. Згідно з тогочасними суспільними уявленнями, Русь ніби знайшла духовне прозріння: «Благослове Господь Иисус Христос. иже възлюби новыя люди Руськую землю. и просвѣти ю крещенъемъ святымъ»³⁵.

Християнізація Київської Русі вторувала шлях до поширення надбань візантійської культури, сприяла закріпленню принципу єдиновладдя як політичної норми. Означала легітимацію на міжнародній арені. Київський князь відтепер перестав бути «варварським вождем» незнаной у християнському світі країни. Примітно, що арабські письменники Як'я Антіохійський, Абу-Шоджа й Ібн ал-Атир називали Володимира «царем» – так само, як і візантійського імператора. Царська титулатура вживається в літописних джерелах і щодо великих князів Володимиро-Суздальської землі XII ст. та Галицько-Волинської Русі. Як показав В.Водов, застосування царського титулу стосовно давньоруських правителів мало спорадичний характер. Здебільшого він уживався з використанням візантійських зразків красномовства для підкреслення політичного престижу, прославлення того чи іншого князя³⁶. Відсутність скільки-небудь помітних претензій на титул царя в домонгольській Русі, очевидно, була пов'язана з особливостями політичної структури Русі кінця XI – середини XII ст.:

«У цей період усі східнослов'янські землі перебували під владою князівського роду Рюриковичів: верховним правителем був той, хто вважався “старійшим” у роді та посідав київський стіл. Звідси – певна індіферентність до титулатури: не вживався в той час послідовно й титул “великий князь” – його починають використовувати з кінця XII ст., коли відокремлення самостійних князівств і розпад князівського роду на окремі гілки створили ситуацію, за якої виникла потреба в титулі для підкреслення політичного верховенства. Відповідно й титул “цар”, що потрапив на Русь саме в період відносно байдужого ставлення Рюриковичів до титулатури, титулом не став, а використовувався як своєрідне позначення князя “високим стилем”»³⁷.

Із запровадженням християнства на Русі в кінці X ст. та за наступної візантинізації придворного життя в Києві, що її дослідники пов'язують з особою Анни, влада київського князя у своїх зовнішніх виявах набувала уподібнення біблійно-християнським праобразам, матеріалізованим культурою візантійського імператорського двору. Носієм його традицій були царгородські достойники, котрі прибули до давньоруської столиці у складі почту грецької принцеси. У ряді своїх досліджень А.Поппе послідовно обґрунтовує думку про те, що, потрапивши в Київ, «цесариця» Анна, як називають порфірородну дружину князя Володимира давньоруські літописи, не вдовольнилася становищем

³⁵ Лаврентьевская летопись. – Стб.119.

³⁶ *Vodoff V. Remarques sur la valeur du terme «tsar» appliqué aux princes russes avant le milieu du XV e siècle // Oxford Slavonic Papers: New Series. – Oxford, 1978. – Vol.XI. – P.16–20; Idem. La titulature des princes russes du Xe au début du XIIe siècle et les relations extérieures de la Russie Kévienne // Revue des Etudes Slaves. – 1983. – №1. – P.139–150.*

³⁷ *Горский А.А. Представление о «царе» и «царстве» в средневековой Руси (до середины XVI в.) // Царь и царство в русском общественном сознании (Мировосприятие и самосознание русского общества. – Вып.2). – Москва, 1999. – С.18. Пор.: Dimnik M. The title «grand prince» in Kievan Rus' // Mediaeval Studies. – Toronto, 2004. – Vol.66. – P.253–312.*

рядової «архонтиси», а намагалася піднести статус свого чоловіка до рівного собі, увінчавши його голову царським вінцем³⁸.

Місце киево-руської церкви у структурі візантійської єпархіальної організації, юрисдикція котрої поширювалася на Русь із часу заснування там митрополії, визначалася спеціальним документом – «Notitia episcopatom». Київська митрополія вперше згадується в подібному списку кінця X ст.³⁹ У 990-х рр. помісні єпископські кафедри існували в Новгороді, київському Білгороді, Чернігові. Пізніше – у Переяславі, Полоцьку, Володимирі-Волинському, Перемишлі, Турові, Юр'єві, Ростові, Смоленську, Галичі, Рязані та Володимирі-на-Клязьмі.

Вищий духовний клір становили переважно греки, які прибували до Києва з-над берегів Босфору. Персональний склад корпусу митрополитів Русі⁴⁰ та діяльність цих духовних сановників, які керували руською церквою, загалом добре відомий. Їм належала визначальна роль у справі укорінення християнства в усіх сферах життя, церковному будівництві та просвітництві. Вони були головними порадиниками Володимира в питаннях упровадження норм християнської моралі та пристосування до місцевих умов основних елементів візантійського церковного права. Митрополит Іларіон у своєму «Слові про закон і благодать» згадує про те, що Володимир «съ новыми нашими отци епископы сънимаюся чясто съ многымъ съмѣренѣмъ съвѣщаваашеся, како въ челоуѣцѣхъ сихъ новопознавшѣихъ Господа закон оуставити»⁴¹.

Володимир надав церкві право творити суд у питаннях, що підлягали її юрисдикції. Первісне ядро так званого «Устава Володимира о судах церковних», що відомий у багатьох списках XII–XVII ст., становили, як уже доведено, грецький номоканон та настанови дружини Володимира – княгині Анни. У запропонованій Я.Щаповим реконструкції тексту архетипу «Устава» Володимира, у 3–5-й його статтях, зокрема, сповіщається:

«И потом летом минувшим создах церковь святую Богородицю и дах десятину к ней по всей земли Русской княженя от всего суда десятую векшу, ис торгу десятую неделю, из домов на всякое лето десятое и всякого стада и всякого жита к чюдной Матери Божии и чюдному Спасу. И потом възрех в греческыи номоканун и обретох в нем, юже не подобает сих тяж и судов

³⁸ *Poppe A.* Der Kampf um die Kiever Thronfolge nach dem 15. Juni 1015 // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte.* – 1995. – Т.50. – С.275–296; *Idem.* Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim: Walka o tron Kijowski 1015–1019 // *Kwartalnik Historyczny.* – 1995. – №3/4. – С.3–22; *Idem.* Feophana von Novgorod // *Byzantinoslavica: Revue internationale des études Byzantines.* – Prague, 1997. – Т.LVIII. – №1. – Р.131–158; *Поннэ А.* Феофана новгородская // *Новгородский исторический сборник.* – Санкт-Петербург, 1997. – №6. – С.102–120; Его же. «А от болгарыне Борис и Глеб» // *От древней Руси к России нового времени: Сб. ст. к 70-летию А.Л.Хорошкевич.* – Москва, 2003. – С.72–76; *Его же.* Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба // *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы РАН.* – Санкт-Петербург, 2003. – Т.54. – С.304–336.

³⁹ *Бибииков М.В.* Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси. – Москва, 2004. – Кн.1. – С.403–405.

⁴⁰ *Soloviev A.V.* Metropolitensiegel des Kiewer Russland // *Byzantinische zeitschrift.* – München, 1962. – Bd.55. – С.292–301; *Поннэ А.* Митрополиты Киевские и всея Руси (988–1305 гг.) // *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.): Изд. 2-е, испр. и доп. для русского перевода / Пер. А.В.Назаренко, под ред. К.К.Агентьева. – Санкт-Петербург, 1996. – С.446–471.

⁴¹ «Слово о законе и благодати» Илариона. – С.96.

судити князю, ни бояром, ни судьям его. И сгадав аз со своею княгиною Анною и со своими детми дал есмь святеи Богородици и митрополиту и всем епископам»⁴².

Церковне право взяло під свій контроль шлюбні відносини, регулювало норми поведінки білого й чорного духівництва, декларувало судовий імунітет відносно всього християнізованого населення країни. Виступаючи захисником соціальних низів, церква не тільки засуджувала найбільш грубі форми гноблення людності, але й намагалася доступними їй методами впливати на соціальну практику. Вона взяла під свою опіку холопів, а також людей, котрі мали фізичні вади, жебраків, юродивих тощо, найбільш знедолені групи населення.

Володимир спробував також пристосувати до реалій давньоруської дійсності й головні норми візантійського цивільного права. Як сповіщає «Повість временних літ» під 996 р.:

«Живяше же Володимерь в страсть Божьи. и оумножишася зело разбоеве. И рѣша епископи Володимиру. се оумножишася разбоиници. почто не казниши ихъ. Он же рече имъ боюся грѣха. Они же рѣша ему ты поставлень еси от Бога. на казнъ злымъ. а добрымъ на милованье. достоить ти казнити разбоиника. но со испытомъ. Володимерь же отвергъ виры нача казнити разбоиникъ»⁴³.

Віра – грошовий штраф, що стягувався князівським служителем (вірником) за вбивство чи покалічення дружинника або когось із двірських слуг – згадується у законодавчому кодексі, укладеному за Ярослава Мудрого, що дістав назву «Правда Роська»⁴⁴.

Це рішення, як виявилось, мало згубні наслідки для стану князівської скарбниці. Через що Володимир невдовзі змушений був повернутися до старого порядку стягнення штрафів: «И рѣша епископи и старци. рать многа оже вира то на оружьи. и на коних буди. и рече Володимерь тако боуде. и живяше Володимерь по устроенью отьню и дѣдню»⁴⁵. Як бачимо, ці надходження становили вагому частку поповнення державних коштів, які йшли на утримання дружини князя та всього війська.

Матеріальне забезпечення церковної організації на перших порах становили відрахування десятої частини від прибутків. Як свідчать літописи, Володимир, «рекъ сице даю церкви сеи святеи Богородици от имения моего и от градъ моихъ десятую часть»⁴⁶. Інститут десятини – не місцевий винахід, він був привнесений на Русь разом із християнським віровченням (Повт. закону, 14:22–26):

«Конче даси десятину з усього врожаю насіння твого, щорічно на полі [твоїм] зросте, і будеш ти їсти перед лицем Господа, Бога свого, у місці, яке Він вибере, щоб ім'я його перебувало там, десятину

⁴² Див.: *Щапов Я.Н.* Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. – Москва, 1972. – С.120.

⁴³ Лаврентьевская летопись. – Стб.126–127.

⁴⁴ Див.: *Памятники русского права.* – Вып.1: Памятники права Киевского государства X–XII вв. – Москва, 1952. – С.80.

⁴⁵ Лаврентьевская летопись. – Стб.127.

⁴⁶ Там же. – Стб.124.

збіжжя свого, виноградного соку свого, і оливки своєї, і першорічних худоби своєї великої і худоби своєї дрібної, щоб навчився ти боятися Господа, Бога свого, по всі дні. А коли дорога буде занадто довга для тебе, так що не зможеш понести того, бо буде занадто далеко для тебе місце, яке вибере Господь, Бог твій, щоб покласти ім'я своє там, коли поблагословить тебе Господь, Бог твій, то даси в сріблі і зав'яжеш те срібло в руці своїй, і підеш до місця, яке вибере Господь, Бог твій, і витратиш те срібло на все чого буде жадати душа твоя, – на худобу велику й худобу дрібну, і на вино, і п'янкий напій, і на все, чого зажадає душа твоя, і будеш ти їсти там перед лицем Господа, Бога свого, і будеш тішитися ти на дім твій».

Перехід від язичництва до християнства не був релігійною війною. Важливим у цьому відношенні є статусні відмінності новонавернутих у християнство людей. Практика так званого неповного хрещення («prima signatio») відкривала доступ людині до християнської громади, але передбачала збереження зв'язків з язичницьким середовищем. Здається, прошарок оглашених – осіб з особливим, сказати б, проміжним релігійним статусом, у Київській Русі був досить потужним. Проте наявні джерела, на жаль, не дають прямих свідчень. Натомість вони змальовують швидкі темпи храмубудівництва. За свідченням саксонського хроніста Тітмара Мерзебурзького, ще на початку XI ст. у Києві було понад 400 церков⁴⁷. Пожежа, котра спалахнула в місті у червні 1124 р., знищила, за літописними джерелами, майже 600 храмів. Грандіозні масштаби культового будівництва в давньоруському Києві пояснюються тим, що майже кожний заможний містянин намагався спорудити бодай невеликий храм на власному дворі. На перших порах у такий спосіб демонструвалися релігійні переконання (справжні чи вдавані) і лояльність до влади, а пізніше такі церкви використовувалися для задоволення культових потреб домовласника та його роду.

Про успіхи християнізації Русі свідчить неперевершене за своєю літературною досконалістю та ідейним змістом «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, виголошене за якихось 50 років (15 липня 1049 або 1050 рр.) після Володимирового хрещення в Десятинній Богородичній церкві за присутності Ярослава Мудрого та його родини біля гробу Володимира⁴⁸. До складу «Слова...» входила й «Похвала» Володимирові. Обидва твори складають одну нерозривну літературну цілість. Однак у своєму первісному вигляді вони були

⁴⁷ *Thietmar von Merseburg. Chronik* // Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия (IX – первая половина XII вв.) / Сост., пер. и комм. М.Б.Свердлова. – Москва; Ленинград, 1989. – VIII. – С.64, 69.

⁴⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.3. – К., 1993. – С.468; *Мюллер Л.* Киевский митрополит Иларион: жизнь и творчество // *Его же.* Понять Россию: историко-культурные исследования / Пер. с нем. – Москва, 2000. – С.98–99; *Poppe A.* The Building of the Church of st. Sofia in Kiev // *Journal of Mediaeval History.* – 1981. – Vol.7. – P.39. Про інші думки щодо часу й місця виголошення «Слова...» див.: *Розов Н.Н.* Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в. // *Slavia.* – 1963. – №32. – С.148; *Ужанков А.Н.* Когда и где было прочитано Иларионом «Слово о законе и благодати» // *Герменевтика древнерусской литературы.* – Москва, 1994. – Сб.7. – Ч.1. – С.75–106; *Его же.* Из лекций по истории русской литературы XI – первой трети XVIII в.: «Слово о законе и благодати» Илариона Киевского. – Москва, 1999. – С.17–21; *Данилевский И.Н.* Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. – Москва, 2004. – С.261; *Симонов Р.А.* Математическая и календарно-астрологическая мысль Древней Руси: По материалам средневековой книжной культуры. – Москва, 2007. – С.193–196.

самостійними, цілісними, скомпонованими Іларіоном в єдине ціле після постановлення його на київську митрополичу кафедру. Вправний теолог та ерудит, київський мислитель, зокрема, стверджував:

«Хвалить же похвалными гласы Римская страна Петра и Павла има же вероваша въ Исуса Христа Сына Божееа; Асеа і Ефесъ и Пафмъ – Іоанна Богословьца; Индіа – Фому; Египеть – Марка. Вся страны и гради и людее чтяты и славяты коегождо ихъ учителя иже наоучиша я православней вяре. Похвалимъ же и мы по силе нашеи малыми похвалами великаа и дивнаа сътворишааго нашего оучителя и наставника, великааго кагана нашеа земли Володимира»⁴⁹.

Іларіон відводить тут Володимирові, як уявляється, почесну апостольську роль. Ідея його служіння Русі обґрунтовується і Яковом Мніхом, котрий у своїй «Пам'яті й похвалі князеві Володимирові» називає того апостолом «в князихъ»⁵⁰. Характерним у цьому відношенні є також повідомлення «Киево-Печерського патерика»: «Видехом свет веры апостолом нашим, посланным от Бога, князем Владимиром: сам Бога познав святым крещением и нам того показав»⁵¹.

Володимир продовжив справу апостола Павла, який, за твердженням літописця, «учитель Словенську языку есть». Павло не знав Ісуса Христа у часі його земного життя й не входив до кола дванадцяти апостолів, але «з огляду на особливе покликання та надзвичайні місіонерсько-богословські заслуги був шанований як “першопрестольний апостол” і “навчитель всесвіту” відразу після Петра й разом із ним»⁵². Подібно до Павла, наймолодшого з апостолів і, за його словами, негідного зватися апостолом, адже переслідував був Божу церкву (1 Кор., 15:9), та благодаттю Божою став «апостолом язичників» (Діян., 22:21; Рим., 11:13), Володимир став просвітителем язичницької Русі, корінням її святості. Адже, «если начаток свят, то и целое; и если корень свят, то и ветви» (Рим., 11:16). Ось чому, либонь, Володимирові в пам'ятках давньоруської писемності відводилася роль виконавця апостольської місії. Так, у «Службі» князеві, що збереглася у складі рукописного збірника кінця XIII – початку XIV ст., зокрема, зазначається:

«Иже Паоула просвѣтомъ избраньствомъ сподоби, и Василия вкупѣ отца рускаго очьныи недугъ отерлъ еси милоститве твои крещениемъ Костянтина вѣрнаго подобникъ и явися Христа в сердци си приимъ и его заповѣди якоже отецъ всеа Руси нучилъ еси»⁵³.

Староруські книжники вдостоїли Володимира епітетом «нового Константина», через що київський князь наполегливо й послідовно уподібнювався до рівноапостольного імператора Константина Великого. Ця подібність

⁴⁹ «Слово о законе и благодати» Іларіона. – С.91.

⁵⁰ Память и похвала князю Рускому Володимеру, како крестися Володимеръ и дети своя крести и всю землю Рускую от конца и до конца, и како крестися баба Володимерова Олга преже Володимира. Списано Іяковом Мніхом / Изд. А.А.Зимин // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – Москва, 1963. – Вып.37. – С.68.

⁵¹ Киево-Печерський патерик / Під. ред. Д.І.Абрамовича. – К., 1930. – С.87.

⁵² Аверинцев С.С. Павел // Його ж. Софія-Логос: Словник. – С.143.

⁵³ Славнитский М. Канонизация св. князя Владимира и службы ему по памятникам XIII–XVII вв. // Странник: Духовный журнал. – Санкт-Петербург, 1888. – Т.2 (май – август). – С.227.

задекларована, насамперед, митрополитом Іларіоном, який, обґрунтовуючи претензії тогочасної київської церковної й політичної еліти на канонізацію Володимира, називав останнього «подобниче великааго Коньстантина – равнооумне, равнолюбче, равночестителю слоужителемь его»⁵⁴. У некролозі на смерть князя, уміщеному в «Повісті временних літ» під 1015 р., стверджується, що Володимир «єсть новьи Костянтинъ великого Рима иже крестивься сам и люди своя тако и съ створи подобно ему»⁵⁵. Цю думку розвиває і Яків Мніх:

«Князь же Володимер поревнова святых мужъ дѣлу и житию ихъ и възлюбил Аврамово житие и подража страньнолюбие его, Иаковлю истину, Моисѣеву кротость, Давыдово безлюбие, Костяньтина царя великого, перваго царя христьянскаго, того подражая правоверие [...] Яко же онъ вѣроу великою и любовью божию подивихся, утверди всю вселенную любовию и вѣроу, и святымъ крещеньемъ просвѣти весь миръ, и законъ божиий по всей вселенѣи заповѣда, и раздруши храмы идольския съ лжеименьными богы, и святыя же церкви по всей вселенѣи постави на хвалу Богу, въ троицѣ славимому, отцю и сыну и святому духу, и крестъ обрете, всего мира спасенье, съ божественною и богомудрою матерью своею святою Оленою и съ чады многы, приведе къ Богу святымъ крещеньемъ бесчисленное множество, и требища бѣсовския потреби, и храмы идольския раздруши, и церквами украси всю вселенную и грады, и заповѣда въ церквахъ памяти святыхъ творити пѣньи и молитвами и праздникы праздновати на славу и на хвалу Богу. Тако же и блаженый князь Володимеръ створи с бабои своеи Олгои»⁵⁶.

Подібні уявлення було міцно засвоєно киево-руською й пізнішою агіографічною традицією. Так, в одному зі списків «Чтения о житии и погублении блаженную страстостперца Бориса и Глеба», де йдеться про перевтілення Володимира з язичника-елліна на християнина, зокрема, сповіщається: «Вчера элинъ Владимиръ нарицаая днестъ крестьян Василии нарицается. Се вторый Костянтинъ в Руси явился»⁵⁷. В одній зі «Служб Володимирові-Василеві», виникнення котрої пов'язується з посвяченням йому одного із храмів, Володимир у черговий раз порівнюється з апостолом Павлом і прославляється

«насамперед як борець за праву віру та її захисник, у чому можна було б передбачити реакцію на монгольське нашествя. Собор руських князів звертається до рівноапостольного Володимира з молитвою про захист від ворогів і перемогу над язичниками. Як Мойсей

⁵⁴ «Слово о законе и благодати» Илариона. – С.96.

⁵⁵ Лаврентьевская летопись. – Стб.130–131.

⁵⁶ Память и похвала князю Рускому Володимеру... – С.68–69. Водночас Яків Мніх ушановує Володимира і як «другого Мойсея» (див.: Там же. – С.74). Цей епітет у ті часи був монопольним надбанням візантійських імператорів.

⁵⁷ Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. – Т.2: Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе / Сост. Ю.А.Артамонов. – Москва, 2007. – Прил.І. – С.575. Пор.: «Вторым ты был еси Константином словом и делом: он во христьянское время родися, и многа лета в эллинстве створил есть; ты же от варяг родився, но возлюбил еси возлюбившего тя Христа» (див.: Успенский Ф.И. Русское предание о крещении // Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. – Ф.116. – Оп.1. – Ед.хр. №96. – Л.9).

колись вивів народ Ізраїлю з єгипетського полону, так і Володимир позбавить свій народ від ідолослужіння. Як колись він, отець всієї Русі, “Костянтина вернаго подобник”, скинув кумирів і відкрив народу заповіді Божі, так і зараз “да допоможе він християнам захистити свою віру від глумлячих над нею”. Усупереч історичній істині, Володимирові приписується навіть звернення до своєї бабки, княгині Ольги. У цілому радіючі інтонація переважає над молитовною, а деякі стихарі справляють враження почерпнутих зі служби Константинові Великому (21 травня): Володимира вдостое-но епітетів “ангела во плоті” та “нового Константина”⁵⁸.

Ушанування Володимира як «другого Константина» (й, одночасно, як «другого Мойсея») не було, як уявляється, виявом суперницьких амбіцій Київської Русі супроти Візантії, а радше виразом ідеї їхньої єдності, спільної участі й належності до єдиної, а отже, і найвищої цивілізації, що охоплювала відтепер як Візантію, так і Русь⁵⁹. Так, у молитві Якова Мніха, якою завершується «Житіє» Володимира, той звертається відразу до обох «царів» – великих правителів, які наवरнули своїх підданих у християнство:

«О святая цѣсаря Костянтине и Володимире, помогаите на противныя сродником ваю, и люди избавляита от всякия бѣды, гречския противныя сродником ваю, и люди избавляита от всякия бѣды, гречския и руския, и о мнѣ, грѣшнемъ, помолится к Богу, яко имущее дерзновение к спасу, да спасуся ваю молитвами, молюся и миль ся вас дѣю писаньемъ грамотица сея малыя, юже похваляю ваю, написах недостойнымъ умомъ и худым и невѣжъственнымъ смыслом. Вы же, святая, молящеся о нас и о людех своихъ, примете на молитву к Богу, святую ваю сыну Бориса и Глѣба, да вси вкупѣ възможете Господа умолити с помощью силы креста честнаго и с молитвами пресвятыя Богородица, господа наша, и со всеми святыми»⁶⁰.

Цими словами старокиївський книжник складає своєрідний гімн народженню християнської країни.

⁵⁸ Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). – С.380–381.

⁵⁹ Шевченко І. Хрещення Київської Русі // Його ж. Україна між Сходом і Заходом... – С.58.

⁶⁰ Память и похвала князю Рускому Володимеру... – С.75.

The article lightening up the prerequisites and behavior of the Christianization process of Kyivan Rus' against the background it's social-political development of the late 10th – early 11th century. The symbolical content of grand transformations, innovated by the Prince Volodymyr Sviatoslavych and the long-term consequences of his right choice is cleared up.

Keywords: Christianization, Kyivan Rus', Volodymyr, Byzantium, church organization.

«ВИДУБИЦЬКА ІСТОРІЯ» ПРО ХРЕЩЕННЯ КИЯН КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОСВЯТИ ДАВНЬОГО СОБОРУ

Через доволі рідкісну для руських теренів посвяту, обставини закладання мурованого храму й дальшу розбудову Видубицького монастиря вже за онука хрестителя Русі автор прагне показати, що місце для цієї обителі було обране не просто невипадково, але цілком символічно – за народним переказом і містичною аналогією чуда у Хонах, актуалізованою грецькими ієрархами руської церкви.

Ключові слова: Видубицький монастир, архангел Михаїл, чудо, посвята, християнізація, церква.

Посвята старовинного княжого храму Видубицького монастиря чуду архангела Михаїла у Хонах – призабутий факт ранньохристиянської історії Києва. Чомусь не лише в киевознавстві, але й у солідних працях істориків Русі утвердилася традиція іменувати цей храм просто Михайлівським. Саме ця обставина не лише змістила акценти в інтерпретації посвяти та через неї – артефактної події ранньохристиянської історії Києва, але й зневажила іншу традицію, зафіксовану у XVII ст. Феодосієм (Софоновичем), оголосивши його оповідь легендою.

Насамперед зазначимо, що посвята храму чуду архангела Михаїла у Хонах – доволі рідкісна для теренів Давньої Русі. За домонгольський період невідомо жодної не лише обителі, але й храму ні до, ні після виникнення Видубицького монастиря та зведення його кам'яного собору (1070–1088 рр.) з такою посвятою. Сам цей факт має відразу насторожувати дослідника, оскільки посвята обителі ніколи, а в даному рідкісному випадку й поготів, не була випадковою. Зазвичай храми носили загальну посвяту архангелові Михаїлу – архістратигів, начальників небесного воїнства.

Задля з'ясування суті чудівської посвяти доцільно спочатку зупинитися на культурі архангела Михаїла загалом, та на окремих, присутніх для візантійської традиції, Русі й видубицького храму його аспектах. Ім'я Михаїла перекладається «хто як Бог». Православні отці церкви й богослови іменують архангела «найближчим до Бога небесним духом, котрий безпосередньо від Нього отримує просвітлення», «первосвященником неба», який виконує щодо людей водночас караючу й охоронну функції, а також грає роль провісника¹. Як писав відомий київський богослов М.Н.Скабаланович:

* Ульяновський Василь Іринарович – доктор історичних наук, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
E-mail: uljanovskij@mail.univ.kiev.ua

¹ Lueken W. Michael. – Göttingen, 1898. – S.18–19, 31–35; Renner A.M. Der Erzengel Michael in der Geistes- und Kunstgeschichte. – Saarbrücken, 1927. – 64 s.; Gasnier M. Saint Michel Archange. – Paris, 1944. – 176 p.; Reau L. Iconographi de l'Art Chretien. – Т.ІІ: Iconographie de la Bible. – Paris, 1956. – P.41–51; Глаголев А. Ветхозаветное библейское учение об ангелах (Опыт библейско-богословского исследования). – К., 1900. – С.361–372; Хрусталёв Д.Г. Разыскания о Ефреме Переяславском. – Санкт-Петербург, 2002. – С.337.

«Якщо щось із тварного може претендувати на деяку схожість і близьку подобу Богові – так це великий начальник ангелів. Він неначе до того богоподібний, що у самому йменні його потрібно було дати пересторогу проти обоготворення його»².

Саме своє ім'я архангел Михаїл уперше відкрив одному з останніх пророків Ветхого Завіту й водночас великому тайновидцеві Даниїлу. Він відразу виступає як начальник «небесного воїнства», котре Бог-Саваоф посилає на битву з силами зла (Дан. 10:13, 21; 12:1; Юд. 9, Апокал. 12:7–9). Один з епізодів такої боротьби бачив у своєму видінні апостол Іоанн Богослов:

«І сталась на небі війна: Михаїл та його анголи вчинили зо змієм війну. І змій воював та його анголи, та не втрималися, і вже не знайшлося їм місця на небі. І скинений був змій великий, вуж стародавній, що зветься диявол і сатана, що зводить усесвіт, і скинений був він додолу, а з ним і його анголи були скинені» (Апок. 12:7–9).

Архангел Михаїл майже не спілкувався з людьми: згідно з Біблією, він з'являвся їм усього двічі. Спочатку, як уже зазначалося, – Даниїлові, котрий три тижні молився до повного виснаження та втрати свідомості, але на двадцять четвертий день з'явився ангел, який сповістив, що затримався через війну з перським царем, в якій йому допоміг Михаїл – «один із перших князів» («Михаїл, князь ваш», «Михаїл, князь великий»; Дан.10:1–21, 12:1). Затим перед облогою Єрихону Ісусові Навину з'явився посланець з оголеним мечем – «вождь воїнства Господнього», «архістратиг сили Господньої» (Іс. Нав. 5:13–15)³.

Отже, біблійна традиція в образі архангела Михаїла представляла головного борця проти всіх сил зла, зокрема супротивників Бога, іновірців. Ця сакральна складова самого імені архістратига переходила й на посвяти йому храмів, зокрема в ранньохристиянській Русі. Тим більше, якщо такі храми зводилися на місці язичницького святилища чи якоїсь події, пов'язаної з символами язичництва. Зазначена обставина вельми важлива для розкриття заявленої теми, оскільки смислове навантаження посвяти видубицького собору відбиває описану головну «функцію» архістратига в божественному плані, оголошеному у Святому Письмі.

Культ архангела Михаїла потрапив на Русь із Візантії, де він набув не лише воїнського, але царського характеру, осмислювався як покровитель імператорів в їхніх військових звитягах та як захисник столиці – Константинополя – від різних ворогів (у 1261 р., коли Михаїл III Палеолог відвоював його у хрестоносців, він спорудив бронзовий пам'ятник: імператор підносить Михаїлові макет звіль-

² Скабалланович М.Н. Архистратиг Михаил и церковное чествование его // Подольские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. – 1901. – №44/45. – С.783.

³ Скабалланович М.Н. Архистратиг Михаил и церковное чествование его // Там же. – №46. – С.793–794; Кареев Н.И. Гермес-Михаил и сказание о чуде в Хонах (по поводу книги О.А.Добиаш-Рождественской «Культ Св. Михаила в латинском средневековье V–XIII вв.», Петроград, 1917) // Известия Отделения русского языка и словесности. – 1918. – Т.23. – Кн.1. – Петроград, 1919. – С.252.

неного міста). Константин Великий (285–337 рр.) побудував перший величний храм Михаїла в передмісті Константинополя, а згодом ще один, у самій столиці. Юстиніанові приписують зведення шести михайлівських церков. Імператор Василій I (867–886 рр.) реставрував та побудував чотири храми архангела. Василій II Болгаробойця спричинився до появи на фасаді Богородичної церкви монастиря Осіос-Лукас як символу своєї перемоги над болгарами іконографічного сюжету явлення архангела Михаїла Ісусові Навину. Цей сюжет присутній і у створеному для Василя II «Мінологію» (нині у Ватиканській бібліотеці)⁴. Медальйони з фігурою архангела часто завершують хрести, виготовлені у Царгороді. Зазначимо, що й на Заході архангел Михаїл уважався ангелом Священної Римської імперії та патроном імператорів (Карла Великого, Оттона III)⁵. Культ архістратига сприйняла Константинопольська церква, розуміючи Михаїла як невидимого намісника Христа на землі. У самій лише столиці та її околицях на честь Михаїла було споруджено близько 40 церков, у тому числі 15 – у центрі Константинополя⁶. Паралельно культ Михаїла поширився за межі імперської традиції й на Заході, перемістившись у нижчі прошарки населення. Тут виникло два найвідоміших центри шанування архангела: Монте-Гаргано – в італійській Апулії та Мон-Сен-Мішель – у французькій Нормандії⁷.

На Русь культ архангела Михаїла також проник у своєму «головному» загальному значенні як воїнський, і як царський. Проте храм на Видубичах було присвячено одному з чудес, здійснених архістратигом у Хонах, поблизу Єраполіса Фрігійського. Це чудо та його шанування не було передане в біблійних текстах і виникло на підставі церковного переказу. Започаткування культу чуда у Хонах спричинив поширений у тій місцевості язичницький культ Гермеса, який контамінувався в культ ангелів серед перших християн у Колоссах. Археологи в долині Ліка віднайшли камені з посвятою архангелам Михаїлу,

⁴ Кондаков Н.П. Византийские церкви и памятники Константинополя. – Москва, 2006. – С.28, 45, 47, 50, 55–56, 59, 67, 71–72, 76, 82; *Вздорнов Г.И.* Συναξιο των Αρχαγγελων // Византийский временник. – 1971. – Т.32. – С.158; *Жоливе-Леви К.* Образ власти в искусстве эпохи Македонской династии (867–1056) // Там же. – 1988. – Т.49. – С.143–161; *Орлова М.А.* Наружные росписи средневековых памятников архитектуры: Византия. Балканы. Древняя Русь. – Москва, 1990. – С.49–50; *Ричка В.* «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. – С.83.

⁵ *Добиаи-Рождественская О.А.* Культ Св. Михаила в латинском средневековье V–XIII вв. – Петроград, 1917. – 410 с.; *Кареев Н.И.* Гермес-Михаил и сказание о чуде в Хонах... – С.246–261; *Габеліш С.* Циклус Арханґела у византийській уметності. – Београд, 1991. – С.36–42; *Renner A.M.* Der Erzengel Michael in der Geistes- und Kunstgeschichte. – Saarbrücken, 1927. – S.5–12; *Gasnier M.* Saint Michel Archange. – Paris, 1944. – P.4–56.

⁶ *Вздорнов Г.И.* Συναξιο των Αρχαγγελων. – С.158.

⁷ *Добиаи-Рождественская О.А.* Культ Св. Михаила в латинском средневековье V–XIII вв. – С.5–406. Утім, святилище архангела Михаїла в Монте-Гаргано було місцем постійного шанування та прощі в тому числі й християн східного обряду, оскільки воно розташовувалося поблизу Барі, де з 1087 р. перебували мощі св. Миколая. Свята архангела довгий час відбувалися 8 травня (освячення печерної церкви на горі Гаргано, яку архістратиг нібито відвідав цього травневого дня 492 р., або 6000 р. від створення світу) і 29 вересня (освячення базиліки на Віа-Саларія поблизу Рима). Див. також: *Кареев Н.И.* Гермес-Михаил и сказание о чуде в Хонах... – С.246–261; *Габеліш С.* Циклус Арханґела у византийській уметності. – С.36; *Renner A.M.* Der Erzengel Michael in der Geistes- und Kunstgeschichte... – S.2–62; *Gasnier M.* Saint Michael Archange... – P.3–172; *Kuczyńska J.* Tradycje kultu św. Michała i jego sanktuaria // Sympozja Kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa. – Lublin, 2005. – Т.5. – S.453–459; *Хрусталёв Д.Г.* Разыскания о Ефреме Переяславском. – С.317–318, прим. №С.

Рафаїлу, Гавриїлу та Істраїлу⁸. Імовірно, місцеві греки поклонялися Гермесові, а місцеві семіти розвинули культ ветхозаветних ангелів. Відомо, що в 60 р. н.е. Колосси зруйнував землетрус, і згодом біля колишнього міста виникло нове – Хони⁹. Згідно з традиційним переказом, там віддавна була церква Архангела з цілющим джерелом, що її доглядав паламар монах-аскет Архип, і котру збудував один язичник-лаодикейнин як офіру за зцілення доньки (в поширеній версії переказу – спочатку з'явилося кипляче джерело, яке зцілювало, коли люди прикликали «ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, і архістратиґа Михаїла», а потім уже храм). Подальша оповідь ділиться на кілька редакцій, одну з яких (ранню) приписують Симеонові Метафрасту (X ст.). Зміст традиційної оповіді про чудо у Хонах для нас надто важливий, оскільки він є ключем до пояснення посвяти видубицького храму. Отже язичники вирішили знищити святиню (храм Михаїла): вони загатили дві гірські річечки – Лікос (Лікокарп, Лікокапр) та Куф – і спрямували потік у штучне водоймище над храмом, потім пробрили загату й пустили воду вниз, прямо на церкву. У цей час Архип молитовно попросив допомоги в архістратиґа. Михаїл з'явився гучно («бысть гром велик зело») й відразу через хресне знамення наказав воді зупинитися, потім жезлом (або хресним знаменням) пробив скелю біля вівтаря, в яку й спрямувалася вода. Архипові ж архангел промовив: «Всякий, иже прибегнет во имя мое, веруя и любовию призывая Отца, и Сына, и Святаго Духа, и Михаила Архистратиґа, то не снидет печален; благодать же и сила моя буди осеняющи zde». У версії Симеона Метафраста все закінчилося доволі символічно, притому автор дав цікаві визначення: «Божественный и архангельський начальник отъиде абие, откуда сниде, пакы възратися першому свету приближати, и сам съвершен свет сый и выше естественнаго наслаждатися светлостію»¹⁰. Особливо цікаве означення «першого света», яке знаходить відповідник у службі Михаїлу 8 листопада, де він названий «ангелом первейшему и Троицы свету второму». Це дало підстави вважати Михаїла попередником Боголюдини у значенні Логоса, ніби віддзеркаленням Божого імені, відблиском Божого лика, божественною еманациєю¹¹.

Історики зазначають, що річка Лікос справді при Колоссах входила у скельну розколину, а потім знову виходила нагору. Відповідно, Колосси було перейменовано на Хони, що з грецької перекладається як «занурення». М.Н.Скабаланович навіть указував приблизний час такого перейменування (а відтак і самого чуда?): у діяннях VI Вселенського собору (680–681 рр.) ще згадуються Колосси, а VII (787 р.) – уже Хони¹². Традиція вважає, що чудо сталося 6 вересня, і саме цього дня відзначається Чудо архангела Михаїла у Хонах, котре є храмовим святом Видубицького монастиря. Символічно, що храм архангела Михаїла у Хонах 1089 р. захопили та зруйнували турки-сельджуки – саме коли освятили новий кам'яний собор у Видубицькому монастирі.

⁸ *Добиаш-Рождественская О.А.* Культ Св. Михаила в латинском средневековье V–XIII вв. – С.37.

⁹ *Кареев Н.И.* Гермес-Михаил и сказание о чуде в Хонах... – С.250.

¹⁰ Там же. – С.254–260.

¹¹ *Lueken W.* Michael. – S.31–35; *Добиаш-Рождественская О.А.* Культ Св. Михаила в латинском средневековье V–XIII вв. – С.33–34; *Кареев Н.И.* Гермес-Михаил и сказание о чуде в Хонах... – С.260.

¹² *Скабалланович М.Н.* Архистратиґ Михаил и церковное чествование его // Подольские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. – 1901. – №46. – С.796.

Сам же храм поблизу Хон, поставлений у безлюдному місці, був відомий уже в V ст. – про нього згадує Феодорит Кирський (393–466 рр.); близько 700 р. тут збудували більшу церкву, яку 1089 р. і знищили турки-сельджуки. Зовнішній вигляд храму у Хонах зображено на фрагменті візантійського хреста XI–XII ст.: церква була з однією банею, зведена з великих кам'яних брил. Саме відтоді у візантійській церкві розвився культ Чуда архангела Михаїла у Хонах. Одним із ранніх іконографічних зображень чуда вважається мініатюра з «Мінологія» імператора Василя II, на якій архістратиг пробиває жезлом отвір, а біля нього молиться преподобний Архип¹³. Воїнський образ Михаїла при творенні чуда набував дедалі більшого поширення як на Сході, так і на Заході. Проте в обох традиціях (східній та західній) храми Михаїла будували переважно в труднодоступних місцях – на скелях, над проваллями та урвищами, тобто там, де мали перебувати темні сили, котрі перемагав й утримував у цих проваллях архістратиг¹⁴. Видубицький храм також зведено в такому місці, тож навіть ця суто географічна обставина «запаралелює» Чудо-Михайлівський собор із класичними «прототипами». При всьому цьому культ чуда у Хонах не набув такого поширення, як загальний архангельський культ, мав місцеве значення, яке в такій іпостасі втілювалося й на Видубичах, що спричинило його поступову контамінацію у загальний культ архангела Михаїла. А вже через цю традицію переінакшена посвята потрапила до численних праць істориків, хоча в самому монастирі справжня суть посвяти ніколи не забувалася, про що свідчать численні зображення й іконографія, пов'язана з Видубицькою обителлю¹⁵.

Уважається, що на Русь культ Михаїла потрапив напряму з Візантії, без якогось (наприклад балканського) посередництва, що передбачає поширення тут саме східного його варіанту, у тому числі й щодо чуда у Хонах (західна традиція мала суттєві відмінності). Із ранніх збережених давньоруських пам'яток чудівський культ фіксує «Остромирова Євангелія» 1056–1057 рр., де згадується свято архангела Михаїла «в Овчии»; а також «Архангельська Євангелія», в якій пам'ять архістратига Михаїла зазначена під 29 вересня (за західною традицією, на честь освячення базиліки на Віа-Саларія в передмісті Риму 514 р.)¹⁶. Є.М.Верещагін наполягає, що найдревніший текст «богослужебного послідовання архангелу Михаїлу» під 8 листопада зустрічається в «Львівній книзі», оскільки С.Кожухов віднайшов канон архангелу з акровіршем

¹³ Лицевой Месяцеслов греческого императора Василия II / Публ. М. и В. Успенских. – Санкт-Петербург, 1902. – Месяц сентябрь, илл. к с.17.

¹⁴ *Добиаш-Рождественская О.А.* Культ Св. Михаила в латинском средневековье V–XIII вв. – С.39–41; *Кареев Н.И.* Гермес-Михаил и сказание о чуде в Хонах... – С.246–261; *Gabelič S.* The Iconography of the Miracle at Chonae: An Unusual Example from Cyprus // Зограф (Београд). – 1989. – №20. – С.96–102; *Габелић С.* Циклус Арханђела у византијској уметности. – С.36–42; *Renner A.M.* Der Erzengel Michael in der Geistes- und Kunstgeschichte. – S.7–56; *Gasnier M.* Saint Michael Archange. – P.12–56; *Хрустальов Д.Г.* Разыскания о Ефреме Переяславском. – С.317–318, прим. №С; *Bonnet M.* Narratio de miraculo a Micaele Archangelo // Analecta Bollandiana. – Paris; Bruxelles, 1889. – Vol.8. – P.287–307, 317–322 (окр. вид.: Paris, 1890).

¹⁵ Глюстративний ряд див.: *Ульяновский В.* Видубицький чуда архангела Михаила монастырь: История в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства. – К., 2009. – 624 с.

¹⁶ *Лосева О.В.* Месяцеслов Архангельского Евангелия 1092 г. // Архангельскому Евангелию 1092 года – 900 лет. – Москва, 1995. – С.53; *Её же.* Русские месяцесловы XI–XIV вв. – Москва, 2001. – С.72, 165, 186.

і визначив авторство Костянтина Преславського (раніше текст приписувався кирило-мефодіївській традиції на підставі ймовірності хрещального імені Мефодія – Михаїл)¹⁷. «Службова Мінея» 1097 р. за листопад також подає «послідовання Михаїлу архангелу» «із відтворенням розробленої Ареопагітом концепції влаштування ангельської сфери»¹⁸. У даному випадку йшлося про Собор архістратиґа Михаїла з іншими небесними силами, який церковно шанується в листопаді¹⁹. Великокнязівська влада, як і візантійський імператор, від початку перейняла «царську» лінію культу Михаїла. Із цим пов'язують посвячення архістратиґові приділу у Св. Софії Київській, оскільки у Візантії архістратиґ – «князь ангелів», нагадаємо, був покровителем столиці та василевса, а також «стражем храму» Св. Софії (історія з явленням Юстиніану, передана у «Сказанні про Софію Цареградську»; архангела Михаїла було зображено у вівтарі саме як «стража храму»²⁰). Водночас його вшановували як помічника всьому воїнству в боротьбі з ворогами, і в першу чергу – християнства. Не можемо не згадати також ідеї про привнесення на Русь воїнського сенсу Михаїлового культу варязькими дружинами (скандинавські саги оповідають про обов'язкові врочисті меси конунґа Олава Трюгвассона 29 серпня, коли після богослужіння на учті піднімалися три кубки: за отця-правителя, за Христа й за архангела Михаїла; конунґ Свейн Вилобородий під час сходження на престол піднімав три кубки: обітний, за Христа та за архангела Михаїла)²¹. Воїнський культ архістратиґа на руському матеріалі найбільш промовисто фіксується знаменитим шоломом Федора-Ярослава Всеволодовича²². У Софії Київській архангелові Михаїлу, як і в константинопольському соборі, присвячено правий приділ, в якому збереглися давні фрески з зображенням чудесних явлень архістратиґа. Тут він виступає і як покровитель князя, і як охоронець Софії, і як покровитель усіх воїнів, що б'ються з ворогами Христа. Однак серед збережених сюжетів немає чуда у Хонах²³. Пояснення щодо цього може бути лише одне: у фрескових розписах подавалися лише описані у Святому Письмі діяння архангела Михаїла і не було використане жодне з пізніших церковних передань, зокрема й стосовно чуда у Хонах.

¹⁷ *Верещагин Е.М.* Церковнославянская книжность на Руси: Лингвотекстологические разыскания. – Москва, 2001. – С.406–418.

¹⁸ *Ягич И.В.* Служебная Минейя за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095–1097 гг. – Санкт-Петербург, 1886. – С.321–329; *Верещагин Е.М.* Церковно-славянская книжность на Руси... – С.406–418.

¹⁹ *Василенко Т.* Михаїла // Українська культова архітектура у світовому контексті. – К., 2001. – С.112–114; *Болотов В.* Михайлов день: Почему собор св. архангела Михайла совершается 8 ноября? Эортологический этюд // Христианское чтение. – 1892. – Ч.II. – №11/12. – С.593–664.

²⁰ *Антоненко С.* Огнезачный ангел // Родина. – 2007. – №6. – С.10–14; *Дурылин С.* Град Софии: Царьград и Святая София в русском народном религиозном сознании. – Москва, 1915. – С.21–25.

²¹ *Снорри Стурлусон.* Круг земной. – Москва, 1995. – С.120, 148.

²² Огляд гіпотез щодо атрибуції шолому див.: *Мусин А.Е.* Milites Christi Древней Руси: Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета. – Санкт-Петербург, 2005. – С.288–291; *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. – Москва, 1987. – С.566–567; *Бочаров Г.И.* Художественный металл Древней Руси X – начала XIII вв. – Москва, 1984. – С.58–67.

²³ *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. – К., 1999. – С.134–137; *Никитенко Н.* Присвячення та фресковий цикл Свято-Михайлівського вівтаря Софії Київської // Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря: Мат. наук.-практ. конф. «Михайлівський Золотоверхий монастир: історія крізь століття». – К., 2008. – С.207–216.

Між тим сюжет чуда архангела Михаїла у Хонах ідеально накладається на оповідь літопису про скинення Володимиром ідолів та потоплення їх у Дніпрі. Цей сюжет про поверження ідолів, імовірно, був поширений серед киян не лише на початку XII ст., коли створювався звід Нестора, але ще до 1070 р. (заснування мурованого Чуда-Михайлівського собору Видубицького монастиря). Оповіді про потоплення Перуна на Видубичах і чудо архангела Михаїла, що існували за вісімдесят років після Володимирового хрещення, вірогідно, були складені священством у перші ж роки: учорапні язичники-неофіти потребували чудес, що мали підтверджувати силу нової віри, при тому чудес саме над «старими» богами та їх ідолами. Цей архетип чудесної перемоги нового над старим присутній у стародавній культурі й міфології практично всіх народів, набуваючи різних форм та виявів.

Михаїлові був посвячений і приділ Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Тут слід зазначити, що Успенський храм освячувався 1089 р., а Михайлівський на Видубичах – у 1088 р. Тож обидва Михайлівські приділи у двох сакральних центрах Києва (Софійському та Печерському) виступали певними компендіумами-зразками для живописців, котрі розписували видубицький храм. На час зведення собору на Видубичах архістратига вважали помічником руським князям у боротьбі з половцями. У літописі говориться, що не раз «побежени быше погании силою Честнаго Креста и святым Михаилом»²⁴. Тож виступаючи в похід «на поганих», князь із воїнами молився «у святого Михаїла» – спочатку на Видубичах (1070–1088 рр.) (при переправі через Дніпро), а пізніше – у Золотоверхому монастирі (1108–1113 рр.). Це, на думку В.М.Рички, уподібнювало князя й військо «праведним лицарям Святого Міста, що вступають у двобій із силами зла». Відтак свято собору архангела Михаїла 8 листопада було для киян одним із найбільш шанованих (дослідник помилково вважає, що на це свято й було освячено церкву у Видубичах)²⁵. Храмове ж свято Видубицького монастиря 6 вересня ніби «конкретизувало» суть благословенної архістратигом перемоги: це звитяга над язичниками, які «покушаються» на Христову церкву та її храми – тобто, ті самі половці, але у віросповідному зрізі протистояння їм як «язичникам», котрі нападали та розоряли християнські церкви й обителі.

Видубицький монастир виступає «живим свідком» загальної воїнської пошани до архістратига. Нагадаємо: обитель засновано при основній переправі з лівого берега Дніпра до Києва, тож воїни в похід проти половців вирушали саме від Видубичів. Відповідно, усі загони, котрі йшли на переправу чи з переправи, обов'язково заходили до обителі поклонитися патронові воїнів – архангелові Михаїлу. С.О.Висоцький уважав, що саме це спричинило появу значної кількості давньоруських графіті на стінах храму. Найбільше їх зафіксовано на західному фасаді біля головного порталу, переважно у формі хрестів²⁶. Це було водночас моління про поміч у війні з половцями й подяка за здобуті перемоги та збережені

²⁴ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2. – Москва, 1962. – Стб.290.

²⁵ Ричка В.М. «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – С.84.

²⁶ Висоцький С.А. Надпись XI в. на стене церкви Михаила Выдубицкого монастыря в Киеве // Средневековая Русь. – Москва, 1976. – С.41; *Его же*. Киевские граффити XI–XVII вв. – К., 1985. – С.43, 51.

життя. Так видубицька княжа обитель чуда архістратига Михаїла стала загальною святинєю для найактивнішого соціального прошарку тодішнього суспільства, гаранта безпеки й спокою держави та її людності – а це, своєю чергою, сприяло поступовому перетворенню чудівського культу на загальний михайлівський.

У ширшому розумінні образ архангела на Русі окрім царського та воїнського культу набув ознак головного борця з нечистою силою, захисника померлих душ (саме тому біля михайлівських храмів та в монастирях архангела, як правило, так багато поховань)²⁷. Окремо стоїть також шанування Михаїла як помічника подорожнім у зв'язку з оповіддю у книзі пророка Даниїла про те, як Михаїл («Ангел Господен») переніс пророка Авакума (за тім'я та волосся голови) у Вавилон і миттю повернув в Юдею (Дан. 14:33–39). Саме це чудо в техніці золоті наводки зображене на південних дверях собору Суздаля 1230–1233 рр.²⁸, такі сюжети були поширені також на путніх іконках. Окрім того, архістратиг Михаїл займав конкретне місце у сакральному просторі давніх храмів – йому почали посвячувати дияконники – спочатку в кашпадокійських храмах, а потім ця традиція цілком перейшла й на Русь, принаймні така посвята відома у збережених храмах XII ст.

Чи не найбільшим свідченням особливого шанування архістратига був перелік присвячених йому храмів та монастирів. Загалом він доволі показовий в усіх вище названих ракурсах культу архангела на Русі, і цей список відкриває не просто Михайлівський, а Чудо-Михайлівський собор Видубицького монастиря²⁹. М.Н.Скабаланович указував, що за всю історію храмобудівництва михайлівські церкви найчастіше будували на Поділлі (237 із загальної кількості 1851)³⁰. З усіх відомих михайлівських храмів та монастирів чудівську посвяту мали лише Видубицька обитель та монастир у Московському Кремлі (до речі, уважається, що тут уперше близько 1380 р. було написано ікону архангела Михаїла з діяннями за благословенням митрополита Кіпріана³¹). Це вказує на надто спеціальний вибір посвяти, особливо ж для першого михайлівського храму.

В історіографії заснування Чудо-Михайлівського собору на Видубичах пояснювалося по-різному: чи то прив'язувалося до західної традиції будівництва святилиць Михаїла на гірських висотах, над урвищами, у незвичних та мало-

²⁷ Скабалланович М.Н. Архистратиг Михаил и церковное чествование его // Подольские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. – 1901. – №44/45. – С.782–786; №46. – С.791–799; *Его же*. Святой архистратиг Михаил: Всё, что можно знать о нём на основании Священного Писания, предания и соображения разума, и о церковном чествовании св. архангела. – К., 1915; *Бужинський М.* Заборона твору Г.С.Сковороди «Брань архистратига Михайла с сатаною» // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр.14943. – Арк.1.

²⁸ Лазарев В.Н. Живопись Владимиро-Суздальской Руси // История русского искусства. – Т.1. – Москва, 1953. – С.481–486. Значимію принагідно, що південні двері прикрашають 24 композиції і лише у 4 із них немає ангелів. Архангел Михаїл тут зображений у кількох сюжетах: «Низвержение сатаны», «Чудо в Хонех», «Три отрока в пещи огненной», «Архангел Михаил несёт Аввакума с пищей для Даниила во рву львином», «Явление архангела Михаила Иисусу Навину», «Архангел Михаил обучает Адама копать землю». Уважається, що замовником дверей був владимиро-суздальський князь Юрій Всеволодович.

²⁹ Переліки див.: Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. – Москва, 1960. – С.52–54; *Вздорнов Г.И.* *Συναξιο των Αρχαγγελων*. – С.159, прим.12; *Толочко П.П.* Древний Киев. – К., 1976. – С.75–76, 82–84, 97, 99, 186.

³⁰ Скабалланович М.Н. Архистратиг Михаил и церковное чествование его // Подольские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. – 1901. – №46. – С.797, прим.2.

³¹ Ульянов О.Г. Воплощение тринитарного догмата в иконе «Архангел Михаил с деяниями» из собрания музеев Московского Кремля // Троицкие чтения 2003–2004 гг. – Большие Вязёмы, 2004. – С.120–152.

доступних для людей місцинах³², чи то зазначався малоазійський вплив, де шанувалося чудо у Хонах³³. При цьому версії висловлювали переважно історики мистецтва.

Зі свого боку зазначимо, що саме заснування та освячення Видубицького монастиря відбувалися за двох митрополитів-греків (про це див. нижче), яким приписують антилатинські твори, тож взорування замовників і будівничих Чудо-Михайлівського собору у Видубичах на Захід виглядає недоречним. Натомість саме греки-митрополити мали б бути ініціаторами у визначенні патронату княжої обителі, чи, принаймні, схвалили вибір Всеволода – шанувальника книжності, котрий читав мінологію, у тому числі мав знати традиційну легенду про чудо Михаїла у Хонах.

Вплив митрополитів-греків на вибір посвяти нового кам'яного княжого храму обителі, на наш погляд, безперечно засвідчується самою унікальністю цієї посвяти. Іконографія чуда у Хонах на руських матеріалах домонгольської доби невідома³⁴. Писемні пам'ятки з описом чудес архістратиґа збереглися також лише з XIII ст. (до XIX ст. дослідники налічують 207 рукописних текстів руського ізводу), вони фіксують два чуда візантійської традиції: окрім Хон ще на Афоні (порятунок юнака, що тонув; вважається, що це чудо відбувалося в монастирі Дохіар наприкінці XI – на початку XII ст.). Джерелами давньоруських сказань про чудо у Хонах вважаються «Повість одкровення Архипа» (перший та другий переклади «Сказання Архипа»), Нестишне та Стишне проложні чудеса (переклади статей з візантійських синаксарів), «Сказання Симеона Метафраста» (у сербському перекладі, перекладі Максима Грека та перекладі-редакції Серафима й Мельхиседека), давньоруські компілятивні сказання («Слово про Архипа», 1-ше Компілятивне чудо, 2-ге Компілятивне чудо, Чудо в редакції св. Димитрія Ростовського)³⁵. Зокрема, «Повість одкровення Архипа» вперше було перекладено в X–XI ст. південнослов'янськими книжниками й саме тоді вона з'явилася на Русі³⁶.

Паралельно з чудівським, а можливо й раніше, формується культ Собору архангела Михаїла, що відзначається 8 листопада. Його виникнення

³² *Сычѣв Н.П.* На заре бытия Киево-Печерской обители // Статьи по славянской филологии и русской словесности: Сб. в честь акад. А.И.Соболевского. – Ленинград, 1928. – С.290; *Пуцко В.Г.* Русская путевая икона XI в. // Памятники культуры: Новые открытия: Ежегодник, 1981. – Ленинград, 1983. – С.202–203.

³³ *Шероцкий К.В.* Киев: Путеводитель. – К., 1917. – С.327.

³⁴ *Скоп П.* Про деякі іконографічні особливості волинської ікони середини XVIII ст. «Чудо в Хонах» // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації, 1998. – Луцьк, 1998. – С.92–95; *Пуцко В.* Ікона Чуда в Хонех з волинського села Щурівці // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.14. – К., 2006. – С.38–40.

³⁵ *Быкова В.М.* Сказания о чудесах архангела Михаила в древнерусской книжности: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Петрозаводск, 2006. – С.5.

³⁶ Там же. – С.6–18; *Быкова В.М.* «Чудо архистратиґа Михаила иже в Хонех» в славянской книжности конца XII – начала XIX вв. // Актуальные проблемы современной науки. – Самара, 2001. – Ч.8. – С.73; *Её же.* О почитании архангела Михаила на Севере (текстологическая характеристика Чуда в Хонех) // Локальные традиции в народной культуре русского Севера. – Петрозаводск, 2003. – С.349–352; *Её же.* Славянская редакция «Чуда архистратиґа Михаила иже в Хонех» XII–XIX вв.: Предварительные наблюдения // Studia Slavica III: Сборник научных трудов молодых филологов. – Таллин, 2003. – С.17–26; *Её же.* «Чудо архистратиґа Михаила иже в Хонех» в составе Книги житий святых Димитрия Ростовского (проблема источников) // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.60. – Санкт-Петербург, 2009. – С.137–149.

та богословський сенс до сьогодні залишаються остаточно нез'ясованими. М.Н.Скабаланович зауважував, що в давніх руських місяцесловах 8 листопада спочатку присвячується лише Михаїлу, з тим («Мстиславова Євангелія») додається ще й архангел Гавриїл, а пізніше – усі ангели³⁷. Найдревнішою ілюстрацією до свята Собору архангелів вважається мініатюра ватиканського рукопису «Мінологія» Василя II (979–984 рр.). Тут Михаїл зображений із лабарумом, він стоїть над безоднею, в яку падають сатанинські сили. До древніх зображень відносять також ікону XI ст. (точніше, її чеканний оклад, оскільки живопис майже не зберігся) з грузинського монастиря Пхотрера (Ані), а давньоруська іконографія Собору архангела Михаїла відома з ікони Михайло-Архангельського монастиря у Великому Устюгу XIII ст. У тексті грецького «Мінологія», як і в його руських відповідниках, собори архангелів пояснюються як зібрання на захист світла правди проти сатани і його ангельського почту. Дослідники трактують це свято і його іконографію як Собор безплотних сил у цілому, або Собор двох архангелів – Михаїла та Гавриїла (найбільш ранній руський приклад саме такого ізводу – згадувана ікона двох архангелів з Великого Устюга другої половини XIII ст.), пропонуючи численні варіанти смислового богословського пояснення сенсу собору³⁸. А більшість похвальних слів на цей день, написаних визначними богословами IX–X ст. (Кирилом Філософом, Федором Студитом, Климентом Охридським), власне присвячено обом архангелам³⁹. Натомість у «Шестодневі» Іоанна – екзарха Болгарського X ст. Собор ангелів і безплотних сил пояснюється як собор заради віруючих, де ці сили виступають молитвениками за людей перед Богом, як посередники між людьми та Христом. Ця ідея присутня в іконографії, де Михаїл тримає сферу (вона означала світ, а зображення на ній хреста, монограми Христа чи самого Еммануїла нагадувало, що Він є владикою світу) з ликом Христа чи лігатурою його імені, що означає передачу благоговійних молитов до Нього через клопотання архангела. Саме таким є образ собору в іконі кінця XIII ст. з Ярославля у Третьяковській галереї, фресці з Успенської церкви на Волотові біля Новгорода, фресці з конхи Спасо-Преображенського собору Мирозького монастиря у Пскові 1156 р.⁴⁰ Стихира цього дня гласить: «Разумных сил архистратизи, престояще беспрестани владычному престолу, молитесь к Господу мир миру даровати и душам нашим велию милость». Собор архистратига Михаїла, безперечно, був більш поширений і у Візантії, і на Русі, порівняно з чудівським культом, однак видубицький храм усе ж посвятили не собору архангела Михаїла, а його чуду у Хонах. Це, знов таки, має вказувати на особливість і символізм такої посвяти події/дії архангела, котра мала б вказувати на місцевий «відповідник» цій священній події.

³⁷ Болотов В. Михайлов день... – С.593–664; Скабалланович М.Н. Архистратиг Михаил и церковное чествование его // Подольские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. – 1901. – №46. – С.797–798.

³⁸ Болотов В. Михайлов день... – С.593–664; Дебольский Г.С. Дни богослужения православной кафолической восточной церкви. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1882. – С.269–270. Детальний огляд різних версій див.: Вздорнов Г.И. Συναξιο των Αρχαγγελων. – С.164–165; Попов Г.В. Некоторые вопросы изучения воинской тематики в русском средневековом искусстве // Византийский временник. – 1971. – Т.32. – С.192.

³⁹ Вздорнов Г.И. Συναξιο των Αρχαγγελων. – С.160, 175.

⁴⁰ Там же. – С.176.

Уперше зображення архангелів фіксуються у знаменитих Равенських мозаїках VI ст. та в мозаїках вими церкви Успіння Богоматері в Нікеї VIII ст. В обох випадках архангели постають у всій величі з широко розкинутими крилами з царськими лорами, лабарумами і сферами, випромінюючи надприродну силу та непереможність. Саме цей тип отримав поширення в парадному мистецтві імперії, найчастіше лоратні архангели зображувалися як небесний почет Христа й Богоматері. Так само в розкішному парадному одязі (лорі) з лабаром зображено Михаїла в медальйоні ікони рубежу XIII–XIV ст. з Ярославля (Третьяковська галерея). Для нас важливі самі ці іконографічні зображення архістратиґа у своєму «царському» образі. Вочевидь, «царствений» Михаїл був важливий також для Володимира, Ярослава і його синів, зокрема будівничого видубицького Чудо-Михайлівського собору Всеволода Ярославича. Софійський «царствений» та «войовничий» Михаїл (а точніше – Михаїли), власне й слугував зразком для ктитора, зодчих, іконописців видубицького храму. Він на час зведення та освячення собору на Видубичах був також головним образом архістратиґа й для всіх киян, оскільки Золотоверхого монастиря ще не існувало. Вироби металопластики XI–XIII ст. так само містять «лоратного» Михаїла: на звороті бронзових литих іконок XI ст. з Києва та Крилоса (Галича) (на обох зображено сцену перенесення Михаїлом Авакума з їжею для пророка Даниїла), на змійовику Володимира Мономаха й новгородських змійовиках⁴¹. З огляду на сказане, чудо-михайлівська посвята видубицького храму знову випадає із загального контексту й пріоритетних «уподобань» перших поколінь князів-християн від часів Володимира. Але водночас вона продовжує лінію, яка присутня й у воїнському, і у соборному культурах архангела – перемоги над силами зла, ворогами християнства, язичниками чи іновірцями.

Звісно, «Мінологій» з описом чуда у Хонах читали всі тогочасні освічені люди, а 6 вересня всі (й неосвічені) слухали службу Михаїлові з переказом чуда й прославлянням архістратиґа. Тож сприйняття посвяти Видубицького монастиря та його кам'яного храму розумілося цілком адекватно до східної традиції. Так само адекватно кияни мали сприйняти й саму посвяту обителі у віддаленій від міста, пересіченій рівчачками та пагорбами лісистій місцевості над урвищем Дніпра. Символіка заснування тут Чудівської обителі мала накладатися на «знання» про саме чудо у Хонах і сприяти виникненню «бінарної легенди», причому ще до побудови кам'яного собору. «Повість временних літ» під 1110–1111 рр. фіксує наступні руські уявлення про Михаїла:

«Англы бо, глаголю, наша поборники, на противныя силы воюющимъ, имъ же есть архангель Михайль, ибо со дьяволомъ тѣла ради Моисиева противяся, на князь же перьскіи свободы ради людскія противяся [...]. Отъ нихъ есть ослѣ отвращая, и Валама от нечистого вольшьпвлѣнья праздно творяй. Отъ нихъ же и мѣчь извлѣкъ противу Иисусу Наугину, помощь ему на противныя образомъ повелѣвая. Отъ нихъ есть 100 и 80 тысящъ суриськихъ единою ночью поразихъ

⁴¹ Див.: Попов Г.В. Некоторые вопросы изучения воинской тематики в русском средневековом искусстве. – С.193; Бочаров Г.Н. Художественный металл Древней Руси X – начала XIII в. – С.104; Василенко В.М. Русское прикладное искусство: Истоки и становление. – Москва, 1977. – С.334–336; Машина В. Архангел Михаил с деяниями из Архангельского собора Московского Кремля. – Ленинград; Будапешт, 1968.

и сонъ варварьскыхъ смѣси смертью. От нихъ же есть, иже пророка Амбакума въздухомъ приюсъ скончаньемъ до пророка Данила, посреде же левъ прѣпитаеъ [...]. И одолаеъ Михайль противнику, ибо Ефратъ жидове пришедше, отъне пакы селенье прияша, и градъ, и церковь създаша»⁴².

Як бачимо, на час написання «Повісті временних літ» її широко освічений автор не згадує про чудо у Хонах. Це доволі показово, адже він зафіксував скинення князем Володимиром ідолів та потоплення їх у Дніпрі. Чи означає це, що Видубицька обитель на час складання Нестором літописного зводу «втратила» серед загалу вірян свою конкретну посвяту й перетворилася просто на Михайлівську? Якщо це так, тоді сама її посвята мала «штучний» характер і цілком накладалася на якісь конкретні події чи оповіді про них, що також мали втратити свою тяглисть. Стосовно мовчання літописця про чудо у Хонах, маємо зазначити, що він подавав інформацію про Михайла та ще двох архангелів (Гаврила, Рафаїла) лише за біблійними текстами, і ніде не використовував переказ⁴³. Але саме на той час на Русь із синайського монастиря Св. Катерини (XII ст.) прийшов прототип образу «Чудо архангела Михайла у Хонах», і це ще раз підкреслило існування цього культу в руській традиції часів Нестора.

Після всіх наведених загальних даних, зосередьмося тепер власне на видубицькій церкві, її символіці та потенційному свідченні про хрещення киян. Найсамперед підкреслимо: побудова храму та монастиря на честь чуда архангела Михайла у Хонах на Видубичах засвідчує дві важливі обставини, що впливають із загального культу архістратига. По-перше, це відбивало східну та західну традиції будівництва святилиць Михайла у відлюдних місцях, над урвищами та водними потоками. По-друге, посвята символізувала саме ідею боротьби з невірними, язичниками, в якій Михайл допомагає потопити «нечисть». Саме це друге повертає нас до легенди, уперше письмово зафіксованої в 1660-х рр. ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосієм (Софоновичем) щодо «видибання» на цьому місці поверженого у Дніпро ідола Перуна (про це див. нижче), яка на рівні XI ст. могла сприймалася як реальна подія. Чудо у Хонах її артикульовано позначало. А отже, легенда – якщо й була власне легендою, то виникла не пізніше, ніж через вісім десятків років після запровадження Володимиром християнства та показового знищення головного святилища на чолі з Перуном, оскільки про це оповідається в «Повісті временних літ». Нарешті, третє: відомо, що засновником і загалом будівничим кам'яного храму був князь Всеволод Ярославович,

⁴² ПСРЛ. – Т.2. – Стб.268–273; Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи. – Санкт-Петербург, 1996. – С.263–264.

⁴³ Усі дванадцять «вспоминаний» архангела, зафіксовані в «Діяннях Михайла», мали бути актуальними і для літописця, і у Видубичах: явлення архістратига Ісусові Навину (8 листопада; Нав. 5:13–15), чудо з трьома отроками в печі огненній (8 грудня; Дан. 3:92–95), боротьба архангела Михайла з Іаковом (7 січня; Бут. 32:24–30), поміч Михайла Сампсонові (6 лютого; Суд. 14:6–19), явлення Михайла Валаамові (8 березня; Числ. 22:22–35), звільнення архістратигом із темниці Єремії (7 квітня; Єрем. 39:15–18), явлення Михайла пророкові Авакуму (7 травня; Дан. 14:34–39), установлення свята Михайлові (6 червня), погром архангелом війська Сенахиріма (6 липня; 4 Цар. 19:35), явлення цареві Константинові та допомога в боротьбі з ворогами (5 серпня), сповіщення Михайлом пророка Ісаї про видужання Єзекії (9 вересня; Вих. 20:4–6), наказ Михайла Самуїлові помазати Давида на царство (1 Цар. 16:1). Див.: *Болотов В. Михайлов день...* – С.641–642, прим.90.

Видубицький монастир був його «отнім». У таких випадках храмова посвята, як правило, відповідала імені небесного патрона князя-засновника. Але у видубицькому варіанті йдеться не про посвяту імені, а про посвяту дії – чуду Михаїла у Хонах. Про що, у такому разі, має свідчити посвята? Варіантів кілька: про існування на цьому місці храму або чернечої громади до зведення мурованого собору⁴⁴, який перебрав попередню посвяту, або ж про шанування князем-засновником легенди про остаточне потоплення Перуна як реального чуда, подібного до чуда у Хонах.

Доволі сумнівною виглядає третя гіпотеза про посвяту храму патронові молодшого сина князя Всеволода від другої дружини – Ростиславові-Михаїлу (був князем переяславським у 1076–1093 рр.)⁴⁵. Літописна інформація ніби підтверджує саме таку посвяту, оскільки поєднує в одному році спочатку запис про народження Ростислава, а відразу потому – про заснування собору: «В лето 6578 (1070) родися у Всеволода сын и нарекоша именем Ростислав, в се же лето заложена бысть церкви святого Михаила в монастыре Всеволожи (“на Выдобичи” – додано в Іпатіївському зводі – В.У.)»⁴⁶. Підкреслимо: під 1070 р. записано лише ці дві події. Отже, виходить, храм засновано на честь патрона новонародженого? Виникає питання: чому щодо інших дітей Всеволода, зокрема Володимира-Василя Мономаха, батько не вдавався до таких акцій (він заснував у Києві лише монастир Св. Андрія на честь свого патрона⁴⁷, але для доньки Янки (Іоанни⁴⁸)). Чи був Ростислав його довгоочікуваним первістком від другої дружини (з 1067 р. Анна), як на це вказував С.Т.Голубев? У разі посвяти храму патронові Ростислава, він мав народитися, або бути охрещеним, на свято Чуда архангела Михаїла у Хонах (ім'я надавалося на честь святого, пам'ять котрого припадала за сім днів після народження⁴⁹). Саме цю обставину мав би підкреслити літописець, натомість він навіть не знає хрестильного імені новонародженого, та й ніде воно точно не зафіксоване, припущення про це лише здогадні⁵⁰. Зокрема, це аргументується тим фактом, що після трагічної загибелі Ростислава у водах Стугни під час походу на половців (26 травня 1093 р.) старший брат (по батькові) Володимир Моно-

⁴⁴ Уже Л.Похілевич у середині XIX ст. вказував на можливість існування дерев'яного храму перед тим, як князь Всеволод спорудив кам'яний (див.: *Похілевич Л.І.* Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С.241).

⁴⁵ *Івакін Г.Ю.* Оповіді про стародавній Київ. – К., 1982. – С.84; *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в XI–XII вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики. – Москва, 2006. – С.26–27, 191, 422, 599–600.

⁴⁶ ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Москва, 1997. – Стб.174; Т.2. – Стб.164.

⁴⁷ Інтерпретації, який саме зі святих Андріїв (Первозванний, Стратилат, Критський) міг бути патроном Всеволода, не мають спільного знаменника (див.: *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в XI–XII вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики. – С.124–125, 128, 507–508).

⁴⁸ Там же. – С.620.

⁴⁹ Там же. – С.128–129.

⁵⁰ Хрестильне ім'я Ростислава – Михаїл, на думку археологів, розкриває віднайнена при розкопках стародавнього міста Переяславського князівства Желянь печатка, з одного боку якої зображено Михаїла, а з іншого – напис з іменем Євстафія. Звідси робиться висновок, що Ростислав-Михаїл став переяславським князем у вісім років (1078 р.) й отримав від батька досвідченого наставника – його ближнього боярина Євстафія (див.: *Івакін Г.Ю.* Оповіді про стародавній Київ. – С.84; *Хрусталёв Д.Г.* Разыскания о Ефреме Переяславском. – С.317). Натомість ономасти вдаються до іншої аргументації: хрестильне ім'я Михаїл отримали два онука Ярослава: Святослав-Михаїл Ізяславович і Олег-Михаїл Святославович – сини старших братів Всеволода, який також мав назвати одного зі своїх синів на честь Михаїла (див.: *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в XI–XII вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики. – С.422–423).

мах, на очах якого й потонув Ростислав, заклав у Городці на Острі Михайлівську божницю⁵¹, котра частково збереглася, у тому числі навіть фрагменти фрескового розпису у вівтарній частині: над конхою Богоматір-Оранта з предстоячими архангелами Гаврилом та Михаїлом (ліворуч збереглася частина напису: (М)иха(ил)) із жезлами та сферами в руках⁵². Проте побудова цієї божниці аж ніяк не була пов'язана з Ростиславом. Про це свідчить гривня-змійовик, віднайдена під Черніговом 1821 р., яка атрибутується Володимирові Мономаху та на якій зображено архангела Михаїла з підписом «Михаилъ», а на другому боці – медузу-горгону з грецьким та руським написом: «Господи помози рабу своему Василию аминь» (хрещальне ім'я Мономаха – Василій)⁵³. Звідси випливає висновок про особливе шанування Володимиром Мономахом культу архангела Михаїла, а не свого зведеного брата. Цей культ був важливим для всіх Ярославичів.

Більше того, печерські монахи вважали смерть Ростислава Божою карою за вбивство ним монаха Григорія, котрий напроорокував йому смерть від утоплення перед початком походу, коли князь із дружиною їхав помолитися в Печерській монастир. Відтак з наказу правителя чернець був утоплений (при цьому Ростислав так і не помолвився в монастирі):

«Князь же, страха Божия не имея, ни на уме себе положи сего преподобнаго словесь, мня его пустошь глаголюща, яже прочествова о немъ, и рече: “Мне ли поведаети смерть от воды, умеющу бродити посреде ея?”. Тогда разгневался, повеле его вврещи в воду, связавшее ему руце и нозе, и камень на шии его, – ти тако потоплен бысть».

«Патерик» негативно оцінює дію Ростислава, навівши слова Христа з Євангелії від Матфея (Мф. 7:2): «Ростислав же утопе со всеми своими по словеси блаженного Григория. “Имже бо, – рече, – судом судите – судится вам в ню же меру мерите – возмерится вам”»⁵⁴. Цю історію засвідчив безіменний священнослужитель у вівтарі Георгіївського приділу Софійського собору в написі-графіті⁵⁵. Про смерть князя повідомляє й автор «Слова о полку Ігоревім»: «Стугна [...] пожрѣши чужи ручьи и стругы, рострена к устью, уношу князю Ростиславу затвори дне при темнее березе. Плачеша мати Ростислава по уноши князи Ростислави». Тож, як видається, пов'язувати посвяту мурованого храму чуду архангела Михаїла на Видубичах із народженням Ростислава Всеволодовича навряд чи можливо. Ця надто оригінальна посвята має інші, набагато вагоміші корені.

⁵¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.248.

⁵² *Константинович М.* Развалины Юрьевой божницы в с. Старогородка // Киевская старина. – 1896. – Кн.10. – С.129–139; *Макаренко Н.Е.* Древнейший памятник искусства Переяславского княжества // Сборник в честь графини П.С.Уваровой. – Москва, 1916. – С.373–404; *Макаренко М.* Старгородська «божниця» та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С.205–223; *Зумер В.М.* Юр'єва божниця // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн.15. – С.31–43; *Коринний Н.Н.* Переяславская земля X – первая половина XIII в. – К., 1992. – С.225–231.

⁵³ *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. – С.655–656.

⁵⁴ Києво-Печерський патерик / Під ред. Д.Абрамовича. – К., 1930. – С.137–138.

⁵⁵ *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – К., 1966. – С.47. Огляд усіх інтерпретацій щодо цього графіті див.: *Корнієнко В.В.* Графіті Георгіївського приділу Софії Київської із записом про смерть Ростислава Всеволодовича в світлі нових досліджень // Лаврський альманах. – Вип.22. – К., 2008. – С.36–41.

На нашу думку, більш обґрунтованою може вважатися гіпотеза про повторення в кам'яному храмі вже існуючої посвяти монастиря. Це далеко не нова ідея, вона була висунута ще О.Д.Ертелем та М.І.Каманіним щодо існування на Видубичах древнього печерного монастиря, який вони пов'язували зі знаменитими Звіринецькими печерами. У 1920 р. О.Д.Ертель навіть зробив спеціальну доповідь в Українському науковому товаристві «Нові дані з історії Видубицького монастиря», де вперше (і востаннє, оскільки більше ніхто цього напису не бачив) навівав нововідкрите ним зі Г.Я.Стелецьким та В.П.Песчанським графіті в підземній печерній церкві: «Свята обитель Чудо-Михайлівська благословенна». На підставі наведеного запису, широко трактуючи означення «благословенна» як таке, що могло надаватися ієрархом церкви для заснування монастиря, або ж Афоном (як це було дано преподобному Антонієві), О.Д.Ертель висноував, що й обитель Чуда архангела Михаїла була заснована ще за часів великого князя Володимира Святославича за благословенням якщо не зі Святої Гори, то когось з ієрархів (можливо, і першого митрополита), а отже, вона старіша за Києво-Печерський монастир. Цей ранній Видубицький монастир від початку був печерним і має вважатися родоначальником чернечих обителів на Русі. А в горі біля самого монастиря (південно-західний схил) у липні 1916 р. О.Д.Ертель віднайшов одну з невідомих печер, і запевняв, що таких на Видубичах ще доволі багато⁵⁶.

Щоправда, сучасні археологи бінарно категоричні: нічого до закладання 1070 р. Михайлівської церкви не було, археологічних матеріалів більш раннього часу немає⁵⁷; «є всі дані для того, аби вважати комплекс печерних споруд у районі Видубичів попередником давньоруського Видубицького монастиря XI ст.»⁵⁸. Але чи можна шукати печери біля Михайлівської церкви, адже йшлося про печери, котрі залишаються не лише недослідженими, але й невиявленими? Яскравий приклад таких можливостей – абсолютно неочікуваний комплекс Звіринецьких печер, який так само залишився б лише в легендах, якби не князь В.Д.Жевахов, О.Д.Ертель, М.І.Каманін та інші дослідники, котрі взяли на себе складну працю з їх вивчення. У 1990 р. одну з видубицьких печер відкрив М.М.Стріхар. Вона датується XI ст. та інтерпретується як початковий монастир на Видубичах, котрий передував побудові кам'яного собору. Печери XI ст. становлять дві з'єднані між собою підземні галереї, які починаються під фундаментами Михайлівської церкви й простягаються на схід. Ці печери Т.А.Бобровський також вважає первісним монастирем, який передував наземному⁵⁹. Не маючи сумніву в тому, що Видубицький Чудо-Михайлівський монастир не починався з княжої кам'яної церкви, але існував до її споруджен-

⁵⁶ *Эртель А.* Новые данные по истории Выдубицкого монастыря. 1920 // *ИР НБУВ.* – Ф.279. – Спр.412. – Арк.1–86. Рукопис опубл.: *Ульяновский В.* Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь: История в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства. – С.609–623.

⁵⁷ *Мовчан І.І.* Давньокіївська околиця. – К., 1993. – С.76; *Мовчан І.І.* Древние Выдубичи. – К., 1982. – С.7.

⁵⁸ *Толочко П.П.* Древний Киев. – С.140.

⁵⁹ *Бобровський Т.* Видубицькі печери XI, XVII ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ. – Кн.1. – Ч.1: А–Л. – К., 1999. – С.248–249; *Його ж.* Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелеоархеологічний нарис). – К., 2007. – С.58–60; *Його ж.* Печери Видубицького монастиря у Києві (за матеріалами досліджень відділу «Київ підземний») // Київ і кияни (матеріали щорічної науково-практичної конференції). – К., 2005. – С.6–9.

ня, ми покладаємо великі надії на розширені спелеологічні дослідження саме цього древнього печерного комплексу.

Один із перших істориків обителі – священник П.Троцький – доводив існування монастиря до моменту заснування кам'яного храму тим, що в «Повісті временних літ» згадується ігумен обителі Софроній уже під 1072 р., під час перенесення мощів Бориса і Гліба в нову церкву, а оскільки він значився між ігуменами печерським Феодосієм та спасівським (на Берестові) Германом, то це означало древність Видубицької обителі. Дослідник припускав, що перша церква монастиря була дерев'яною⁶⁰. У заснуванні його й дерев'яного храму Михаїла перед 1070 р. був переконаний і С.Т.Голубев, який указував, що видубицький ігумен Софроній згадується також у «Печерському патерику» в тексті життя преподобного Феодосія як його сучасник, а можливо, і учень у минулому⁶¹.

Проте найдетальніше історію виникнення ранньої обителі на Видубичах описав уже згадуваний архімандрит Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій (Софонович) у своїй «Хроніці», створеній у 1660–1670-х рр. Він використав оповідь «Повісті временних літ» про скинення Перуна, стягнення ідола Боричевим узвозом до Дніпра та потоплення⁶², але розвинув її далі:

«Повесть теж есть старых тая, же гды едного балвана волокли з горы утопити в Днепр и били по череву, бес в нем кричал ляментуючи. Оттол тую з горы дорогу нижше монастыря Михайловского назвали здавна Чортово беремище, то есть тяжкость чорту, бо слово славенское “бремя” значит “тяжкость”. И гды того балвана утопили, плынул вниз, а невернии, идучи берегом, плакали и звали, мовячи: “Выдыбай, наш господарю боже, выдыбай”, то есть выплыви. А той балван выдыбал албо выплыл аж там на берег, где теперь монастырь Выдубецкий; и названо тое месьтце тым урочищем от выдыбана Выдабичи албо Выдубичи. Але и там, гды невернии взяти хотели того болвана, вернии пробивши, и камен привязавши, утопили. И для того, поведають, первьи при Владимире митрополит Михаил, посадивши чернцов на горе, недалеко от того беремища Чортова, на свое имя церковь святого Михаила збудовал (в даному випадку автор говорить про власний Михайлівський Золотоверхий монастир – В.У.), иж як з неба святый Михаил чорта зкинул, так тут он же помогл з горы чорта в болване збивати. А в Выдубичах церковь Чуда святого Михаила збудовано также при Владимире, для того, иж як в Хонех святый Михаил чудо учинил, реки неверных погрузивши, так тут выдубалого албо выплыненого в болване чорта помогл в водах потопити» (курсив мій – В.У.)⁶³.

Цю оповідь було включено у третє видання «Синописису» (1680 р.), а також у рукописний текст з історії обителі видубицького ігумена Іакова (Воронков-

⁶⁰ Троцький П. Киево-Выдубицкий Михайловский монастырь // Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – №18. – Отд.2. – С.548, прим.1.

⁶¹ Голубев С.Т. Киево-Выдубицкий монастырь (домонгольское время) // Труды Киевской духовной академии (далі – Труды КДА). – К., 1913. – Кн.10. – С.219, 243; Кн.12. – С.526.

⁶² Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1996. – С.52.

⁶³ Голубев С.Т. Киево-Выдубицкий монастырь (домонгольское время) // Труды КДА. – Кн.10. – С.219–221; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С.68.

ського) 1774 р. Останній зробив також богословську прив'язку освячення храму до описаної події:

«Создана церковь сея ради вины, что якоже в Хонех святыи Архистратиг Михаил чудо сотвори, погрузи в реки неверных, тако и ту выдибайлаго или выплившаго в болване чорта помогл в водах погрузити»⁶⁴.

Сучасні дослідники вважають, що легенда виникла досить пізно й мала на меті в першу чергу витлумачити топонім – Видубичі. Варіант його, так би мовити, більш прагматичного пояснення навели Є.Є.Голубинський та С.Т.Голубев, які вважали, що не легенда вияснює назву, а сама назва стала приводом для створення легенди. Указавши, що обитель стоїть безпосередньо біля стародавнього перевозу через Дніпро, який в XI ст. був доволі широким, обидва дослідники допускали за можливе пояснювати топонім словом «видибати» – у сенсі появи на горизонті човнів із протилежного берегу⁶⁵. Справді, Наводницька гавань була однією зі значних купецьких факторій. Відомо, що нею користувалися князі Василько та Данило Галицький, котрі по дорозі відвідували також Михайлівський монастир. Згодом вона стала важливим джерелом надходжень до скарбниці обителі, а у XVII ст. була предметом гострих суперечок між Видубицьким та Печерським монастирями. Однак у контексті цієї версії не зовсім зрозуміло, чому тут розмістилася обитель Чуда архангела Михаїла, посвята якої мала б передбачати – нехай лише легендарну – прив'язку до суті саме цього культу та «способу дії» архистратига? До того ж дорога до монастиря була доволі незручною, тож купецькі валки навряд чи відвідували обитель. Не мала вона й потоку прочан (і через відсутність дороги, і святих реліквій та чудотворних ікон). Ця «прагматична» версія назви місцевості та прив'язане до неї заснування монастиря фактично заводять проблему у глухий кут. Проте С.Т.Голубев допускав, що на місці храму було язичницьке святилище як необхідний атрибут «жвавого місця» при переправі. І от саме це капище могло бути замінене храмом і монастирем, при цьому всі будівлі – і насамперед церква – від початку були дерев'яними, оскільки неможливо допустити, щоб така людна місцевість на перевозі «довгий час залишалася без християнської святині, перебування котрої тут наполегливо диктувалося самим розташуванням цього урочища». І, безперечно, від початку це мав би бути монастир, оскільки для приходської церкви тут не було постійних прихожан, що для монастиря якраз не основне. Заснування ж обителі слід віднести якщо не до самих початків християнізації Русі, то принаймні «до часу князювання Володимира Святого»⁶⁶. Але, якщо це так, то переказ про «чудо над болваном» саме на цьому місці мало б бути створено вже у цей час, а отже, легенда «від Софоновича» – це пізня фіксація події, в яку вірили вже сучасники Володимира Святославича та наступне покоління киян. Гадаємо, що «хронологічним репером»,

⁶⁴ ІР НБУВ. Ф.194. – Спр.114. – Арк.2–3.

⁶⁵ Голубинский Е.Е. История русской церкви. – Т.1. – Ч.2. – Москва, 1904. – С.126, 257; Голубев С.Т. Киево-Выдубицкий монастырь (домонгольское время) // Труды КДА. – Кн.10. – С.223.

⁶⁶ Голубев С.Т. Киево-Выдубицкий монастырь (домонгольское время) // Труды КДА. – Кн.10. – С.225, 227–228, 243 (передрук: Профессор Степан Тимофеевич Голубев. История Киево-Выдубицкого Свято-Михайловского монастыря. – К., 2011. – 656 с.).

власне, є закладення кам'яного собору Всеволодом, котрий також підтримав саме цю версію з чудом місцевого значення в посвяті церкви. Чи сам він прийняв рішення надати храмові посвяту чуда у Хонах, а чи повторив древню посвяту – це вже, хоч і важлива, але деталь, яка не змінює суті: посвята пов'язана з місцевим переказом про чудо перемоги над «язичницьким бовваном». Принаймні, на час зведення собору в 1070–1088 рр. сучасники у це мали вірити.

Інша справа – надання обителі статусу княжої. Доволі близько від монастиря розташовувався Красний двір будівничого кам'яної Чудо-Михайлівської церкви великого князя Всеволода Ярославича, який часто там перебував і мав потребу в духовній складовій свого придворного життя. Підтримка ним обителі була цілком зрозумілою. І саме в такому разі не потрібно було піклуватися про прочан, про зручну дорогу для подорожніх тощо. Князь міг відвідувати монастир щодня без особливих проблем, і для нього відбувалися служби Божі. Але в такому разі він мав також підтримувати культ чуда архангела Михаїла у Хонах, який принесло грецьке духівництво з Візантії. Імовірно, хтось із його представників і був ініціатором такої посвяти. Князь – фундатор мурованого собору – і сам не міг не знати про чудо у Хонах, яке було храмовим святом обителі. Це ще раз повертає нас до невирішеного питання про обитель «довсеволожих часів», яке ми обговорювали вище.

Закладання, а тим більше освячення кам'яного княжого собору не могло обійтися без митрополичого благословення, а відтак київські митрополити 1070–1088 рр. мали пряме відношення до посвяти видубицького храму. Першим серед ієрархів, котрий мав цілком реальний стосунок до обителі, можна вважати владіку, за якого було закладено мурований собор, і котрий мав освячувати його місце, хоча переяславський статус князя не виключав також можливості освячення місця будови переяславським владікою. На час заснування Михайлівського храму на Видубичах київським митрополитом був грек Григорій (збереглася його печатка з написом), якому приписують (сумнівність атрибуції підкреслювало чимало дослідників) антилатинський трактат із переліком 27 розходжень між східною та західною церквами⁶⁷. А єпископом (чи титулярним митрополитом) переяславським на той час був Лев/Леон/Леонтій (1060 – початок 1070-х рр.), автор твору проти опрісноків (написаний грецькою й перекладений руською мовою; складався з 19 пунктів: 12 присвячено власне опріснокам, решта – про філіокве, суботній піст, повну літургію під час усього Великого посту, целібат священства, уживання в їжу «удавленини» тощо)⁶⁸. Хто з них освячував закладання храму? Можна гадати, що це мав робити все ж Григорій, оскільки територія належала до його юрисдикції, а один із «тріумвірів» – Всеволод – повинен був мати з митрополитом безпосередні контакти (а не лише з переяславським єпископом).

Якщо про митрополита часів закладання собору ми маємо дуже мало інформації, то про київського владіку, котрий освячував побудований і розписаний храм, нині відомо значно більше. Це був Іоанн II, у миру Христос Продром

⁶⁷ Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Т.І. – Москва, 1970. – С.47.

⁶⁸ Поптэ А. Русские митрополиты Константинопольской патриархии в XI ст. // Византийский временник. – 1968. – Т.28. – С.99–102; Бибииков М.В. Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси. – Москва, 2004. – С.107–108.

(1076/1077–1089 рр.), дядько відомого візантійського поета Феодора Продрома, що залишив про свого небожа невелике свідчення у віршах. Іоанн II уважався визначним інтелектуалом-богословом (каноністом і патрологом), уславленим проповідником та енергійним борцем за утвердження східного християнства у землях напівязичницької Русі. У «Повісти временних літ» під 1089 р. (дата смерті митрополита) сказано:

«Муж хытр книгам и ученью, милостив убогим и вдовицам, ласков же ко всякому, богату и убогу, смирен же и кроток, молчалив, речист же книгами святыми утешая печалныя, и сякого не бысть преже на Руси, ни по нем не будет сяк»⁶⁹.

Йому належить знаменитий «Церковний статут». Текст 34 відповідей Іоанна II («Ответи» або «Правила церковние») печерському монахові Іоакиму був написаний грецькою й перекладених руською мовою. Дослідники підкреслюють, що митрополит забороняв смертну кару та тілесні ушкодження щодо язичників, які вперто не приймали Христового вчення (пункт 7). Не менш цікаве положення про закриття чи перенесення в інше місце дерев'яних храмів та вітварів через їх «обветшалость» – ієрарх наказував оберегати й шанувати також їх попереднє місце (пункт 11). Цей пункт особливо цікавий для видубицької історії: мурований собор, імовірно, зводився на місці попереднього дерев'яного, однак цю справу розпочали ще до відповідної постанови «хитроумного» митрополита Іоанна II. Окрім того, він забороняв видавати княжих доньок заміж за «латинян», засуджував надмірні бенкети та пияцтво, «играния и пеня» (пункти 24, 29, 34). Значимість цього твору була доволі великою – текст навіть включили в «Кормчу книгу» (збірник найважливіших канонічних текстів). Дуже цікавим і глибоким визнається також послання Іоанна II до антипапи Климента III (1080/1084–1100 рр.) «об опресноцех», де автор виступає ортодоксом і закликає візаві відмовитися від західних «відступів» та відновити єдність з Константинопольською патріархією. Митрополит удався до наведення інформації щодо рішень семи Вселенських соборів та перерахував імена пап, присутніх на них, або тих, які підтвердили їх постанови. Це послання ієрарха, із погляду навіть західних теологів, «справляло неабияке враження своєю богословською ясністю, екуменічною терпимістю й церковно-політичною мудрістю»⁷⁰. Цікаво, що Іоанн II не вірив у святість Бориса та Гліба, а також не схвалював позицію князя Всеволода щодо Заходу (шлюб доньки Євпраксії-Адельгейди з графом Гайнріхом фон Штаденом 1083 р.)⁷¹.

⁶⁹ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.208; Повесть временных лет. – С.88.

⁷⁰ Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). – Санкт-Петербург, 1996. – С.289.

⁷¹ Русская историческая библиотека. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб.1–20; Неволин К.А. О митрополите Иоанне II как сочинителе послания к архиепископу римскому о опресноках // Известия Императорской академии наук по отделению русского языка и словесности. – 1853. – Т.2. – С.95–101; Павлов А. Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян. – Санкт-Петербург, 1878. – С.58–62, 169–186; Пападимитриу С.Д. Иоанн II, митрополит киевский и Феодор Продром // Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете. – Одесса, 1902. – Т.10: Византийско-славянское отделение. – Кн.7. – С.1–54; Его же. Феодор Продром: Историко-литературное исследование. – Одесса,

Саме Іоаннові II випало освячувати не лише Чудо-Михайлівський собор Видубицького в 1088 р., але й Успенський – Києво-Печерського монастиря 14 серпня 1089 р. При цьому митрополиті сталося й знамените чудо від ікони св. Миколая у Софійському соборі: образ святого врятував від утоплення дитину й з цього часу почав іменуватися «Миколою мокрим»⁷². Усе сказане сильно загострює символізм посвяти видубицького собору чуду архангела Михаїла у Хонах. Інтелектуал-грек мав проголосити цю посвяту у зв'язку із цілком зрозумілою для сучасників та князя-засновника символікою місця, і ця посвята мала відповідати грецькій традиції розуміння чуда архістратига в покаранні язичників, що протистояли Христовому вченню. Саме ж чудо архангела в обох зазначених параметрах мало відповідати місцевим переказам про подібне чудо на Дніпрі. Підкреслимо цю обставину, яка є ключовою для пояснення посвяти храму та її узгодження з місцевими легендами про хрещення киян.

Звісно, ця наша студія не знімає всіх питань, у ній використано низку умоглядних гіпотез, котрі можуть викликати чимало заперечень у фахівців із киево-руської доби. Але саме це – наукова дискусія – дозволить поглибити тематику й прискорити вивчення одного з важливих сюжетів у контексті християнізації Русі.

1905. – С.14–20; *Никольский Н.К.* Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений X–XI вв. – Санкт-Петербург, 1906. – С.216; *Бенешевич В.Н.* Канонический сборник XIV титулов со второй четверти VII в. до 883 г. – Санкт-Петербург, 1905. – С.108–120; *Пихоя Р.Г.* Византийский монах – русский митрополит Иоанн II как канонист и дипломат // *Античная древность и средние века.* – Т.11. – Свердловск, 1975. – С.133–141; *Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI вв.* – Москва, 1987. – Ч.2. – С.378–384; *Творогов О.В.* Иоанн // *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Вып.1: XI – первая половина XIV вв. – Ленинград, 1987. – С.206–208; *Щанов Я.Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. – Москва, 1978. – С.173–177; *Послание митрополита Иоанна к римскому папе Клименту III* // *Поньрко Н.В.* Эпистолярное наследие Древней Руси: XI–XIII: Исследования, тексты, переводы. – Санкт-Петербург, 1992. – С.24–40; *Hörandner W.* Theodoros Prodromos: Historische Gedichte. – Wien, 1974. – S.23–24, 479–480; *Podskalsky G.* Metropolit Ioann II von Kiev (1076/77–1089) als Ökumeniker // *Ostkirchliche Studien.* – 1988. – Bd.37. – S.179–184; *Poppe A.* Prodromos Jan // *Słownik Starożytności Słowiańskich.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. – T.4. – S.356; *Бибиков М.В.* Византизм: Свод византийских свидетельств о Руси. – С.108–109.

⁷² *Синкевич Н.* Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. – К., 2011. – С.44–56.

In the current article, author reveals through the sufficiently rare for Rus' territories dedication, circumstances of laying the foundation stone and further construction of Vydubychi monastery during the grandson of Rus' baptizer. The place for monastery was not nonrandom, but symbolical – according to national legends and mystic analogy of the Chonae miracle that actualized by Greek hierarchs of Rus' Church.

Keywords: *Vydubychi monastery, archangel Michael, miracle, inscription, Christianization, church.*

Н.О.ШЕВЧЕНКО *

ХРИСТІЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ДАВНЬОГО КИЄВА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.МАКСИМОВИЧА

Висвітлюється внесок М.Максимовича у вивчення християнських старожитностей давнього Києва. Розглядаються питання атрибуції та локалізації вченим перших київських церков, християнських реліквій і святинь на тлі інтерпретації ним історії християнізації Русі.

Ключові слова: Максимович, християнізація, давній Київ, князь Володимир Великий, християнські старожитності, храми, монастирі.

Київ із його немеркнучими у віках християнськими святинями посідав особливе місце у житті та творчості Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873 рр.) – відомого вченого-енциклопедиста, першого ректора київського Університету св. Володимира. У своїй промові, виголошеній 2 жовтня 1837 р. на врочистому зібранні у цьому навчальному закладі, він відвів Києву першорядну роль у справі становлення східнослов'янської державності, утвердження та поширення християнства на Русі. Київ і донині, стверджував М.Максимович,

«є головне місце російської святині, і для цілої Росії не втратив тієї церковної величі, котра утворила першу основу всієї російської величі, з якого розвинулася, яким спаслася й утвердилася народна самобутність Русі православної».

Сучасний ученому Київ був містом святих спогадів і пригадувань, куди тисячі православних,

«відклавши житейські турботи, ідуть набожно вклонитися першим праведникам – святим угодникам печерським і святій главі рівноапостольного просвітника Росії; ідуть побувати на тих святих місцях (тут і далі курсив М.Максимовича – *Н.Ш.*), звідки походить Руська земля, – у тієї величної ріки, де прийняла вона святе хрещення – на тих горах і долах, де розкривалася богатирська юність її, і де древне життя Русі залишило нам нетлінні моці перших поборників нашого православ'я, та живе слово переказів – у заповіт майбутньої своєї величі. [...] І ніде так виразно не відчуєш древньої величі Русі, як у Києві, дивлячись на його святі храми й висоти прекрасні»¹.

Київський імператорський університет було відкрито в день пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира – 15 липня 1834 р. Хреститель Русі став

* Шевченко Наталія Олександрівна – аспірантка кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

¹ Максимович М. Об участии и значении Киева в общей жизни России // *Его же*. Собрание сочинений. – Т.2: Отдел историко-топографический, археологический и этнографический. – К., 1877. – С.6–7.

покровителем навчального закладу. Із цієї нагоди в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, поблизу того місця, де зберігалися Володимирові останки, відбувся врочистий молебень. Це богослужіння згадував М.Максимович в одному зі своїх листів до М.Погодіна:

«Не забуду, з яким захопленням я, щойно приїхавши з Москви в Київ, дослухався там у 1834 р., коли, перед відкриттям Університету святого Володимира, при главі його в печерській церкві священнодіяв митрополит Євгеній, і було там незвичне скупчення просвітленого люду з обох берегів Дніпра!»².

Моці святого рівноапостольного князя Володимира були однією з шанованих християнських святинь Києва. Їх виявили 1636 р. під час ініційованих митрополитом Петром (Могилою) аматорських розкопок місця, де стояла Десятинна церква. Знайдений в її руїнах біля південного нефу шиферний саркофаг із чоловічим похованням було оголошено усипальницею князя Володимира Святославича³. Гадані останки хрестителя Русі планувалося в дорогоцінній раці перенести до Софійського собору. Зважаючи на брак коштів Петро змушений був звернутися у квітні 1640 р. до московського царя Михайла Федоровича, аби той «велів своїм государевим майстрам своєю царською казною зробити раку на моці праотця свого – святого й рівноапостольного великого князя Володимира»⁴. Через зволікання з допомогою у жовтні того ж року Могила надіслав московському володареві «гідний пресвітлої царської величності дар» – частину Володимирових мощей, нагадуючи при цьому, що виготовлення раки для їх зберігання є «великою справою»⁵. Однак у Москві подаровану Петром нижню щелепу Володимира не наважилися визнати достовірною та грошей на виготовлення раки не дали. Рештки мощей св. Володимира розійшлися по київських церквах. Його десниця зберігалася у Софії, а голова була перенесена спершу, як видається, до Михайлівського Золотоверхого собору, потім до відновленої Могилою церкви Спаса на Берестові, а від середини XVII ст. вона зберігалася у срібній раці, встановленій поблизу іконостасу (на правому його боці) в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

Християнські святині й старожитності Києва, моці святих, зокрема й останки хрестителя Русі, надихали М.Максимовича на роздуми про його визначну роль і значення в історичних долях східнослов'янських народів. Так, у своєму листі до М.Погодіна від 15 липня 1842 р. М.Максимович писав:

«Сьогодні день св. рівноапостольного князя Володимира, і мені приємно провести цей день у бесіді з тобою про великого й свято-

² Максимович М. Филологические письма к М.П.Погодину: Письмо третье (15 июля) // *Его же. Собрание сочинений*. – Т.3: Языкознание, история словесности. – К., 1880. – С.194–195.

³ Див.: Жиленко І.В. Описи знайдення мощей святого рівноапостольного князя Володимира святителем Петром Могилою // *Могилянські читання 2002 р.*: Зб. наук. праць: Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть. – К., 2003. – С.196–204.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1861. – №39. – С.44.

⁵ Там же. – №18. – С.28.

го просвітника Русі. Ти у своєму листі говориш: “Далі прийшло мені в голову наступне зауваження: малоросіяни є народом найбільш співучим, чому ж не збереглося серед них жодних пісень про древній наш час, між тим, як пісні ці про Володимира та його витязів співають у нас повсюди, в Архангельську й Володимирі, Костромі та Сибіру. Отже, не малоросіяни жили в Києві у часи Володимира, а великоросіяни, котрі рознесли тамтешні пісні по всьому обширу Російської землі”. Те, що в малоросійського народу великий князь Володимир не сприймається нарівні з Морозенком, Нечаєм, Палієм та іншими витязями козацької України, це для мене абсолютно зрозуміло та аж ніяк не дивно. У нас, у Малоросії, ще у древні часи князя Володимира було визнано святим. [...] Святому князеві – і святі, церковні, молитовні пісні. І як урочисто лунають вони з вуст співучого народу, особливо у великій печерській церкві, де при главі рівноапостольного князя буває щороку святкування у цей день! [...] У поетичній пам’яті великоросійського народу князь Володимир залишився як представник усього давньоруського життя, як лагідний князь-богатыр Руської землі. Але в народі малоросійського, котрому разом із Києвом дісталися й священні останки Володимира під руїнами його Десятинної церкви, він закарбувався іншою стороною свого великого життя, як святий Володимир, як рівноапостольний князь»⁶.

Ще в 1835 р. М.Максимович виступив ініціатором створення Тимчасового комітету для дослідження київських старожитностей. Навкола нього вперше об’єдналися археологи-аматори, краєзнавці та співробітники університету. Інституція діяла впродовж 10 років. При Університеті св. Володимира було засновано музей старожитностей, офіційне відкриття котрого відбулося 2 грудня 1836 р. Музейне зібрання поступово поповнювали колекції, сформовані під час археологічних розкопок К.Лохвицького, І.Фундуклея, а пізніше – А.Анненкова, М.Іванишева, В.Антоновича та Д.Самоквасова. На 1884 р. фонди музею старожитностей нараховували 6546 різноманітних археологічних артефактів. Бібліотека закладу мала 345 творів у 539 томах, а зібрання карт, планів, малюнків – 422 примірники⁷. У 1835 р. як відділ університетської бібліотеки було відкрито нумізматичний кабінет, де зберігалася відповідна колекція Кременецької гімназії, рештки нумізматичних скарбів польського короля Станіслава Августу Понятовського та ін.

М.Максимович інтенсивно листувався з панувальниками старовини, представниками київського духовництва, які надсилали йому різні історичні документи та археологічні артефакти. Він ініціював видання історико-літературного збірника «Киевлянин» (1840–1841, 1850 pp.), в котрому вміщував історичні дослідження про Київ і Південну Русь. Не полишав надії створити науково-історичне товариство, адже Тимчасовий комітет, який займався вивченням старожитностей Києва, функціонував досить інертно й за характером

⁶ Максимович М. Филологические письма к М.П.Погодину: Письмо третье (15 июля). – С.194–195, 198.

⁷ Тарасенко О.О. Музей старожитностей Університету св. Володимира у вивченні історії українського народу (до 170-річчя заснування) // Сумська старовина. – 2007. – №XXIII. – С.81.

своєї діяльності майже не мав нічого спільного з науково-історичним товариством⁸. Як згадував М.Максимович улітку 1870 р.:

«На початку 1841 р., розмовляючи з Інокентієм (у миру – Іван Олексійович Борисов; від 1830 р. ректор Київської духовної академії, пізніше єпископ чигиринський, володимирський, харківський, із лютого 1848 р. – архієпископ херсонський і таврійський – *Н.Ш.*), дійшли ми тієї думки, що вже час і в Києві бути історичному товариству. Коли є воно не тільки в Москві, але вже й в Одесі»⁹.

Святитель Інокентій був високоосвіченою людиною, знаходив час для наукових і літературних вправ. Переймався ідеєю створення «церковного архіву», бажаючи об'єднати в ньому всі найважливіші писемні пам'ятки, пов'язані з церковною історією Русі¹⁰. Тоді ж одностайно було складено програму «Київського товариства історії й старожитностей словеноруських», список його членів та статут. Однак цим намірам не судилося збутися. Інокентія невдовзі перевели на володимирське єпископство, а у травні 1843 р. вийшов імператорський указ про заснування при київському генерал-губернаторі Тимчасової комісії для розбору давніх актів. М.Максимович увійшов до її складу. Разом з її членами – Т.Шевченком, М.Костомаровим, М.Іванишевим та іншими вченими – приступив до збирання й публікації різноманітних історичних матеріалів з історії України XV–XVIII ст.

При цьому М.Максимович не полишив свої студії над історією Києва та його старожитностями. Частина зібраних і впорядкованих ним матеріалів, зокрема «Нарис Києва», увійшли до фундаментальної праці І.Фундуклея «Огляд Києва», опублікованої 1847 р. У 1868 р. М.Максимович згадував:

«Незабутній для Києва Іван Іванович Фундуклей, будучи цивільним губернатором, зробив важливу послугу історичній науці виданням трьох знаменитих книг про Київ і Київську губернію. На ці книги посилаються всі, як на книги *Фундуклеєві*; та й не можна інакше – їх видано від його імені, вони склалися за його задумом, за його участі та сприяння, і без нього їх не було б»¹¹.

Із таким самим захопленням сприйняв М.Максимович і праці з історії Києва М.Закревського. У 1858 р. з'явилася його студія «Літопис та опис м. Києва», а через десятиліття потому розширений і доповнений «Опис Києва», виданий коштом Московського археологічного товариства. М.Максимович називав це видання дорогоцінним подарунком місту:

⁸ Колесник М. М.О.Максимович як організатор науково-історичного товариства в Києві // Київська старовина. – 2004. – №2. – С.150.

⁹ Максимович М. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – Санкт-Петербург, 1871. – С.114.

¹⁰ Макарий, епископ. Биографическая записка о высокопреосвященном Иннокентии, архиепископе херсонском и таврическом // Венок на могилу высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа таврического / Сост. М.П.Погодин. – Москва, 1867. – С.20–40.

¹¹ Максимович М. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – С.4.

«Честь і слава графові О.Уварову й усьому Московському археологічному товариству, котре не пошкодувало коштів на видання цієї обширної книги. Хвала працелюбному уродженцеві київському, що так ретельно й довго працював над описанням древньої матері міст руських! Повнотою змісту воно перевершує всі наявні описання та огляди Києва: це, можна сказати, запасний магазин усіляких відомостей, звісток, думок і міркувань, древніх та нових, про богохранимий град»¹².

Більшість своїх розвідок про християнські старожитності давнього Києва М.Максимович опублікував у редактованих П.Лебединцевим «Киевских епархиальных ведомостях». 30 вересня 1864 р. у листі до їх редактора він, зокрема, писав:

«Люблячі справдана старовину Київської Русі й, особливо, церкву, та маючи у запасі деякі відомості та зауваги з цього питання, я волів би іноді передавати їх у загальну відомість через «Киевские ведомости», і покійно прошу редакцію прийняти мене у свої співробітники»¹³.

Опублікована ним у цьому виданні низка статей-досліджень була впорядкована В.Антоновичем за дорученням церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії й уміщена у складі другого тому тритомного «Зібрання творів» М.Максимовича.

Дослідження М.Максимовичем християнських старожитностей давнього Києва базувалося на літописних джерелах, головним з яких для нього була «Повість временних літ» – грандіозний літописний звід початку XII ст. У відповідності до вміщених у пам'ятці свідчень, учений дотримувався думки про те, що перше хрещення Русі сталося 866 р. за князя Аскольда. Утвердження останнього в Києві, стверджував М.Максимович, і поклато початок Русі. Організований Аскольдом разом зі своїм співправителем Діром похід на Царгород став, відтак, доленосним:

«Ці руські князі Києва, за звичаєм варязьким, ідуть із руссю на Царгород по здобич, і повертаються до Києва з безцінним скарбом віри Христової, дарованої їм грізною й водночас благодотворною дією святої Богоматері, покровительки Києва; і від патріархів вони приймають уже собі священнослужителів, і знаменитий первосвященик східної церкви похваляється наверненням Русі. [...] Ось зародження Руської землі в Києві, від самого початку свого вже християнської; і могила першого руського князя в Києві – була страдницька могила християнина (могила Оскольдова)!»¹⁴.

У своєму листі до П.Лебединцева від 28 грудня 1865 р. він порушував питання про зведення в Києві храму Богородиці Влахернської, котра «навернула

¹² Максимович М. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – С.3.

¹³ Максимович М. Листи / Упор. і вступ. ст. В.Короткого. – К., 2004. – С.146.

¹⁴ Максимович М. Об участии и значении Киева в общей жизни России. – С.8.

Київську Русь від язичництва на християнство, явивши своє благовоління до Києва»¹⁵. У Влахернському храмі Константинополя зберігалася перенесена з Єрусалима риза Богородиці, якій і приписувалося чудесне врятування столиці Візантії від нашествия русів у 866 р. Під час облоги міста імператор разом із патріархом Фотієм, зачинившись у церкві Св. Богородиці Влахернського монастиря цілу ніч творили молитви. Як свідчив візантійський першоієрарх,

«не маючи помочі від людей, осмілилися надією на матір слова й Бога нашого, просили її, аби Сина упросила та про гріхи уласкавила, до її впливу покликувалися для спасіння, до її покрови зверталися, як до стіни непохитної, благаючи, аби знищила сміливість варварів, збила їхню пиху, захистила безнадійний нарід, оборонила своє власне стадо. Її одіж, щоби відігнати напасників і оборонити обложених, носило зі мною все місто, ревно ми молилися й правили молебні; через те з своєї невимовної ласки до людей, задля материного сміливого прохання, прихилився на те Бог, гнів його відійшов, і помилував Господь свою власність. Дійсно, ся чесна одіж є одіж Божої Матері; ішла вона навколо мурів – і вороги заверталися дивним способом; заступала вона місто, і облога ворожа розпадалася, ніби за якимось знаком; окривала вона його, і з ворогів спадала та надія, яка їх осмілювала: бо як тільки одіж дівочу обнесено стіною, варвари покинули облогу міста, ми визволилися з неволі та здобули несподіване рятування»¹⁶.

Після того, коли містяни разом із патріархом обнесли мурами Константинополя ризу Богородиці, на морі здійнявся сильний шторм, який «безбожныхъ руси корабли смяте, и к берегу приверже, и изби я, яко мало их от таковыя бѣды избѣгнути и въ свояси возвратишася»¹⁷. Нажахані цим «чудом» руси, повернувшись до Києва, як свідчать церковні перекази, навернулися у християнство. Підтвердження чому тодішні історіографи вбачали в літописній звістці 882 р. про будівництво на могилі Аскольда церкви Св. Миколая.

Із часом влахернський культ та вшанування Богородиці як захисниці граду набули поширення й на Русі, зокрема в Києві, де, за свідченням літописних джерел, у 1108 р. було збудовано храм Богородиці Влахернського монастиря на Клові¹⁸. М.Максимович писав:

«У давнину була й у Києві церква Влахернської Богоматері, закладена на Клові преподобним Стефаном Печерським. Утім, від Батиевих часів уже немає тієї церкви... Тим більш потрібно спорудити в Києві новий храм во славу *імущої державу непере-можну*. А щоби вшанувати тисячорічну пам'ять про наших перших князів-християн, справедливо було б установити на день

¹⁵ Максимович М. О храме Богоматери Влахернской в Киеве // *Его же*. Собрание сочинений. – Т.2. – С.90.

¹⁶ Под. за вид.: Грушевський М. Вибірки з джерел до історії України-Русі (до половини XI віка) // *Його ж*. Твори у 50 томах. – Т.6. – Л., 2004. – С.32–33. Пор.: Mango C. The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople // *Dumbarton Oaks Studies* (Cambridge, Mass.). – 1958. – Vol.3. – P.84–85.

¹⁷ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Ленинград, 1926. – Стб.21–22.

¹⁸ Див.: Ипатьевская летопись // Там же. – Т.2. – Москва, 1962. – Стб.260.

Богоматері Влахернської (2 липня) *хресний хід на Оскольдову могилу*, де й понині, як у давні часи, є невеличка церква Св. Миколая»¹⁹.

Пропозиція М.Максимовича про спорудження в Києві нового Влахернського храму Богородиці не була прийнята до уваги, але висловлена ним ідея вшанування пам'яті «першого хрестителя Русі» знайшла підтримку у церковних колах:

«Думка про велике значення того, що Оскольд першим із наших предків прийняв християнську віру, перший, так би мовити, поклав творче начало у житті своїх нащадків, усього народу російського, безперечно змушує визнати необхідним свято, торжество в тисячолітню пам'ять про велику для всієї Росії подію, пам'ять про першого князя-християнина»²⁰.

Зважаючи на те, що 2 липня 1866 р. по всій Російській імперії мало відбутися святкування тисячоліття «першого хрещення росів», урочистості в Києві 9 травня було проголошено «домашнім святом». Цього дня в місті відбувся молебень із нагоди уявного Аскольдового хрещення Русі. Аби нагадати про «колиску віри», вікарій Київської єпархії єпископ Порфирій просто неба, при великому напливі народу, відправив панахиду за упокій душі київського князя Аскольда.

Між тим, проблема першого (Аскольдового) хрещення Русі залишається дискусійною в науці. Ще О.Шахматов установив, що імена київських князів Аскольда й Діра в найдавнішому літописному зводі, який передував «Повісті временних літ», не фіксуються, а були наслідком книжної обробки місцевого київського переказу²¹. Ідея про Аскольдове хрещення Русі спирається на давню історіографічну традицію, котра ґрунтується передусім на повідомленні статті пізнього Никонівського літопису «О князе русском Осколде», в якій похід Аскольда й Діра «на греки» справляє враження безпосередньої причини наступного хрещення розбитих у ньому русів. Однак нині з'ясовано, що в пражджерелі цієї статті – хроніці Зонари – ніякого зв'язку між поразкою русів у виправі 860 р. та пізнішим їх хрещенням за імператора Василя Македонянина й патріарха Ігнатія не існувало²². Пізніше ідею підтримали українські церковні публіцисти, а на початку XVIII ст. – російський історик В.Татищев, на думку котрого «перше хрещення Русі» фіксується у сконструйованому ним так званому Йоакимівському літописі. У своїй відомій праці він, покликаючись на це, як уже достеменно встановлено, сумнівне джерело вказував на те, що «Иоким его кресчение описал ныне утраченное [...] и для того блаженным его именовал»²³.

¹⁹ Максимович М. О храме Богоматери Влахернской в Киеве. – С.90.

²⁰ К празднованию тысячелетия первого крещения россов в Киеве (С Осколдовой могилы). – К., 1866. – С.5.

²¹ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.320–323.

²² Творогов О.В. Сколько раз ходили на Константинополь Аскольд и Дир? // Славяноведение. – 1992. – №2. – С.59.

²³ Татищев В.Н. История Российская // Его же. Собрание сочинений в восьми томах. – Т.1. – Москва; Ленинград, 1962. – С.117.

Як показав О.Толочко, цей псевдо-Йоаким був своєрідним рятівним колом для В.Татищева. Він або вдало заповнював лакуни в літописних повідомленнях про особливо важливі для нього події та історичні обставини, або пропонував більш вірогідну їх версію, або ж знімав суперечності у звістках різних джерел²⁴. Саме В.Татищев уперше висловив думку, що збудована на могилі Аскольда церква Св. Миколая свідчить про його хрестильне ім'я. Він також стверджував, що хрещення Аскольда могло стати причиною його загибелі: мовляв, київські язичники, невдоволені нововведеннями князя, зрадили його, закликавши до Києва Олега. Пізніше татищевські ідеї знайшли відгук у літературі. Вони стали предметом жвавого обговорення М.Щербатова, І.Болтіна, А.Л.Шлецера, М.Карамзіна. У головній праці останнього, що мала великий успіх серед освіченої російської аудиторії, ці ідеї набули популярності. У розпорядженні сучасної науки немає надійних джерел²⁵, на підставі яких можна було б додати бодай децицю чогось нового про навернення Аскольда, хрещення Русі й заснування тут у 860-х рр. першої митрополичої кафедри.

М.Максимович поділяв також думку про достовірність історичного переказу про провіщення київських пагорбів благодатною ходюю апостола Андрія, уміщеного в недатованій частині «Повісті временних літ»:

«Ондрью учащу въ Синопии. и пришедшу ему в Корсунь. увѣдѣ яко ис Корсуны близъ устье Днѣпрское, и въсхотѣ поити в Римъ, и проиде въ вустье Днѣпрское. и оттолѣ поиде по Днѣпру горѣ. И по приключачю приде и ста подъ горами на березѣ. И заутра въставъ и рече к сущимъ с нимъ ученикомъ: Видите ли горы сия? яко на сихъ горахъ восияеть благодать Божья. имать градъ великъ быти и церкви многи Богъ въздвигнути имать. и въшедъ на горы сия, благослови я, и постави крестъ, и помоливъся Богу. и сълѣзъ съ горы сея иде же послѣже бысть Киев и поиде по Днѣпру горѣ»²⁶.

Перекоаний в історичній достовірності цього літописного повідомлення, М.Максимович стверджував: «Отже, першим началом Києва був хрест Первозванного апостола, у перший вік християнства; а його благословення горам було запорукою священної величі цієї матері міст руських»²⁷. Київський археолог-аматор К.Лохвицький за підтримки митрополита Євгенія (Болховітінова) в 1832 р. провів розкопки на Старокиївській горі – на території між Андріївською і Трьохсвятительською церквами²⁸. Він намагався визначити місце, де стояв хрест Андрія, відшукати його рештки. Із трьох знайдених ним дерев'яних жердин К.Лохвицький склав хрест, який і проголосив «хрестом Андрія Первозванного». М.Максимович з обережністю поставився

²⁴ Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005. – С.224–225.

²⁵ Найповніший їх огляд див.: Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г.: Проблемы источниковедения. – Москва, 2003. – С.3–172.

²⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб.7–8.

²⁷ Максимович М. Об участии и значении Киева в общей жизни России. – С.7.

²⁸ Щоденники цих розкопок частково опубліковано й прокоментовано (див.: Ананьева Т. «Журналы и дела» Кондрата Лохвицкого: testis classicus в мифологическом пространстве // Киевский альбом: Исторический альманах. – К., 2009. – Вып.6. – С.88–89).

до цієї знахідки. У своїх публікаціях він оминув її увагою. Натомість в історико-топографічних студіях давнього Києва залучив для пошуків християнських старожитностей, пов'язаних з іменем апостола Андрія, крім давньоруських літописів ще й писемні джерела XVII ст. Віднайшовши в одному з них²⁹ відомості про церкву Воздвиження хреста, збудовану князем Мстиславом Мстиславичем у 1212 р., дослідник установив, що вона містилася на південний схід від сучасної Андріївської церкви. Така локалізація мотивувалася, на думку М.Максимовича, залишками кам'яної будівлі XVI ст. з гробницею, висіченою з білого мармуру, які були відкриті в 1839 р. при плануванні вулиці, що пролягла від Андріївської церкви до Михайлівського монастиря³⁰.

Провіщення апостола Андрія про Божу благодать, яка осяє київські гори, усвідомлювалось у середньовічній суспільно-політичній думці як милість і благовоління Господа, які він дарує Києву й усьому народові Русі. Освячені апостольською ходою київські гори стануть невід'ємним політико-ідеологічним компонентом витвореної старокиївськими книжниками формули «Київ – другий Єрусалим»³¹. Однак у XIX ст. ця міфологема набуде вже імперського відтінку.

Уперше «Єрусалимом землі російської» Київ названо в рескрипті Олександра II київському митрополитові від 26 серпня 1856 р. Відтоді цей вислів широко, особливо у зв'язку з наближенням 900-річчя хрещення Русі, тиражувався в популярних виданнях та путівниках. Так, в опублікованому 1888 р. фундаментальному виданні, зокрема, зазначалося:

«Київ, що послужив колискою для нашого державного життя, зробився рівночасно й колискою православної віри Христової в нас, і має бути вшанованим “Єрусалимом землі російської”, за словами Олександра Миколайовича. Ось чому Київ такий дорогий для кожної російської людини»³².

Перелицювання середньовічної міфологеми «Київ – другий Єрусалим» на модерну формулу «Київ – Єрусалим землі російської» відповідало тогочасним уявленням про нього як місто, що стало, за словами імператора Миколи I, «першим свідком громадянської самобутності наших предків» (указ Сенату від 8 листопада 1833 р.), колискою православ'я та російської державності.

М.Максимович намагався повернути цій формулі той зміст, який вкладали в неї давньоруські літописці та українські церковні публіцисти XVII ст.³³ Ось чому київські християнські старожитності він співвідносив з образом

²⁹ У розпорядженні вченого був текст «Літописця південноруського» XVII ст., що окреслював маршрут апостола Андрія: «Вшедши на гору, біля котрої тепер брама Київська стоїть від полудня й церква Воздвиження хреста святого, благословив, і хрест поставив» (див.: Максимович М. Объяснительные параграфы о Киеве // *Его же*. Собрание сочинений. – Т.2. – С.70).

³⁰ Максимович М. О месте киевской церкви Св. Андрея // *Его же*. Собрание сочинений. – Т.2. – С.129.

³¹ Див.: Ричка В.М. «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005.

³² Киев теперь и прежде / Сост. М.М.Захарченко. – К., 1888. – С.2.

³³ Див.: Яковенко Н.М. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки) // *Ї ж*. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.296–330.

«святого Богохранимого града»³⁴, а через нього – і «святої Русі». Такі асоціації викликала в М.Максимовича, наприклад, зведена у XII ст. Свята брама Печерського монастиря:

«Наближаючись до Печерської обителі, із благоговінням зупиняєшся біля її святих брам. Багато дум і спогадів у душі на цьому місці, перед ликами древніх праведників наших. [...] Тут, перед сонмом цих “небесних громадян від російського світу”, як же живо й повно відчувається духовна велич та велике значення твоє, свята Русь!»³⁵.

Володимирове хрещення Русі в 988 р., на думку М.Максимовича, поклало початок новому етапу християнського життя, яке розвивалося

«із Києва з тією ж надзвичайною силою, з якою вершилися завоювання, у результаті котрих із багатьох відгалужень східного слов'янського племені склалася єдина російська держава. Тоді Київ, за пророцтвом первозданного апостола, явився *градом великим*, в якому безперестанно зводилися *церкви многі*»³⁶.

Церковні старожитності М.Максимович досліджував переважно за даними писемних джерел. Як згадував сам він,

«отримавши від Інокентія (близько 1840 р. – *Н.Ш.*) актові книги Михайлівського Золотоверхого монастиря, я намагався за ними визначити точніше історію цього монастиря та його древньої церкви – для “Огляду старого Києва”, котрим починається перша книга “Киевлянина”»³⁷.

Будівництво первісних споруд обителі М.Максимович приписував першому гаданому київському митрополитові Михайлові

«в ознаменування перемоги християнства над язичництвом. [...] Від того часу на Михайлівській горі були переважно споруди монастирські. Звідси ж, вірогідно, бере початок і герб київський, що представляє архістратига Михаїла, котрий стоїть на горі, з відкритою головою, із мечем в одній руці, щитом в іншій. Зображення архістратига, виконане з золоченої міді, є й нині на Михайлівській церкві»³⁸.

У XVI–XVII ст. побутували уявлення, унесені до «Синопису», нібито Михайлівський монастир з'явився ще за часів Володимира, за першого

³⁴ Див.: Максимович М. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – С.56.

³⁵ Максимович М. Святыя врата Печерской лавры // *Его же*. Собрание сочинений. – Т.2. – С.205.

³⁶ Максимович М. Очерк Киева // *Его же*. Собрание сочинений. – Т.2. – С.25.

³⁷ Максимович М. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – С.88. У цій праці вчений детально простежив історію храмовбудівництва давнього Києва, розглянув питання його хронології та локалізації давніх київських церков. Див. також: Максимович М. Обозрение старого Киева // *Его же*. Собрание сочинений. – Т.2. – С.91–123.

³⁸ Максимович М. Обозрение старого Киева. – С.103.

гаданого митрополита Михаїла. Ще в XIX ст. цю легенду приймали за чисту монету М.Закревський, Євгеній (Болховітінов), М.Берлінський та, як бачимо, М.Максимович. І хоча вже з'ясоване її коріння, котре полягало в історіографічному непорозумінні³⁹, подібні думки продовжують поділяти деякі нинішні науковці⁴⁰. За археологічними даними, забудова Михайлівської гори відноситься до другої половини XI ст.⁴¹ Саме тоді київський князь Ізяслав Ярославич звів тут Дмитрівський монастир. За його повелінням, на ігуменство в нову обитель було переведено печерського настоятеля Варлаама. Близько 1077–1078 рр. князь Ярополк Ізяславич збудував на території монастиря церкву Св. Петра, де і був похований у 1087 р. Михайлівська Золотоверха церква була закладена на початку XII ст. У ній покоївся її фундатор – князь Святополк (1113 р.), турівські князі Святополк Юрійович (1189 р.) та його брат Гліб (1196 р.).

Слід зауважити, що більшість киевознавчих праць М.Максимовича було написано по свіжих слідах перших церковно-археологічних досліджень. Поштовхом до них стало переведення в Київ у січні 1822 р. митрополита Євгенія (Болховітінова), котрий віддавна цікавився питаннями церковної історії та археології, вивчав і збирав унікальні літописні й актові матеріали, покладені в основу його ґрунтовних досліджень – «Опис Києво-Софійського собору та київської ієрархії» (1825 р.), «Опис Києво-Печерської лаври» (1826 р.).

У своєму листі до П.Лебединцева від 6 лютого 1868 р. М.Максимович згадував:

«Щодо наукового багатства, котре було під рукою Євгенія, я – живий свідок. Поступивши 1834 р. на кафедру російської словесності в новому університеті, я мав щастя користатися бесідами багатознаючого Євгенія, бачити його любов до поширення знання. В якій би пам'ятці не виникала потреба для моїх лекцій, я знаходив у нього негайно допомогу. Де б, окрім нього, міг дістати я, наприклад, Ходіння Даниїлове (паломницькі нотатки чернігівського єпископа Даниїла про його подорож у Святу землю – *Н.Ш.*), на той час іще невидане? Доводилося читати про Феодосія Печерського – Євгеній повідомляв мені послання до Ізяслава, переписане для нього рукою Востокова. Траплялося говорити про уявні гімни Бояна, нібито слов'янськими рунами писані, – Євгеній виніс мені рукопис, отриманий ним від самого вигадника тих гімнів, Селакадзія»⁴².

³⁹ Див.: *Щапов Я.Н.* Государство и церковь в Древней Руси. – Москва, 1989. – С.192.

⁴⁰ *Нікітенко М.* Найдавніший Михайлівський храм Києва // Четвертий міжнародний конгрес українців, Одеса, 26–29 серпня 1999 р.: Доповіді та повідомлення: Історія. – Ч.1. – Одеса; К.; Л., 1999. – С.31–34.

⁴¹ *Дегтярьов М.Г., Реутов А.В.* Михайлівський Золотоверхий монастир. – К., 1997. – С.19–21; *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чміль Л.В.* Дослідження території Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1998–1999 рр. // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – К., 1999. – С.4–21; *Івакін Г., Козюба В.* Історична топографія Михайлівської гори у Києві в XI–XIII ст. // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С.71–88.

⁴² *Максимович М.* Два письма к Петру Гавриловичу Лебединцеву: I. О митрополите Евгении // *Его же.* Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. – С.125.

Митрополит став засновником київської археології. У місті над Дніпром, за спостереженнями Л.Беляєва,

«йому вдалося зайнятися археологією на практиці, простежуючи історію такої пам'ятки, як Софійський собор, відновлюючи його первісний вигляд і виявляючи лише загальну подібність із візантійськими пам'ятками (потрійний вівтар, вівтарна перегородка). Працюючи над “Описом Києво-Софійського собору та київської ієрархії” [...], Болховітинов природно прийшов і до “польової” археології. З його ініціативи відбулися роботи на Десятинній церкві для “відкриття плану” з метою отримання інформації»⁴³.

За дорученням митрополита, розкопки здійснювали священник М.Кочеровський і К.Лохвицький за участі М.Берлинського. Відкрити в 1823–1824 рр. частину фундаментів Десятинної церкви заміряв К.Лохвицький, але невдало. Важливо, однак, що виявлені під час археологічних пошуків на Старокиївській горі матеріали було своєчасно опубліковано⁴⁴, а отже, вони збереглися для науки.

У 1826 р. архітектор П.Єфимов, маючи намір звести тут храм за своїм проектом, продовжив розкопки разом із М.Берлинським і наново склав план давнього храму. Однак подальшим дослідженням перешкодив курський поміщик А.Анненков, який висловив бажання звести на місці Десятинної церкви нову, для чого і придбав поблизу неї велику садибу. У 1828 р., як зазначав М.Максимович, давні руїни було

«розібрано дощенту, і на їх місці, над древніми гробницями, того ж року 2 серпня закладено нову церкву, також в ім'я Різдва Богородиці, із двома боковими вівтарями в ім'я св. Володимира та св. Миколая. Ця церква зводиться за планом Стасова, коштом курського поміщика Анненкова. На її оздоблення пішло чимало деталей древньої Десятинної, знайдених під руїнами»⁴⁵.

М.Максимович уважав достовірним уміщений у складеній московськими книжниками-історіографами на початку 1560-х рр. «Степенній книзі»⁴⁶ переказ про те, що першою церквою, зведеною в Києві князем Володимиром Святославичем, був храм

«в ім'я мученика Турова при Дніпрі, де хрещено народ київський, на місці, що має назву *святого*. Митрополит Євгеній сумнівався в імені *Турова*, припускаючи: чи не в ім'я *Феодора Турона* була та церква? Ми думаємо однак, що назва тієї церкви була – *Турова церква*, а називалася вона так за ім'ям *Тура*, а не

⁴³ Беляев Л.А. Христианские древности: Введение в сравнительное изучение. – Санкт-Петербург, 2000. – С.445.

⁴⁴ Евгений, митрополит [Болховитинов Е.А.]. О древностях, найденных в Киеве в 1824 г. // Труды и записки Общества истории и древностей российских. – Москва, 1826. – Ч.3. – Кн.1.

⁴⁵ Максимович М. Обзорение старого Киева. – С.100.

⁴⁶ Див.: Книга степенная царского родословия: Часть первая // ПСРЛ. – Т.XXI: Первая половина. – Санкт-Петербург, 1908.

Турова. Кому належало це ім'я – поки що залишається історичною загадкою, але назва Турової церкви підтверджується беззаперечно назвою *Турової божниці*, згадуваної в літописах під 1146 р. Однозначність цих двох назв змушує нас уважати, що вони належали до однієї й тієї ж споруди⁴⁷.

Оповідуючи під 1146 р. про вокняжіння в Києві Ігоря Ольговича, літописець, зокрема, сповіщав: «Игорь же еха Киеву и созва Кияне вси на Гору на Ярославль двор. и целоваша к нему хрестъ и пакы скоупишася вси Кияне оу Тоуровы божнице и послаша по Игоря»⁴⁸. Згадану у цьому джерелі Турову божницю М.Максимович локалізував на місці

«Хрещатицького джерела, навпроти котрого древня Почайна вливалась у Дніпро. Тут цілком природно було св. Володимирові поставити церкву в пам'ять хрещення 12 синів своїх і народу київського; відтак майже безсумнівно можна вважати, що божниця або церква Турова була біля Хрещатицького джерела»⁴⁹.

Проти такої локалізації «Турової божниці» виступив М.Закревський, мотивуючи це тим, що тут немає місця для велелюдного народного віча, яке збиралося на майдані: «Не слід забувати, що кияни біля Турової божниці в 1146 р. зібралися на віче, отже згромадилося тут не з десятків людей, а принаймні сотень п'ять, і притому сотні ці приїхали верхи». Слушно вказуючи на малоімовірність розміщення міського майдану в лісистих хащах Хрещатицького яру, М.Закревський доводив, що «Турова божниця» була «на Києвоподолі, поблизу торговельної площі»⁵⁰. М.Максимович, проаналізувавши доступні йому плани Києва XVII–XVIII ст. та наявні писемні джерела, стверджував:

«у минулі часи над Хрещатицьким берегом Дніпра було просторе й заселене місце, Дніпро тоді був далі від Хрещатицької гори, аніж нині. [...] Очевидно, і в давній період та набережна рівнина під Хрещатицькою горою була не меншою, якщо не більшою, ніж у XVI й XVII ст.; і було тоді біля Хрещатицького джерела доволі місця для *торговельної площі* та для *народного віча*, котре збиралося поблизу Турової божниці. Я вважаю, що в X ст. саме тут, при впадінні у Дніпро тодішньої Почайни, було головне київське торговище з тих восьми, згаданих у хроніці Дітмара (саксонського хроніста початку XI ст. Тітмара Мерзебурзького – *Н.Ш.*); що саме тут відбулося хрещення київського народу за святого князя Володимира, від чого й пішла назва цієї місцевості – *Хрещатик* і *святе місце*»⁵¹.

Доводи М.Максимовича не витримали перевірки часом. Із «Туровою божницею» археологи ототожнюють виявлені на Подолі (по Борисоглібській вулиці,

⁴⁷ Максимович М. *Топографические заметки киевлянина // Его же. Собрание сочинений.* – Т.2. – С.42.

⁴⁸ *Ипатьевская летопись.* – Стб.321.

⁴⁹ Максимович М. *Топографические заметки киевлянина.* – С.43.

⁵⁰ Закревский Н. *Описание Киева.* – Москва, 1868. – Т.1. – С.229.

⁵¹ Максимович М. *Объяснительные параграфы о Киеве.* – С.69.

№11) рештки пізньої (XII ст.) кам'яної церкви Бориса та Гліба⁵². Отже, цей храм було збудовано не хрестителем Русі. Першою зведеною в Києві Володимиром храмовою спорудою була дерев'яна церква Василя Великого, поставлена князем в ім'я свого християнського патрона на Перуновому пагорбі у Верхньому місті. Як сповіщає «Повість временних літ» під 988 р., Володимир повелів «рубити церкви. и поставляти по мѣстомъ. иде же стояху кумири. И постави церковь святого Василья на холмѣ. иде же стояше кумирь Перунъ. и прочии. иде же творяху потреби князь и людье»⁵³. Під час археологічних розкопок тут, трохи східніше від давнього язичницького святилища, виявлено рештки великої дерев'яної будівлі давньоруського часу. Чимала за розмірами споруда була наземною, мала зрубний характер. Археологічний матеріал (ковані цвяхи, численні уламки плінфи, полив'яних плиток і тиньку з фресковим розписом) став підставою для ототожнення її з Василівською церквою⁵⁴.

Не знайшла свого підтвердження в науці й думка М.Максимовича про те, що згадану в літописних джерелах найдавнішу в Києві церкву Св. Іллі звели місцеві християни ще за правління Аскольда. М.Максимович уважав, що вона

«могла бути збудована швидше за князя Оскольда, аніж за Олега чи Ігоря. Посланий у Русь від патріарха Ігнатія близько 867 г. єпископ Михаїл без сумніву переймався тим, щоби в Києві було зведено церкву; і очевидно цей єпископ і заснував київську соборну церкву Св. Іллі, тим більше, що у Царгороді соборна церква була також в ім'я св. Іллі»⁵⁵.

Церква Св. Іллі вперше згадується в літописних джерелах під 944 р. Змальовуючи процедуру ратифікації русько-візантійської угоди в Києві за участі князя Ігоря, його дружини та грецьких дипломатів, «Повість временних літ», зокрема, сповіщала:

«и ходи Игорь ротѣ и люди его. елико поганых руси. а хрестяную русь водиша ротѣ. в церкви святого Ильи. яже есть надъ ручаемъ [...] се бо бѣ сборная (соборна – *Н.Ш.*) церкви. мнози бо бѣша варязи хрестяни»⁵⁶.

Історики минулого локалізували її місцезнаходження на схилах Старокиївської гори, «на підгір'ї Василівської церкви або Михайлівського монастиря»⁵⁷. М.Максимович солідаризувався з цієї думкою, яку частково й донині поділяють окремі дослідники. Між тим наведена вище літописна стаття не дає надійних підстав для такого її тлумачення. У ній, як засвідчують матеріали новітніх студіювань, тісно переплелися київські й царгородські

⁵² Толочко П.П. Исторична топографія давнього Києва. – К., 1972. – С.135.

⁵³ Лаврентьевская летопись. – Стб.118.

⁵⁴ Боровський Я. Дерев'яні храми святого Василя у Києві та Вишгороді // А се его сребро. – С.113–114.

⁵⁵ Максимович М. Обозрение старого Киева. – С.102.

⁵⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб.54.

⁵⁷ Остроумский Е. Исследование о древнейшей киевской церкви Св. Ильи, упоминаемой в договоре великого князя Игоря Святославича с греками 945 года, сохранинном в летописи преподобного Нестора. – К., 1830. – С.26.

топографічні реалії. Згадана церква Св. Іллі, як доводить М.Васильєв, є інтерполяцією на однойменний храм, збудований у візантійській столиці за імператора Василя I Македонянина⁵⁸. Культ пророка Іллі й справді набув тоді у Візантії особливого поширення. Не виключено, що у цій церкві, яка розташовувалася поблизу північно-східної частини імператорського палацу й соборного храму Богоматері Фароської, складали присягу на непорушність мирної угоди послы Ігоря. Попри зусилля не одного покоління науковців питання локалізації та датування давньокиївської церкви Св. Іллі досі остаточно не з'ясовано.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що дослідження М.Максимовича започаткували якісно новий етап у вивченні християнських старожитностей давнього Києва, його храмобудівництва та символотворчої ролі у справі поширення християнства на Русі. Укладений дослідником реєстр християнських пам'яток руської столиці, нехай і не завжди досконалі спроби їх локалізації й датування поклали початок науковому киевознавству. Праці М.Максимовича з історії та культури давнього Києва стали дороговказом для подальших наукових пошуків, осмислення цієї проблематики.

⁵⁸ Васильев М.А. Степень достоверности известия «Повести временных лет» о процедуре ратификации русско-византийского договора 944 г. в Киеве // Древнерусские государства Восточной Европы: 1998 г. – Москва, 2000. – С.64–71.

The article highlights the contribution of M.Maksymovych to the study of Christian antiquities of ancient Kyiv. The article reveals the questions of attribution and localization of the first Kyiv churches and Christian relics on the background of the scientist's interpretation of the history of the Christianization of Rus'.

Keywords: *Maksymovych, Christianization, ancient Kyiv, prince Volodymyr the Great, Christian antiquities, churches, monasteries.*

І.В.ПАСЛАВСЬКИЙ*

ГАЛИЦЬКИЙ ЄПИСКОП ПЕТРО – СТАВЛЕНИК І ДИПЛОМАТ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Ідеться про руського «архієпископа Петра», котрий, за свідченням двох середньовічних англійських джерел, у 1244–1245 рр. побував на Заході, узяв участь у роботі І Ліонського собору, де виступив із докладною інформацією про татар. Обґрунтовується концепція, що згаданий у хроніках Петро був єпископом Галича, якого князь Данило Романович поставив на місце збіглого 1242 р. до Угорщини галицького владики Артемія. Висувається припущення, що єпископом Петром міг бути колишній ігумен київського монастиря Св. Спаса Петро Акерович. Подано критичний аналіз літератури з цієї проблеми.

Ключові слова: архієпископ Петро, Галицько-Волинська держава, Данило Романович, Галицька єпархія, І Ліонський собор, Петро Акерович.

«Шематизм усього кліру Львівської греко-католицької митрополічної архієпархії» за 1832 р. у переліку галицьких єпископів уперше називає «архієпископа Петра» – відразу після літописно засвідченого владики Артемія, котрий близько 1242 р. покинув свою кафедру й емігрував в Угорщину¹. Упродовж 1832–1856 рр. львівські шематизми зараховували «архієпископа Петра» до каталогу галицьких єпископів². Однак починаючи з 1857 р. він зникає з переліків духовних осіб Львівської архієпархії³. Відтоді ані в історико-статистичних, ані у загальних студіях, присвячених Галицькій єпархії, згадок про Петра немає. Чому так сталося, скажемо далі, а поки що спробуємо з'ясувати, на якій підставі укладачі львівського шематизму 1832 р. внесли «архієпископа Петра» до каталогу галицьких єпископів.

Упорядником і відповідальним редактором перших шематизмів Львівської архієпархії був галицький церковний і громадський діяч, відомий історик о. М.Гарасевич (1763–1836 рр.) – за митрополитів Антонія (Ангеловича) і Михайла (Левицького) архіпресвітер львівської капітули та генеральний вікарій. Немає сумніву, що саме він заніс ім'я архієпископа Петра до списку галицьких єпископів XIII ст.⁴ Як можна здогадуватися, підставою для цього послужили два аргументи. Один із них наводиться власне у самому шематизмі 1832 р.:

* Паславський Іван Васильович – кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, відділ історії середніх віків (Львів)

E-mail: paslavskyivan@gmail.com

¹ Schematismus universi cleri Archidioceseos Metropolitanae graeco-catholicae Leopoliensis pro Anno Domini 1832. – Leopoli, 1832. – P.6.

² Schematismus universi cleri Archidioceseos Metropolitanae graeco-catholicae Leopoliensis pro Anno Domini 1856. – Leopoli, 1856. – P.6–7.

³ Schematismus universi cleri Archidioceseos Metropolitanae graeco-catholicae Leopoliensis pro Anno Domini 1857. – Leopoli, 1857. – P.6.

⁴ Петрушевич А. О галицких епископах со времён учреждения Галицкой епархии, даже до конца XIII века // Галицкий исторический сборник, издаваемый Обществом Галицко-русской ма-тицы. – Л., 1854. – Вып. II. – С.3–81.

це вказівка на історико-статистичний твір М. Ле К'ена «Християнський Схід» («Oriens Christianus»), в якому цей французький домініканець уперше за нових часів звернув увагу на існування у 1240-х рр. «руського архієпископа Петра», котрий, як він здогадувався, міг бути київським митрополитом⁵. М. Ле К'ен своєю чергою наводив свідчення середньовічного англійського хроніста Метью Паризького (1200–1259 рр.), котрий у своєму творі «Велика хроніка» («Chronicon Majus») подав інформацію, що наприкінці 1244 р. до Північної Італії («ad partes cisalpinas») прибув «один архієпископ із Русі, на ім'я Петро» («Quidam archiepiscopus de Russcia, Petrus nomine»), який мав зустріч із Папою Римським і подав йому докладну інформацію про походження, спосіб життя й наміри татар⁶. Про перебування на Заході «руського архієпископа Петра» повідомляє також інше середньовічне англійське джерело – так звані «Буртонські аннали» («Annales Burtonenses»), подаючи додаткову інформацію про нього, зокрема, що він був присутній на I Ліонському соборі (26 червня – 18 липня 1245 р.), де виступив із промовою про татар, зміст якої майже дослівно збігається з тим, що він розповів про цей народ у записі Метью Паризького. Ця пам'ятка, однак, залишилася невідомою М.Гарасевичу, адже її видання було здійснено вже після смерті історика⁷.

Цікаво, що про перебування руського посольства на I Ліонському соборі було відомо польському хроністові XVI ст. Мацеєві Стрийковському, який стверджував про відправку його в Ліон галицько-волинським князем Данилом Романовичем – задля переговорів із папою Інокентієм IV у справі своєї коронації та можливого укладення церковної унії⁸. Звідки М.Стрийковський узяв цю інформацію, точно сказати неможливо. У будь-якому разі дані про Данилове посольство до Ліона відсутні в давньому польському історієписанні, зокрема у працях Яна Длугоша, Мацея Меховського та Марціна Кромера, котрі використовував М.Стрийковський, ведучи мову про коронацію Данила Романовича⁹. Тут можливі два варіанти: або польський історик мав під рукою якесь невідоме руське джерело XIII ст. з аналогічними звітками, або йому були доступні «Буртонські аннали», чи якась інша західна хроніка, що не збереглася до нашого часу. Принаймні немає підстав уважати, нібито повідомлення про висилання Данилом послів на I Ліонський собор М.Стрийковський вигадав. Тим більше, що в його правдивості не сумнівалися польські та українські історики XVII–XVIII ст., зокрема А.Бзовій, К.Ходикевич, І.Кульчинський та І.Стебельський, які одноставно стверджували про причетність Данила

⁵ Oriens Christianus in quatuor patriarchatus digestus; Quo exhibentur Ecclesiae, Patriarchae, caeterique Praesules totius Orientis. Studio et opera R.P.F. Michaelis le Quien, Morino-Boloniensis, Ordinis Fratrorum Praedicatorum. Opus Posthumum. – T.I. – Parisiis, 1740. – P.1274.

⁶ Rerum Britannicarum medii aevi Scriptores or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Age. – T.57: Matthaei Parisiensis Chronicon Majus / Ed. H.R.Luard. – Vol. IV. – London, 1877. – P.386–389.

⁷ Ibid. – T.36: Annales de Burton (A.D. 1004–1263) / Ed. H.R.Luard. – Vol.I. – London, 1864. – P.271–275.

⁸ Strykowski M. O koronacji dwojakiej na krolewstwo Ruskie Daniela Romanowicza // *Idem*. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi. Wyd. nowe z roku 1582. – Warszawa, 1846. – T.1. – S.290–291.

⁹ Dąbrowski D. Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza i jego szesnastowiecznych polskich kontynuatorów // *Княжа доба: історія і культура*. – Л., 2008. – Вип.2. – С.109–122.

Романовича до «руського епізоду» І Ліонського собору¹⁰. Із приводу посольства галицько-волинського князя до Інокентія IV вже в першій половині XIX ст. писав німець Ф.Штраль¹¹.

Інформація польських та українських істориків XVII–XVIII ст. про Данила Романовича як ініціатора й організатора місії до папи Інокентія IV була, без сумніву, відома М.Гарасевичу. Відтак цілком можна припустити, що вона стала другим важливим аргументом, який дав йому підставу побачити в «ліонському» Петрі саме галицького єпископа, а не гіпотетичного «київського митрополита», як здогадувався М. Ле К'єн.

І справді, із руських літописів було відомо, що Данило Романович поставив митрополитом у Києві свого печатника Кирила (1243 р.), якого після канонічного висвячення в Нікеї (1247–1248 рр.) визнали всі єпархії Київської митрополії, включаючи залські¹². З огляду на це Петро не міг бути київським митрополитом. А це означає, що він був владикою котроїсь із церковних областей держави Романовичів. Оскільки з «Галицько-Волинського літопису» відомо, що єпископ Галича Артемій близько 1242 р., побоюючись Данила за свою співпрацю з мадярами, утік до Угорщини¹³, М.Гарасевич цілком логічно зробив висновок про поставлення Данилом Романовичем на його місце своєї людини, якій він і довірив відповідальну дипломатичну місію на Заході¹⁴.

Версію галичанина М.Гарасевича про галицького єпископа Петра – ставленика й дипломата Данила Романовича, дещо згодом підтвердив слобожанин Д.Гумілевський, більше відомий як харківський архієпископ Філарет. У своєму фундаментальному огляді давньої руської богословської літератури, говорячи про «ліонського» архієпископа Петра як духовного письменника, він назвав його «єпископом галицьким»¹⁵.

Однак спроба ідентифікувати «ліонського» архієпископа Петра з тодішнім галицьким єпископом і дипломатом князя Данила майже відразу наптовхнулася на спротив окремих дослідників. Першим, хто поклав край таким намаганням, був метр львівської історичної науки XIX ст. А.Петрушевич. У своїй розвідці про галицьких єпископів, написаній 1854 р., він категорично заявив, що «близько 1244 р. не було жодного Петра архієпископа в Галичі»,

¹⁰ *Bzovii A. Thaumaturgus Polonus seu de vita et miraculis S. Hyacinthi Confessoris, Ordinis FF. Praedicatorum.* – Venetiis, 1606. – P.34; *Chodykiewicz C. Dissertationes historico-criticae de utroque Archiepiscopatu Metropolitano Kijowiensi et Haliciensi, uti olim distincto [...] Ritus Graeco-Uniti [...] certioribus documentis illustrantae.* – Leopoli, 1770. – P.K1–K2; *Kulczynski I. Specimen Ecclesiae Ruthenicae.* – Romae, 1733. – P.202; *Stebelski I. Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim.* Wyd. 2-e. – Lwów, 1867. – Т.ІІІ. – S.17–18.

¹¹ *Strahl Ph. Geschichte der russischen Kirche: Erster Theil: Von den ersten Anfängen des Christenthums bis zur Errichtung des Patriarchatus in Russland.* – Halle, 1830. – S.240; *Idem. Geschichte des russischen Staates: Zweiter Band: Von 1224 bis 1505.* – Hamburg, 1839. – S.43.

¹² Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.І: Лаврентьевская летопись. Изд. 2-е. – Ленинград, 1926. – С.472.

¹³ Там же. – Т.ІІ: Ипатьевская летопись. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1908. – С.793.

¹⁴ Примітно, що М.Гарасевич майже всіх галицьких єпископів XIII ст. титулував митрополитами або архієпископами. На якій підставі він це робив, сьогодні годі сказати. Можна тільки припустити, що це був відгомін якоїсь давньої традиції, котра виділяла галицьку єпископську кафедру серед інших кафедр Галицько-Волинської держави, позаяк вона була столицею. Недарма на початку XIV ст. саме її Константинополь підніс до рангу митрополії.

¹⁵ *Филарет, архиеп.* Обзор русской духовной литературы: 862–1720. – X., 1859. – С.87.

і що дані М. Ле К'ена та інших істориків ніяк не свідчать, ніби згаданий Петро «мав бути архієпископом галицьким»¹⁶. Посилаючись на «Галицько-Волинський літопис», який мовчить про «архієпископа Петра», а натомість згадує про митрополита Кирила та висилання його Данилом і Васильком на посвячення до Нікеї, А.Петрушевич категорично заявив, що «архієпископ Петро не був ані галицьким, ані київським митрополитом»¹⁷. На його думку, згаданий у західних джерелах «руський архієпископ Петро» – це якийсь римо-католицький єпископ, котрий був присланий у Русь для задоволення духовних потреб вихідців із німецьких, італійських, угорських і польських земель, що численними громадами проживали в руських містах¹⁸. Остаточний вердикт А.Петрушевича був, отже, такий, що руський владика Петро, про якого йшлося у працях М. Ле К'ена та інших істориків, найімовірніше був «титулярним латинським, а не греко-словенським архієпископом»¹⁹. Зауважмо, що так А.Петрушевич стверджував 1854 р., адже згодом він кардинально змінить свою думку.

Після такого рішучого вироку А.Петрушевича владика Петро на довгий час зник із каталогів галицьких єпископів, і, як уже зазначалося, від 1857 р. він уже не значився у шематизмах Львівської архієпархії²⁰. Висновок А.Петрушевича став причиною однієї історіографічної маніпуляції. Ми вже говорили, що першим, хто назвав «ліонського архієпископа» Петра галицьким владикою, був М.Гарасевич, який у шематизмі 1832 р. вперше вписав того до реєстру галицьких єпископів. Після смерті М.Гарасевича (1836 р.) цю лінію продовжував канонік о. В.Левицький (до 1851 р.), а після нього – о. М.Малиновський, який із 1857 р. перестав згадувати владика Петра в переліку галицьких єпископів. Утім, М.Малиновський на цьому не зупинився. Він був упорядником та редактором основної історичної праці М.Гарасевича «Аннали руської церкви», що побачила світ 1862 р., уже після смерті автора. Так ось, у цій студії в реєстрі галицьких єпископів імені владика Петра немає²¹. А усунув його звідти, як легко здогадатися, редактор М.Малиновський, і зробив він це, без сумніву, під впливом вердикту А.Петрушевича.

Однак згодом А.Петрушевич переглянув свою позицію. У 1860–1870-х рр. у Лондоні побачили світ наукові видання «Буртонських анналів» і «Великої хроніки» Метью Паризького, і таким чином інформація про руського архієпископа Петра, що брав участь і виступав на I Ліонському соборі, стала доступною для вчених у всій повноті, а не у скупих уривках, як це було досі²². Дійшли ці відомості й до Галичини, і першим ними скористався саме А.Петрушевич.

¹⁶ *Петрушевич А.* О галицких епископах со времён учреждения Галицкой епархии, даже до конца XIII века. – С.4–5.

¹⁷ Там же. – С.6–7.

¹⁸ Там же. – С.6.

¹⁹ Там же. – С.8.

²⁰ *Schematismus universi cleri Archidioceseos Metropolitanae graeco-catholicae Leopoliensis pro Anno Domini 1857.* – P.6.

²¹ *Harasiewicz M.* Annales Ecclesiae Ruthenae. – Leopoli, 1862. – P.12.

²² *Rerum Britannicarum medii aevi Scriptores or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Age.* – T.36: *Annales de Burton* (A.D. 1004–1263). – Vol.I. – P.271–275; *Ibid.* – T.57: *Matthaei Parisiensis Chronicon Majus.* – Vol.IV. – P.386–389.

У своїй ширшій розвідці з 1881 р. про церкву Св. Пантелеймона в Галичі він, простудіювавши всю інформацію про архієпископа Петра з обох англійських видань, дійшов висновку, що цей владика був таки русином, і то греко-слов'янського обряду. Латинським єпископом він не міг бути вже хоч би тому, що джерела виразно вказують на незнання Петром латини, а під час спільної літургії з соборними отцями його ризи відрізнялися від латинських. Тепер А.Петрушевич не без національної гордості міг відзначити, що в результаті вичерпного реферату про походження, звичаї та наміри ординців, з яким на Ліонському соборі виступив «наш» руський архієпископ Петро, «Західна Європа дістала першу докладну відомість про татар»²³. Але найцікавіше, що А.Петрушевич, не згадуючи про свою давнішу кваліфікацію владики Петра як латинського єпископа, направленого Римом у Русь для духовної опіки місцевих іноземців-католиків, раптом беззастережно прийняв погляд М.Гарасевича, В.Левицького й Філарета, що згаданий Петро був галицьким єпископом греко-слов'янського обряду. Ба більше, тепер А.Петрушевич схилився до твердження М.Стрийковського, І.Кульчинського, Ф.Штраля, нібито посольство на собор у Ліоні вислав галицько-волинський князь Данило Романович. Він стверджував також, що знаменита місія Джованні да Плано Карпіні на Русь і в Монголію (1245–1247 рр.) стала прямим наслідком ліонської подорожі руського владики Петра²⁴.

Проти освіженої А.Петрушевичем концепції, що дипломатом Данила Романовича був галицький єпископ Петро, виступили деякі українські та польські історики. Зокрема, її рішуче заперечували професор Київського університету, відомий спеціаліст з історії Галицько-Волинської Русі М.Дашкевич²⁵, а також польські дослідники В.Абрагам, Ю.Умінський та К.Малечинський (останні висунули версію, що «ліонським архієпископом» Петром був найвірогідніше рязанський єпископ)²⁶. Подібні твердження аргументовано спростував молодий український дослідник М.Чубатий. У 1917 р. він опублікував розлогу розвідку про стосунки Західної України й Риму у XIII ст., в якій додатковими доводами підтвердив версію М.Гарасевича, Філарета та А.Петрушевича і дійшов висновку, що ліонським гостем 1245 р. «був владика Галича, наслідник угорського сторонника – єпископа Артемія, що 1241 р. подався з угорською залогою за Карпати»²⁷. А тим князем, котрий вислав єпископа Петра в Ліон, на думку М.Чубатого, «міг бути лише Данило», який покладав великі надії на допомогу Заходу в боротьбі з татарами²⁸.

²³ *Петрушевич А.С.* Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича. – Л., 1881. – С.54.

²⁴ Там же. – С.53–54.

²⁵ *Дашкевич Н.* Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии Юго-Западной Руси с католичеством (Первая уния Юго-Западной Руси с католичеством) // Киевские университетские известия. – 1884. – №8 (август). – С.150–154.

²⁶ *Abraham W.* Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – Т.І. – С.119; *Umiński J.* Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII w. a papież Innocenty IV. – Lwów, 1922. – С.93; *Malczyński K.* [Rec. na J.Umińskiego] // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1923. – R.37. – Zesz.1/2. – С.412–413.

²⁷ *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки НТШ. – Л., 1917. – Т.123/124. – С.37.

²⁸ Там само. – С.38.

Концепція М.Чубатого, що в основних параметрах повторювала висновки А.Петрушевича з 1881 р., на якийсь час запанувала в українській історіографії. Зокрема, її підтримав відомий у 1920–1930-х рр. професор Львівської богословської академії А.Іщак²⁹. Та все змінилося, коли 1927 р. старший колега М.Чубатого й А.Іщака, чільний український історик С.Томашівський опублікував сенсаційну розвідку про «незнаного митрополита» Петра Акеровича³⁰. У своїй праці він здійснив спробу розв'язати дві засадничі проблеми: по-перше, ідентифікувати персонально руського владику, що побував на Ліонському соборі 1245 р, і, по-друге, відповісти на питання: хто з тодішніх руських князів делегував його в Ліон для переговорів з Папою Римським?

С.Томашівський відкинув усі, які існували на 1927 р., гіпотези та здогади щодо особи архієпископа Петра й князя, який йому протегував. Озброївшись головню писемними матеріалами XIII ст., зокрема «Великою хронікою» Метью Паризького та «Буртонськими анналами», а також руськими літописами, дослідник після ретельного вивчення цих пам'яток дійшов висновку, що загадковий руський єпископ Петро, який фігурував у згаданих західних джерелах, – це ієромонах Петро, ігумен київського монастиря Св. Спаса на Берестовім, який двічі згадувався в Лаврентіївському зводі: під 1230 та 1231 рр.³¹

Далі історична логіка С.Томашівського була такою. Якщо західні пам'ятки одноставно називають «ліонського» Петра архієпископом, і оскільки у східній церкві цей сан рівнозначний санові митрополита, то цей Петро був київським митрополитом, який успадкував київську митрополичу кафедру після зникнення митрополита-грека Йосифа 1240 р. Позаяк призначення нового предстоятеля традиційно було прерогативою вищої державної влади в Києві, а впродовж 1241–1244 рр. цю владу уособлював Михайло Всеволодович Чернігівський, С.Томашівський зробив логічний висновок, що це, власне, він номінував спаського ігумена Петра на київського митрополита й послав його із місією на Захід³².

Концепція С.Томашівського виглядала такою новаторською та логічно завершеною, що вона без істотних застережень була прийнята майже всією вітчизняною історіографією довоєнного й повоєнного періодів. Від 1927 р. ім'я «київського митрополита Петра Акеровича» фігурувало майже в усіх більш-менш поважних дослідженнях або загальних курсах історії Київської церкви, що вийшли з-під пера українських католицьких авторів³³. Під її впливом ради-

²⁹ Іщак А. Уніонні і автокефальні змагання на українських землях від Данила до Исидора // Богословія. – Л., 1923. – Т.І. – Кн.1. – С.23.

³⁰ Томашівський С. Предтеча Исидора: Петро Акерович, незнаний митрополит руський (1241–1245) // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1927. – Т.П. – Вип.3/4. – С.221–313.

³¹ Там само. – С.280–281.

³² Там само. – С.281–283.

³³ Великий А.Г. З літопису християнської України. – Рим, 1968. – Т.П. – С.131, 153–154, 267; Коструба Т. Нариси з церковної історії України X–XI ст. – Л., 1939. – С.56; Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української церкви. – Філадельфія, 1954. – С.123–124; Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. – Івано-Франківськ, 1999. – С.94; Нагаєвський І. Історія римських вселенських архієреїв. – Мюнхен, 1964. – Ч.1. – С.311; Стахів М. Христова церква в Україні: 988–1596. – Л., 1993. – С.126; Kosyk W. Verschiedene Entwicklungswege der Kirche in der Ukraine und in Russland (11–16 Jahrhundert) // Jahrbuch der Ukrainekunde. – München, 1989. – №26. – S.193–194; Senyk S. A history of the Church in Ukraine. – Vol.1: To the end of the thirteenth century. – Roma, 1993 [Orientalia Christiana Analecta: 243]. – S.430–431.

кально змінив свої погляди на цю проблему згадуваний уже М. Чубатий. Якщо під час Першої світової війни, як пригадуємо, він доводив, що руським гостем І Ліонського собору був галицький єпископ Петро, ставленик і посланець князя Данила Романовича, то після Другої світової війни беззастережно прийняв гіпотезу С.Томашівського про київського митрополита Петра Акеревича – номіната й дипломата князя Михайла Всеволодовича³⁴. За С.Томашівським пішли також відомі українські світські історики, що працювали на еміграції³⁵, і навіть дехто з українських радянських дослідників³⁶. Його концепцію підтримало багато іноземних учених, серед яких відомі російські історики, причому як еміграційні (частково М.Таубе, А.Карташев)³⁷, так і радянські (В.Пашуто, Б.Рамм, В.Матузова, П.Жаворонков)³⁸. Аргументи С.Томашівського визнали такі відомі представники польської історичної науки, як Г.Пашкевич, А.Ф.Грабський, Є.Стжельчик³⁹, а також деякі німецькі дослідники, зокрема А.Амманн (частково) і Г.Штекль⁴⁰.

Однак концепція С.Томашівського зазнала й гострої критики як із боку зарубіжних, так і українських дослідників. Першим вимогливо оцінив окремі його висновки згадуваний російський історик М.Таубе. Визнавши «вельми цікавим» твердження українського автора, що «ліонський архієпископ» Петро – це київський митрополит, якого поставив і вислав на Захід Михайло Всеволодович Чернігівський, він рішуче не погодився з висновком, що цим «київським митрополитом Петром» був ігумен київського Святоспаського монастиря на Берестовім ієромонах Петро Акеревич⁴¹. Проти концепції С.Томашівського у цілому виступив згадуваний уже польський дослідник

³⁴ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Т.І (до року 1353). – Рим; Нью-Йорк, 1965. – С.603–625.

³⁵ Грицак П. Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958. – С.108; Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С.40; Його ж. Нарис історії України. – Л., 1991. – С.93; Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1995. – Т.1. – С.185, 555.

³⁶ Свідерський Ю.Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в Х–ХІІІ ст. – К., 1983. – С.104–105; Ставицький В.І. Відомості про Русь з «Історії монголів» Плано Карпіні // Український історичний журнал. – 1988. – №6. – С.32–40.

³⁷ Карташев А.В. Очерки истории русской церкви. – Т.1. – Москва, 1991 [репринтне відтворення вид.: Париж, 1959]. – С.293; Таубе М.А. Рим и Русь в домонгольский период (X–XIII вв.) // Ex Oriente: Religiose und philosophische Probleme des Ostens und des Westens / Hrsg. L.Berg. – Mainz, 1927. – S.193.

³⁸ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С.57–58; Рамм Б.Я. Папство и Русь в X–XV вв. – Москва; Ленинград, 1959. – С.149–150; Матузова В.И. Английские средневековые источники IX–XIII вв.: Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1979. – С.183–188; Жаворонков П.И. Никейская империя и княжества Древней Руси // Византийский временник. – Москва, 1982. – Т.43. – С.84–85.

³⁹ Paszkiewicz H. Jagellonowie a Moskwa. – Т.І: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku. – Warszawa, 1933. – S.187; Grabski A.F. Polska w opiniach obcych X–XIII w. – Warszawa, 1964. – S.295; Strzelczyk J. Mongolowie a Europa: Stolica Apostolska wobec problemu mongolskiego do połowy XIII wieku // Spotkanie dwóch światów: Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku / Pod red. J.Strzelczyka. – Poznań. 1993. – S.66.

⁴⁰ Ammann A.M. Kirchenpolitische Wandlungen in Ostbaltikum bis zum Tode Alexander Neuski's: Studien zum Werden der russischen Orthodoxie. – Romae, 1936 [Orientalia Christiana Analecta: 105]. – S.247–248; Stökl G. Das Fürstentum Galizien-Wolhynien // Handbuch der Geschichte Russlands. – Stuttgart, 1980. – Bd.1. – S.518; Idem. Kanzler und Metropolit // Studien zur Geschichte Osteuropas: III Teil (Gedenkband für H.F.Schmid). – Bd.V. – Graz; Köln, 1966. – S.166.

⁴¹ Таубе М.А. Рим и Русь в домонгольский период (X–XIII вв.). – С.193.

К.Малечинський, який у розгорнутій рецензії на розвідку українського історика продовжував стверджувати, що руським гостем І Ліонського собору був рязанський єпископ, а не київський митрополит чи галицький владика⁴². Ще один польський дослідник, але вже повоєнного часу, Б.Щесняк у критиці концепції С.Томашівського зайшов так далеко, що взагалі заперечив історичну постать архієпископа Петра⁴³. Відкинули висновки С.Томашівського також деякі інші польські історики, зокрема А.Поппе та М.Бартніцький, утім так і не запропонувавши власних вирішень цієї проблеми⁴⁴.

Проте найбільш заповзятливим критиком С.Томашівського виявився київський дослідник О.Толочко, який у своїй статті 1990 р. піддав ревізії всю дотеперішню українську історіографію проблеми руського учасника І Ліонського собору. У результаті певних логічних конструкцій він ототожнив особу архієпископа Петра з ближче невстановленим суздальським священиком, якого, на думку О.Толочка, у Ліон до папи відправив владими́ро-суздальський князь Ярослав Всеволодович⁴⁵.

Про безпідставність подібних тверджень скажемо далі, а зараз розгляньмо найновішу публікацію, яка, на наш погляд, ставить остаточну крапку у двохсотлітній дискусії навколо особи руського гостя І Ліонського собору архієпископа Петра та його політичного зверхника. Маємо на увазі розвідку відомого львівського історика Я.Дашкевича⁴⁶. Автор наводить переконливі свідчення, що у близькому оточенні Данила Романовича був єпископ на ім'я Петро, який виконував дипломатичні доручення галицько-волинських володарів. Ці дані вчений почерпнув з одного караїмського документа, укладеного близько 1700 р. на основі давніх караїмських актів. У ньому наводиться зміст грамоти князя Данила, згідно з котрою 1246 р. він дозволив кримським караїмам переселятися з родинами в Галич. Як свідчить колофон, свідками при підписанні Данилом цього акта були князь Василько та єпископ Петро⁴⁷. Я.Дашкевич уважав, що згаданий у колофоні єпископ Петро і є тим загадковим владикою (архієпископом) Петром, який «відіграв у середині XIII ст. дуже помітну роль у дипломатичних і церковних зв'язках Галицько-Волинської держави з Західною Європою»⁴⁸.

⁴² *Maleczyński K.* [Rec. na S.Tomaszowskiego] // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1927. – R.41. – Zesz.1/2. – S.616–618.

⁴³ *Szcześniak B.* The mission of Giovanni de Plano Carpini and Benedict of Pole of Vratislavia to Halicz // *Journal of Ecclesiastic History*. – 1956. – №7. – P.12–20.

⁴⁴ *Поннэ А.* Митрополиты и князья Киевской Руси // *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). – Санкт-Петербург, 1996 [Subsidia Byzantinorossica, t.1]. – С.467–468; *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. – Lublin, 2005. – S.119–122.

⁴⁵ *Толочко О.П.* Петро Акеревич – гаданий митрополит всея Русі // *Український історичний журнал*. – 1990. – №6. – С.53.

⁴⁶ *Дашкевич Я.* Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // *Українські землі часів короля Данила Галицького: Церква і держава: Статті й матеріали*. – Л., 2005. – С.74–91. У первісному варіанті ця стаття під децю іншою назвою за підписом «Ярослав Степанів» з'явилася французькою мовою ще 1978 р. – в українознавчому американському журналі «Гарвардські українські студії», але довгий час залишалася недоступною для дослідників в Україні (див.: *Stepaniv J.* L'époque de Danylo Romanovych (milieu du XIII siècle) d'après une source karaïte // *Harvard Ukrainian Studies*. – Cambridge, Mass, 1978. – Vol.II. – №3. – P.334–373).

⁴⁷ *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.: Дослідження. Тексти. – Л., 2004. – С.1110–1112.

⁴⁸ *Дашкевич Я.* Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела. – С.86.

Відкриття Я.Дашкевича дозволяє стверджувати, що віднайдений ним історичний єпископ Петро був галицьким єпископом. Нагадаймо, що цей церковнослужитель, згідно зі свідченням караїмського джерела, був присутній як свідок при підписанні Данилом Романовичем дарчої грамоти караїмам на право переселятися з Криму до Галича. Зрозуміло, що вирішення такої важливої справи, як імміграція іновірного населення, не могло обійтися без участі й згоди місцевого єпископа. Отож є всі підстави зробити висновок, що ним і був владика Петро, котрий підписався як свідок на княжій грамоті караїмам.

Однак зважаючи на те, що стосовно особи, походження та політичного патрона руського архієпископа Петра в українській та зарубіжній історіографії висловлювалися різні версії, вважаємо за необхідне дати їм критичну оцінку. Насамперед розгляньмо твердження, що Петро був ставлеником і дипломатом Михайла Всеволодовича Чернігівського (С.Томашівський)⁴⁹, Ярослава Всеволодовича Суздальського (О.Толочко)⁵⁰, Івана Всеволодовича Стародубського (Й.Жатко, Б.Рамм)⁵¹. Почнімо з констатації того факту, що жодне тогочасне писемне джерело, – ані західне, ані руське, – не подає ніякої звістки про якесь посольство цих князів до Інокентія IV. Наприклад, знаменитий легат апостольського престолу до Монголії Джованні да Плано Карпіні, який перебував у Сараї тоді ж, як і Михайло Чернігівський (осінь 1246 р.) та описав його трагічну смерть⁵², нічого не говорить про контакти цього руського князя з папою. Більше того, Карпіні повертався з Орди разом із «послом князя чернігівського», отож мав можливість дістати вичерпну інформацію про політику Михайла Всеволодовича⁵³. Не говорить нічого легат і про якісь місії до папи суздальських князів, зокрема Ярослава Всеволодовича, з яким особисто зустрічався і часто спілкувався під час їхнього спільного перебування у монгольській столиці – Каракорумі⁵⁴.

Немає жодної вказівки на якесь посольство до римської курії від князів Михайла Чернігівського чи Ярослава Суздальського й у документах понтифікату Інокентія IV. Показово, що в листі до Олександра Ярославовича (Невського) від 23 січня 1248 р. папа, нагадуючи адресатові про католицькі симпатії його батька, указував на свідчення Плано Карпіні як джерело цієї інформації⁵⁵. Зрозуміло, що якби Інокентій IV приймав у себе якогось посланця від Ярослава Всеволодовича, то він напевне вказав би на нього, а не покликався б на авторитет свого легата.

Не знає нічого про посольства до римської курії від чернігівських чи владимири-суздальських князів сучасник Інокентія IV, його сповідник і біограф Ніколай де Курбіо (Ніколо да Кальві), який у своєму «Житті» цього папи значне

⁴⁹ Див. прим.30.

⁵⁰ Див. прим.45.

⁵¹ *Zatko J.* The Union of Suzdal: 1222–1252 // *Journal of Ecclesiastic History*. – 1957. – Vol.VIII. – №1 (April). – P.33–52; *Рамм Б.Я.* Папство и Русь в X–XV вв. – С.164.

⁵² *Джованни дель Плано Карпини.* История монгалов // *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука* / Под ред. Н.П.Шастиной. – Москва, 1957. – С.29.

⁵³ Там же. – С.82.

⁵⁴ Там же. – С.78–79.

⁵⁵ *Historica Russiae Monumenta, deprompta ab A.I.Turgeneviov* / *Акты исторические, относящиеся к России, извлечённые А.И.Тургеневым.* – Т.1. – Petropoli / Санкт-Петербур, 1841. – №78. – P.68–69.

місце відводить широким дипломатичним зв'язкам свого патрона з різними народами, у тому числі східноєвропейськими⁵⁶. Цілком інша ситуація спостерігається в тогочасних джерелах при висвітленні дипломатичних зв'язків римської курії з галицько-волинським княжим двором. Так, згадуваний папський легат Плато Карпіні, який двічі зустрічався і вів переговори з князями Данилом і Васильком (на початку 1246 й улітку 1247 рр.), у своїх подорожніх записках говорить про два їхніх посольства до папи: одне було відправлене з ним до Ліона у середині 1247 р., коли він повертався з Монголії й гостював більше тижня на княжому дворі у Холмі, і друге посольство, що його Данило з Васильком вислалали, за словами Карпіні, «уже давніше в особі свого абата»⁵⁷.

На активні дипломатичні зв'язки, які у цей час існували між римською курією та Галицько-Волинською державою, переконливо вказує також серія листів папи Інокентія IV, направлених ним до Романовичів між 3 травня 1246 і 22 січня 1248 рр.⁵⁸ А в листі до архієпископа німецького міста Майнца від 13 вересня 1247 р. папа вже конкретно говорить про посольство до нього від «найдорожчого у Христі Данила, короля Русі» у складі «ігумена Григорія з монастиря Св. Данила та двох домініканських монахів»⁵⁹. Найвірогідніше, Інокентій IV мав тут на увазі ту місію, що її Данило Романович вислав до Ліона у товаристві Плато Карпіні наприкінці червня – на початку липня 1247 р.

І нарешті, згадуваний Ніколай де Курбіо у своєму «Житті Інокентія IV» виразно пише, що до папи приходили руські послани, після чого він відправив на Русь «легата кир абата мезанського, який привіз корону для короля Русі»⁶⁰. Хоч папський біограф не називає імені цього руського короля, але немає сумніву, що тут ідеться саме про Данила Романовича, якого справді коронував абат Опізо з Мезано.

Отже, наведені нами факти документально спростовують припущення тих дослідників, які шукали ініціатора посольства до Ліона на чолі з архієпископом Петром поза Галич-Волинню, десь серед чернігівських чи владимиро-суздальських князів.

А тепер викладемо нашу гіпотезу щодо походження та особи галицького єпископа Петра, якого ми ідентифікуємо з руським архієпископом Петром, учасником І Ліонського собору. Стосовно походження, практично точно відомо, що він не був вихідцем із галицько-волинських земель. На це виразно вказують такі дані. По-перше, свідчення Метью Паризького, що Петро був «переслідуваний татарами, так що мусив покинути своє архієпископство, і навіть звідти втекти»⁶¹. Зрозуміло, що якби Петро походив із Галич-Волині, він не мав би підстав так про себе твердити, адже відомо, що ці землі хоч і постраждали від татаро-монголів, усе-таки зберегли свої державні та церковні структури,

⁵⁶ *Nicolaus de Curbio. Vita Innocentii Papae IV // Muratori L.A. Scriptores Rerum Italicarum. – Mediolani, 1723. – Т.ІІІ. – Р.1. – Cap.XVII. – Р.592–592 e.*

⁵⁷ *Джованни дель Плато Карпіни. История монгалов. – С.81.*

⁵⁸ *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953). Vol.I. Collegit A.G.Welykyj // Analecta OSBM. – Ser.II. – Sec.3. – Romae, 1953. – №12/32. – Р.28–42.*

⁵⁹ *Historica Russiae Monumenta, deprompta ab A.I.Turgeneviov / Акты исторические, относящиеся к России, извлечённые А.И.Тургеневым. – Р.67.*

⁶⁰ *Nicolaus de Curbio. Vita Innocentii Papae IV. – Р.592 e.*

⁶¹ Цит. за: *Паславський І. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.): Дослідження з історії європейської політики Романовичів. – Л., 2009. – С.88.*

значною мірою відстоявши суверенітет. В історичних джерелах немає жодної вказівки на те, щоб татари переслідували когось із вищих духовних осіб Галичо-Волині, тим часом, як церковні ієрархи Подніпров'я та Сіверщини були ними вбиті або інтерновані, а деякі єпархії взагалі знищені (Переяславська, Білгородська, Юр'ївська). Отже, наведена інформація Метью Паризького виразно свідчить на користь утікача зі східних руських єпархій.

Другим аргументом на користь того, що посланцем Данила на Захід був не корінний галичанин чи волинянин, а виходець зі східних руських єпархій, є повідомлення «Буртонських анналів», що архієпископ Петро не знав латини⁶². Адже важко уявити, щоб який-небудь освічений галицько-волинський духовник не вмів порозумітися латиною у часи, коли Галичо-Волинь уже не одне десятиліття була пов'язана з латинською Європою династично, політично й культурно. Тим часом мешканець східних руських земель не мав практичної потреби у вивченні латинської мови, позаяк знання її там не було необхідним критерієм для успішної духовної кар'єри.

Отже, якщо владика Петро не був галицько-волинського походження, то звідки він міг походити? На нашу думку, існують вагомі, хоч і непрямі, дані, що руський гість І Ліонського собору походив із Києва. На користь цього твердження свідчать такі факти. В історичній літературі майже однотайно визнається, що в 1230-х рр. у Києві було складене якесь літописне оповідання (сказання) про татар, у котрому досить докладно описувалася битва на Калці. Цей гіпотетичний твір не зберігся, але його основний зміст дійшов до нас у складі Новгородського першого літопису⁶³. Калкська битва описана в ньому з такими фактами й деталями, яких немає у жодному іншому руському літописі того часу. Зокрема, тільки в Новгородському першому згадуються імена двох татарських воевод, які билися на ділянці фронту, що її боронив київський князь Мстислав Романович зі своїм зятем Андрієм, князем турівським. За літописним поданням, імена цих татарських воєначальників – «Чьгыркань и Тешюкань»⁶⁴. Та є ще одне джерело того часу, яке називає згаданих татарських воевод – це татарська лекція архієпископа Петра. Подаючи генеалогію ханів, Петро, серед інших Чингізидів, називає імена Тесиркан (Thesyrscan) і Чурікан (Churican)⁶⁵, які, без сумніву, ідентичні літописним «Тешюкань» та «Чьгыркань». Цей факт, з одного боку, підтверджує поширену в історіографії концепцію про залежність новгородського літописання 1220–1230-х рр. від київського, а з іншого боку – виразно вказує на київське походження архієпископа Петра, який цілком міг брати участь у написанні київського «Сказання про татар»⁶⁶.

Таким чином, якщо прийняти, що архієпископ Петро походив із Києва, то залишається тільки встановити його особу. Висловлюємо обережний здогад, що

⁶² Там само. – С.101.

⁶³ *Томашівський С.* Предтеча Исидора... – С.237–244; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С.38–67.

⁶⁴ ПСРЛ. – Т.III: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва, 2000. – С.266.

⁶⁵ Див.: *Паславський І.* Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.)... – С.89, 101–102.

⁶⁶ *Томашівський С.* Предтеча Исидора... – С.241–244; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С.65–67.

це – колишній ігумен київського монастиря Св. Спаса на Берестовім, який двічі згадується в Лаврентіївському літописі під 1230 і 1231 рр. У цьому ми цілком солідарні з С.Томашівським, котрий першим ідентифікував цих двох Петрів.

Нам залишається лише відповісти на цілком природне питання: яким чином київський ігумен Петро, засвідчений у літописі на початку 1230-х рр., через десять років опинився в розпорядженні галицько-волинського князя Данила? Ситуацію, за якої настоятель монастиря в Києві став галицьким єпископом, спробуймо змоделювати, спираючись на опосередковані дані та історичні реалії того часу.

Загальновідомо, що під час погрому Києва наприкінці 1240 р. значна частина киян була фізично знищена, а вціліле населення покинуло місто, шукаючи захисту хто де. Цілком можливо, що їхню долю розділив і спаський ігумен Петро, який або під час облоги Києва, або вже при погромі міста рятувався в більш безпечних місцях. На цей час єдиним кутком Русі, де ще можна було сховатися від татар, були галицько-волинські землі, адже Сіверщину, Київщину й Переяславщину ординці вже сплюндрували.

Немає сумніву, що ігумен Петро мав інформацію про жорстоке ставлення азійських кочовиків до підкореного ними населення, у тому числі й духовництва: переяславський єпископ Симеон був убитий, чернігівський владика – узятий у полон, та й сам київський митрополит Йосиф, можливо, став жертвою погрому; ще раніше від рук ординців загинув владимирський єпископ, а рязанський устиг покинути свою кафедру напередодні падіння міста. У цій ситуації перед ігуменом Петром стелився один шлях для порятунку – на захід, під крило галицько-волинських князів. Історичні джерела свідчать, що ним скористалося чимало біженців із Київщини та Сіверщини. Наприклад, відомо, що галицький намісник Доброслав щедро роздавав «волості» чернігівським боярам, які втекли в Галичину зі свого розореного краю⁶⁷.

Монах Петро волостей не потребував, тож напевне шукав притулок у котромусь із галицьких чи волинських монастирів. Але знайшов його, найімовірніше, на княжому дворі, позаяк він був неординарною постаттю на Русі-Україні, перебував, так би мовити, у вирі її політичного й церковного життя: виконував дипломатичні завдання київського та чернігівського князів (1230 р.), брав участь у церемонії висвячення ростовського єпископа, яке відбувалося 6 квітня 1231 р. у соборі Св. Софії, і (тут для нас це дуже важливо) був присутній на «соньмѣ», тобто з'їзді руських і заліських князів, що відбувався того самого дня у Святій Софії в Києві. Суздальський літописець, який, очевидно, був свідком єпископського «священья» та князівського «соньму», повідомляв, що всі присутні на цьому «світлому празнику» у Софії були запрошені до Печерського монастиря Св. Богородиці, де з цієї нагоди відбувся великий банкет, на якому «и ѣша и пища того дни [...] множество людей»⁶⁸ князівського роду та духовного сану. Словом, спаський ігумен Петро мав якнайкращу нагоду познайомитися й нав'язати контакти з політичною, церковною елітою Русі та колишніх руських володінь.

⁶⁷ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С.225.

⁶⁸ ПСРЛ. – Т.І: Лаврентьевская летопись. – С.457.

На галицько-волинський двір біженець із Києва ігумен Петро нагодився дуже вчасно. Саме у цей час Данило Романович заходився призначати вірних йому людей на вищі церковні посади, що осиротіли з різних причин. Так, уже згадувалося, що на місце зниклого у вирі 1237–1240 рр. київського митрополита Йосифа він поставив свого печатника Кирила. На черзі було заміщення галицької кафедри, яка стала вакантною після втечі в Угорщину єпископа Артемія. Київський ігумен Петро володів для цього всіма даними: по-перше, мав ґрунтовну богословську підготовку, котру, за свідченням «Буртонських анналів», він продемонстрував перед папською комісією; по-друге, був добре знаним у політичних і церковних колах Русі (аж двічі згадується в літописі!); і, по-третє, як киянин не був заплямований співпрацею з ворогами Данила – Ростиславом та мадярами, що тоді стало загальною пошестю серед вищого галицького кліру. Останній чинник мав для Данила принципове значення при доборі кадрів на церковні посади, про що свідчить згадане вище призначення ним на митрополичий престол не когось із місцевих єпископів чи ігуменів, а свого довіреного співробітника – канцлера Кирила. Словом, більш підхожий для Данила Романовича кандидатури на вакантну галицьку кафедру, як ігумен Петро, годі було знайти.

Отже наведені нами історичні факти й рації дозволяють зробити висновок, що у середині XIII ст. реально жив і діяв єпископ Галича на ім'я Петро, а відтак є вагомими підстави внести його до реєстру галицьких єпископів. Зважаючи на активну участь цього священнослужителя в дипломатичних місіях на Схід і на Захід, йому належить також почесне місце в історії дипломатії княжої доби.

The article covers the Rus' "archbishop Petro", which in 1244–1245s took part in the I Council of Lyon (this fact confirms two medieval English sources), where he presented the detail information concerning Tatars. Also, examined the conception that Petro, mentioned in the chronicles, was the Halych bishop. The Prince Danylo Romanovych assigned him instead of Halych church hierarch Artemii that escaped to the Hungary in 1242. The author gives the assumption that ex-father superior of the Kyiv monastery of St. Spas Petro Akerovych could be the bishop Petro. The critical review of this problem, covered in the literature, is submitted.

Keywords: *archbishop Petro, Halych-Volynian state, Danylo Romanovych, diocese of Halych, I Council of Lyon, Petro Akerovych.*

В.П.Гулевич *

«КИЇВСЬКА ТРАГЕДІЯ» 1482 р.: МІФИ Й ФАКТИ

З'ясовуються обставини нападу на Київ хана Менглі Гірея в 1482 р. Виявлено роль можливих зацікавлених у цьому сторін – великого князя московського, османського падишаха, кримського хана. Досліджено обороноздатність Києва, міста та замку, наприкінці XV ст. Спростовано декілька міфів про «київську трагедію» 1482 р.

Ключові слова: Київ, Велике князівство Литовське, Менглі Гірей, Кримське ханство, Іван III, Велике князівство Московське, Османська імперія.

Напад кримського хана Менглі Гірея на Київ 1 вересня 1482 р. став, без перебільшення, поворотним пунктом в історії держав Східної Європи. Утім, попри важливість цієї події, вона оповита чималою кількістю міфів, котрі протягом десятиліть «кочують» з однієї публікації до іншої. Найчастіше історики пов'язували розорення міста з виконанням ханом союзницьких зобов'язань перед Великим князівством Московським та/або з агресивною політикою Османської імперії. Ще однією «кочовою» тезою стало твердження про тотальне знищення Києва та значне вилюднення Київщини. Спробуймо розібратися, як було насправді.

У винищенні Києва винен великий князь московський Іван III? У фаховій і науково-популярній літературі здебільшого панує думка, що до нападу на місто кримського хана підштовхнув великий князь московський Іван III. Дехто з істориків¹ припускав, нібито набіг став помстою московського правителя польському королеві за страчених 30 серпня 1481 р. князів-змовників Михайла Олельковича та Івана Юрійовича Гольшанського, сина Юліани Олельківни.

Утім Іван III, попри те, що доводився двоюрідним братом страченому Олельковичу, ніколи не вирізнявся сентиментальним ставленням навіть до близької рідні. Так, свого рідного брата удільного князя углицького Андрія Васильовича Великого (Горяя) він за два роки ув'язнення без вини заморив у підземеллі (6 листопада 1493 р.)². Старшого його сина – Андрія також безневинно утримував за ґратами до самої смерті того в 1522 р., а молодший, хоча й мав послаблення, остаточно отримав волю аж після 49 років ув'язнення³. Отже, розорення Києва як помста за страчених литовсько-руських князів навряд чи відповідає дійсності.

* Гулевич Владислав Петрович – головний консультант управління по зв'язках із місцевими органами влади й органами місцевого самоврядування апарату Верховної Ради України
E-mail: gulevych_v@ukr.net

¹ Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. – Москва, 1963. – С.193; Казаков О.О., Мордвинцев В.М. Маловідомі сторінки московсько-литовської боротьби за давньоруські землі на межі 70–80-х років XV ст. – К., 1997. – С.13–16; Казаков О. Московсько-литовська боротьба за давньоруські землі на межі 70–80-х років XV ст. // Київська старовина. – 2004. – №5. – С.50.

² Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.12: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1901. – С.237.

³ Борисов Н. Горький удел: Московское вероломство 7000 года // Родина. – 2003. – №12. – С.38–39.

Натомість історики вперто ігнорують те, що для Івана III важливішою була не помста, а недопущення можливого нападу литовців на Московську державу, оскільки в той час її війська були зв'язані війною з Казанню⁴. Підставою для занепокоєння стали вимоги литовського посла Богдана Саковича, який навесні 1482 р. просив у московського правителя Новгород і Великі Луки⁵.

Як видно з посольської інструкції, весною 1482 р. Іван III не мав на меті розорення саме Києва. Він пропонував ханові на власний вибір напасти або вже звично на Поділля (поставивши його на перше місце), або на міста київської округи, а не конкретно на Київ⁶. Ця акція мала відвернути литовське військо від східного кордону Великого князівства Литовського, сконцентрувавши його на південному сході.

Утім, уважати, що Менглі напав на Київ, виконуючи волю Івана III, на нашу думку, помилково. Про це промовисто свідчатиме ситуація в найближчі наступні роки. Так, Іван III через своїх послів упродовж 1483–1486 рр. неодноразово проситиме Менглі продовжити наїзди на південноруські землі Литви⁷. Але хан у цей час був зайнятий справами, значно важливішими для нього самого – боротьбою зі спадкоємцями правителя Великої Орди Ахмата. І надалі (у 1487, 1489, 1490, 1492 рр.) прохання московського князя щодо нападу кримців на литовські території не викликатимуть у нього особливого ентузіазму⁸. Тож ми не поділяємо думку щодо покладання провини за події 1482 р. на Івана III. Як видається, прохання великого князя московського до кримського хана напасти на Литву лише збіглося у часі з планами самого Менглі Гірея.

У сплюндруванні Києва винні османці? Уявна залежність Кримського ханства від Османської імперії провокує дослідників звинувачувати Менглі Гірея в тому, що він став «слухняним зряддям» її «агресивної політики»⁹. Подеколи у фаховій літературі трапляється згадка про участь у нападі на Київ турецького загону на чолі зі «спадкоємцем султана Мегмедом-молодшим»¹⁰, що нібито підтверджує провину османців.

Перш за все треба наголосити, що в падишаха Мегмеда II Фатіга було три сина: Мустафа (помер 1474 р.), Джем (помер 1495 р.) і Баезид II Великий (правив у 1481–1512 рр.)¹¹. Отже «Мегмеда-молодшого» 1482 р. у Криму

⁴ ПСРЛ. – Т.6: Софийские летописи. – Санкт-Петербург, 1853. – С.234; Т.20: Львовская летопись. – Санкт-Петербург, 1910. – Ч.1. – С.349; Т.24: Типографская летопись. – Петроград, 1921. – С.196–197.

⁵ Там же. – Т.20. – Ч.1. – С.349.

⁶ Сборник Императорского русского исторического общества (далі – Сб. РИО.). – Санкт-Петербург, 1884. – Т.41: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордями и с Турцией. – Т.1: С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России. – №8. – С.34. У літописах уже заднім числом напад на Київ відбувся нібито «по слову великого князя Ивана Васильевича [...] за неисправление королевское, что приводил царя Ахмата Бльшие орды съ всеми силами на великого князя Иван Васильевича» (див.: ПСРЛ. – Т.8: Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1859. – С.215).

⁷ Сб. РИО. – Т.41. – №9–10, 12–13.

⁸ Там же. – №17, 19, 21, 24, 27, 34.

⁹ Історіографію питання див.: *Галенко О.* Про татарські набіги на українські землі // Український історичний журнал. – 2003. – №6. – С.54–63.

¹⁰ Серед останніх див.: *Ульяновський В.І.* Київський воевода в Криму: «Змова князів» і трагедія Києва 1482 р. // Сугдейский сборник. – Вып.2. – К.; Судак, 2005. – С.367; *Його ж.* Митрополит київський Спиридон: Образ крізь епоху, епоха крізь образ. – К., 2004. – С.97.

¹¹ *Іналджик Г.* Османська імперія: Класична доба 1300–1600. – К., 1998. – С.224–225.

бути не могло, оскільки османський правитель такого сина просто не мав. Можливо, дослідники мали на увазі когось із родичів падишаха? Проте й таке твердження помилкове. Генуезький посол Вінценто влітку 1483 р. з Криму повідомляв сеньйорію про чутки, що до Кафи лише має прибути син султана для управління всією провінцією¹². Зрештою він таки з'явився на Кримському півострові аж у жовтні 1496 р.¹³, але це був онук Мегмеда II й син Баезида II – також на ім'я Мегмед. Таким чином, участь «спадкоємця» османського трону в нападі на Київ 1482 р. слід віднести до історіографічних курйозів.

Утім, чи можна цілкомити заперечити роль османців у розоренні міста? Той таки Вінценто прямо вказував, що у серпні 1482 р. хан напав «з усіма своїми силами й турками на певне місце Польського королівства, що зветься Манкерман»¹⁴. Слід сказати, що генуезький представник не був новачком у посольських справах і добре орієнтувався у ситуації. Найбільш ранне (з відомих авторів цієї статті) його повідомлення про кримські події датоване 3 березня 1473 р.¹⁵ Отже турки таки були причетні до нападу на Київ. Те, що в Генуї дізналися про участь османців із донесення Вінценто не викликає сумніву¹⁶. А от Папа Римський Сікст IV швидше за все отримав вісті від самого Казимира Ягайловича. При цьому Б.Стахонь небезпідставно припустив, що великий князь литовський і король Польщі навмисно перебільшував розміри втрат, щоб отримати від понтифіка дотації на можливу війну з османцями¹⁷.

Існує ще одне цікаве, щоправда опосередковане, свідчення. Сучасник подій гданський хроніст Каспар Вайнрайх залишив згадку, що влітку 1489 р. 100 тис. татар і турків напали на Київ і спустошили місто. При цьому вони використовували металеві машини¹⁸. Інші синхронні джерела про тогорічний наїзд мовчать. Того року татари нападали лише на Поділля, але королівське військо на чолі Яном Ольбрахтом двічі їх перестріло, завдало великих втрат і відбило захоплений полон¹⁹.

¹² Wincetego de Dominico listy o Polsce pisane do senatu genueńskiego z r. 1483–1484 // Biblioteka Ossolińskich: Pismo historyi, literaturze, umiejętnościom i rzeczom narodowym poświęcone: Poczet nowy. – Т.2. – Lwów, 1863. – S.342.

¹³ Сб. РИО. – Т.41. – №49. – С.225; Уляницький В.А. Матеріали для історії взаємних відносин Росії, Польщі, Молдавії, Валахії та Турції в XIV–XV вв. – Москва, 1887. – С.129.

¹⁴ Wincetego de Dominico listy o Polsce... – S.344. «Манкерман» («Mancherman») – турецька назва Києва, яку використовували також генуезці (див.: Брун Ф. О різних назвах Києва в старіше время // *Его же*. Чорномор'є: Сборник исследований по исторической географии Южной России. – Ч.П. – Одесса, 1880. – С.295–297; Вавричин М. З історії картографування українських земель XV ст. // *Ї ж*. Відтворення України: Історія картографії, краєзнавство, бібліографістика. – Л., 2012. – С.43, 45–46; Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*. – Т.2. – Москва, 1969. – С.78).

¹⁵ Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului / Publ. N.Iorga. – Vol.3. – Bucuresti, 1897. – P.50–51.

¹⁶ Grasso G. Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il turco nel 1481 // *Gornale ligustico di archeologia, storia e belle arti*. – Genova, 1879. – Doc.№123. – P.493.

¹⁷ Papée F. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. – Т.1: Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1904. – S.90, przyp.1; Stachon B. Polska wobec weneckich projektów użyciu Persów i Tatarów przeciw Turcji w 2 poł. XV wieku // *Prace historyczne: Wydane ku uczczeniu 50-lecia akademickiego koła historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, 1878–1928*. – Lwów, 1929. – S.193.

¹⁸ Weinreichs C. Danziger Chronik // *Scriptores Rerum Prussicarum* / Hrsg. Th.Hirsch, M.Töppen, E.Strehlke. – Bd.4. – Leipzig, 1870. – P.778 = Danziger Chronik von Pfaffenkriege // *Scriptores Rerum Polonicarum*. – Т.2. – Cracoviae, 1874. – P.296.

¹⁹ Codex epistolaris seculi decimi quinti (далі – СЕ). – Т.1. – Pars 1: Ab anno 1384 ad annum 1444 / Cura A.Sokolowski // *Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. – Т.2. – Kraków,

У вересні 1489 р. гданські послы повідомили, що Казимир Ягайлович зацікавлений у допомозі Пруссії проти татар і турків, які не лише займали його землі (на кордоні з Молдавією), а й планували там оселитися²⁰. Можливо справді хроніст із далекого Гданська (або його інформатор) переплутав роки, і подію 1482 р. переніс на 1489 р., як це припустив ще Ф.Папе²¹?

Якщо ж османці дійсно були задіяні в нападі на Київ, то постає кілька питань: 1) чому турки під час ворожого ставлення Менглі до Стамбула взяли в ньому участь²²? 2) чи була їх участь погоджена з метрополією, де ледве вщух конфлікт між Баезидом і Джемом? 3) цей загін було спеціально вислано з Туреччини, чи це була частина турецького гарнізону одного з міст південного узбережжя Кримського півострова?

Відповісти на ці питання поки що неможливо. Відомо, що за потреби османці надавали Менглі військову допомогу. Так, розбитий у 1486 р. Великою Ордою хан кинув своє військо і «посла кь турскому [падишахові]; турской же силы ему посла и кь Ногаемь посла, велель имь Орду воевати»²³. З цією допомогою Менглі відновив свою владу. Із повідомлення не зрозуміло, звідки прийшла турецька допомога. Утім, її чисельність навряд чи була значною. Як стверджує турецький історик Г.Іналджик, турки посилали у Крим вогнепальну зброю і військо рівно стільки, щоби ханство не могло посилитися до рівня, коли становитиме загрозу османському пануванню на півострові²⁴.

Отже, османці в 1486 р. втрутилися у справи Криму лише під впливом реальної зовнішньої загрози Менглі. Тож постає питання – чи виходила в 1482 р. від польсько-литовської держави загроза для ханства настільки, що Баезид був готовий воювати з Казимиром? Відповідь на це питання буде заперечною.

По-перше, в усіх попередніх війнах османців з європейськими державами Казимир жодного разу не надав допомоги християнським правителям і сумлінно дотримувався миру з падишахом. По-друге, самі турки були втомлені нескінченними війнами, що їх вів Мегмед II. По-третє, ще не до кінця прояснилася ситуація з претендентом на османський трон Джемом, який шукав підтримку в Європі. У таких умовах Баезид II змушений був відкласти на деякий час завойовницькі війни задля зміцнення своєї влади.

1876. – №250. – P.293–295; Wyciągi z najdawniejszych ksiąg sądowych ziemi Krakowskiej // Starodawne prawa polskiego pomniki / Wyd. A.Z. Helcel. – Т.2. – Kraków, 1870. – №4360. – S.873–874, №4361. – S.874; Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku / Wyd. A.Prochaska. – Lwów, 1890. – №210. – S.144; *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Т.2. – Warszawa, 1846. – S.288; *Kronika Marcina Kromera* // Zbiór dziejopisów polskich. – Т.3. – Warszawa, 1767. – S.745; *Mathiae de Mechovia.* Chronica Polonorum. – Cracoviae, 1521. – Lib.4. – Cap.64. – P.324–325.

²⁰ СЕ. – Т.3: 1392–1501 / Coll. opera A.Lewicki // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Т.14. – Kraków, 1894. – №357. – P.364–366.

²¹ *Papée F.* Polska i Litwa... – S.226, przyp.3.

²² Про плани Менглі Гірея щодо антитурецького повстання в Кафі див.: *Гулевич В.* Казимир Ягайлович і Менглі Гірей: від друзів до ворогів // Український історичний журнал. – 2013. – №1. – С.59–62, 64–65.

²³ ПСРЛ. – Т.8. – С.216; Т.12. – С.217; Сб. РИО. – Т.41. – №14. – С.53. *Трепавлов В.В.* История Ногайской орды. – Москва, 2002. – С.123.

²⁴ *Іналджик Г.* Боротьба за східноєвропейську імперію 1400–1700 рр.: Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – К., 2002. – С.122.

Таким чином, тодішня загальна ситуація у Східній Європі дозволяє говорити, що для османців, які готувалися до боротьби за Кілію, Білгород і Молдавію, рейд на Київ міг бути лише корисною розвідувальною акцією. Замислений, на думку З.Абрагамовича²⁵, напад турків на Київ у 1497 р., котрий мав унеможливити похід польсько-литовського війська на Кілію та Білгород, не виник на порожньому місці. Можна припустити, що в основу турецьких планів 1497 р. було покладено досвід нападу на Київ 1482 р.

Те, що османці ретельно збирали інформацію з Польщі й Великого князівства Литовського, підтверджує донесення подільського воеводи Якуба Бучацького до Яна Ольбрахта від 1 березня 1490 р. Такий собі Булгак повідомив воеводи, що турки мають своїх шпигунів у Галичині та Литві, а білгородський паша Малкоч навіть показав йому карту, де було нанесено «замки руської й литовської земель», що їх планувалося захопити. При цьому Львів і Кам'янець позначалися як такі, що вже належать османцям²⁶.

Щодо Менглі Гірея, то він, хоча й уважався васалом турецького падишаха, зовнішню політику ханства вів на власний розсуд. У Криму турки контролювали лише опорні пункти на узбережжі²⁷. Таким чином і відповідальність за напад на Київ лягала винятково на хана.

Для чого ж Менглі знадобилися турки в наїзді на Київ? На нашу думку, справа в тому, що татари важко давали раду навіть зі слабо укріпленими поселеннями. Відтак, швидше за все, добре навчених турецьких вояків залучили для руйнування київського замку. Отже, присутність турків у складі татарського війська під час розорення Києва служить лише підтвердженням ретельно обміркованого плану нападу на місто, а не як виконання волі османців. Про те, що виправову проти Києва Менглі Гірей реалізовував власні політичні задуми ми вже писали²⁸.

Раптовий напад татар призвів до тотального знищення населення Києва та спустошення Київщини? Щоб відповісти на це питання, спершу треба з'ясувати, що ж нам відомо про Київ і його замок у 1482 р.? На жаль, зовсім мало, оскільки історична топографія міста періоду XIV–XV ст. вивчена дуже поверхово. Відомо, що після 1240 р. Верхнє місто поступово ожило, хоча й не досягло рівня добатиевих часів²⁹, а основне життя зосереджувалося на Подолі³⁰, який прикривав укріплення на Замковій горі.

Висота крутого пагорбу, де стояв замок, становила 70–80 м. За свідченням А.Контаріні, фортифікації у 1474 р. були цілком дерев'яними³¹. Натомість на

²⁵ Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины... – С.76–85.

²⁶ Див.: Висцек К. Z dziejów kartografii ziem ruskich // Ziemia Czerwińska. – R.II. – Zesz.1. – Łwów, 1936. – S.126.

²⁷ Галенко О. Економічне життя в османському Надчорномор'ї: між царством ісламу та краєм війни // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в двох томах. – Т.1. – К., 2011. – С.473–474.

²⁸ Див.: Гулевич В. Казимир Ягайлович і Менглі Гірей... – С.59–65.

²⁹ Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). – К., 1996. – С.112, 119, 121–122, 132; Попельницька О. Десятинна церква та її довкілля у XV–XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – Число 13: Ч.ІІ. – К., 2006. – С.9–14.

³⁰ Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва... – С.139–140; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст.: Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С.70–71.

³¹ Контаріні А. Путешествие в Персию // Барбаро и Контаріні о России: К истории ита-ло-русских связей в XV в. / Пер. Е.Ч.Скржинской. – Москва, 1971. – С.212.

думку Г.Івакіна, – дерево-земляними, зі стінами з соснових колод, проміжки між котрими заповнювалися трамбованою землею. У підсилених кількома багатокутовими баштами стінах було влаштовано бійниці та ляди для скидання каміння. Огорожа обмазувалася шаром глини. До укріплення вели дві брами. У самому замку розташовувалися споруди військового призначення, будинки воеводи, світської та духовної знаті³². Підтвердити чи спростувати це неможливо через відсутність більш-менш чітких археологічних даних.

Отже, чи був Київ і його замок готові до оборони в 1482 р.? Місцевий воевода Іван Ходкевич мав неабиякий досвід у військовій справі. У 1458 і 1466 рр. він очолював литовське військо у війні проти Ордену. 1470 р. посів уряд господарського маршалка, а в 1474 р. водив 10 тис. литовців на допомогу королеві Владиславові Казимировичу проти угорців³³. Будучи київським воеводою він мав добрі стосунки з Менгіл Гіреєм, котрий у своїх ярликах називав І.Ходкевича «приятелем»³⁴.

Далекий від Подніпров'я Вологодсько-Пермський літопис повідомляє, що кияни дізналися про ворожі наміри татар за чотири дні³⁵. Це повідомлення нічим верифікувати³⁶. Утім, чотирьох днів було б достатньо для підготовки до оборони якщо не міста, то принаймні замку, або ж для евакуації людей. Натомість сучасні події джерела нічого не повідомляють про таку готовність. Лише в пізнішій московській літописній компіляції сказано, що воевода вряди-годи намагався організувати оборону («осаду осади») ³⁷.

Попри те, що київський замок 1416 р. мав приклад успішної оборони від татар Едигея, у 1482 р. його залога виявилася не на висоті. Ми не маємо жодних даних про те, в якому стані були фортифікації на момент нападу, скільки людей їх обороняло. Але захисники виявилися безпорадними, оскільки нападникам удалося підпалити замок і місто з двох сторін. Від цього «люди исторопилися, а иныи выбегоша и тех татарове поимаша, а иныи сгореша во граде».

Після того, як був розбитий Саїд-Агмед і його союзник Михайло Сигізмундович, Київ більше двадцяти років не був об'єктом нападу татар. Із документів XVI ст. відомо недбальство прикордонних урядників щодо підтримки в належному стані ввірених їм замків. Зазвичай збудовані абияк, із нетривких матеріалів, вони швидко гнили та руйнувалися³⁸. Можна припустити, що й

³² Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва... – С.132–138.

³³ *Jasnowski J. Iwan Chodkiewicz vel Iwaszka Chodkowicz // Polski Słownik Biograficzny.* – Т.3. – Kraków, 1937. – С.361; *Niesiecki K. Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wzdany przez Jana Nep. Bobrowicza.* – Lipsk, 1839. – С.48–49; *Bonecki A. Herbarz Polski.* – Cz.1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Т.3. – Warszawa, 1900. – С.22–23; *Wiliuk Kojalowicz W., ks. Herbarz szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Nomienklator.* – Kraków, 1905. – С.72–73; *Urzednicy wołyńscy XIV–XVIII wieku: Spisy / Opr. M.Wolski.* – Kórnik, 2007. – №361. – С.95; *Urzednicy centralne i dostojnicy Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: Spisy / Opr. H.Lulewicz, A.Rachuba.* – Kórnik, 1994. – С.203; *Urzednicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: Spisy / Opr. E.Janas, W.Kłaczewski.* – Kórnik, 2002. – №388. – С.66.

³⁴ *Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów Perekopskich (1469–1515).* – Kraków; Warszawa, 1881. – №4 b, c, d. – С.201–202.

³⁵ ПСРЛ. – Т.26: Вологодско-Пермская летопись. – Москва; Ленинград, 1959. – С.275.

³⁶ *Тихомиров Н.М. О Вологодско-Пермской летописи // Его же. Русское летописание.* – Москва, 1979. – С.143, 149, 154–155.

³⁷ ПСРЛ. – Т.26. – С.275.

³⁸ Документи Московского архива Министерства юстиции. – Т.1. – Москва, 1897. – Дополнение I: Документы, относящиеся к сеймам. – №4. – С.522; Литовська метрика (далі – ЛМ). – Кн.561: Ревізії українських замків 1545 р. / Підгот. В.Кравченко. – К., 2005. – С.104, 107, 110, 131,

1482 р. ситуація була не кращою. Загалом же Київщина ще в 1474 р. справила на А.Контаріні таке прикре враження, що він назвав її «жалюгідною»³⁹.

Не сприяло успішній обороні й розташування київського замку. Як переконалися люстратори 1552 р., місце для його будівництва було обране невдало. Із північного боку Замкова гора була похилою й над нею нависала Щекавиця, з якої проглядалося подвір'я самого замку. Із південного боку дуже близько до Драбської брами – «где можетъ человекъ каменемъ з руки докинути» – була гора Клинець. Ще дві сусідні (Уздихальниця й гора поряд із церквою Св. Спаса) потребували «зменшення висоти»⁴⁰. Те, що вороги легко підпалили замок, указує на відсутність або недостатність глиняної обмазки його стін, хоча в 1480–1481 рр. за І.Ходкевича мав відбутися ремонт⁴¹.

У нас повністю відсутні дані щодо фортифікацій міста в 1482 р. Можна припустити, що воно було традиційно оточене дерев'яним частоколом і ровом⁴². Проте, як вони виглядали і в якому стані перебували, сказати неможливо. Населення Києва та округи під час небезпеки шукало захисту у замку. Але, як заявляли люстраторам житомирські містяни в 1552 р., у разі нападу татар часто люди просто не встигали сховатися за стінами, позаяк система оповіщення про небезпеку навіть у середині XVI ст. була неефективною⁴³.

Виникає питання, чи знали татари про стан київського замку та самого міста? Напевно, знали, оскільки неодноразово бували в Києві. Як свідчив А.Контаріні, для безпеки проїзду литовських послів від Києва до Криму їх супроводжував спеціально висланий ханом загін кінних татар⁴⁴. Через місто проїздили московські послы та купці дорогою в Бахчисарай, а також послы хана в Москву. Крім того, татари жили й у самому Києві та навколо нього⁴⁵.

Чи допомогло воеводі І.Ходкевичу попередження про татар? Про те, що в Києві якимось чином дізнавалися про майбутній напад нам відомо з подій 1474 р., коли київський воевода Мартин Ґаштольд п'ять разів попереджав про це короля⁴⁶. Реакція І.Ходкевича на повідомлення про наближення «приятеля» Менґлі до Києва нам невідома. Питання, чи повірив він, що хан,

133, 134–137, 139–142, 143–145, 197, 200–201, 213, 215–217, 226–227, 229, 239–246, 247–249, 251; Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – Ч. VII. – Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886. – №14. – С. 77–78; №15. – С. 91–93; №18. – С. 141–143; *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян / Пер. В.И. Матузовой, отв. ред. А.Л. Хорошкевич. – Москва, 1994. – С. 96; *Леп'явко С.* Про стан українських замків у 1590 р. // Український археологічний щорічник: Нова серія. – Вип. 7. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С. 305–306.

³⁹ *Контаріні А.* Путешествие в Персию. – С. 212.

⁴⁰ Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – №16. – С. 107–108.

⁴¹ *Źródła do dziejów Polskich* (далі – *ŹDP*) / Wyd. M. Malinowskiego, A. Przewdzickiego. – Т. 2. – Wilno, 1844. – Odz. 2: Akta. – S. 119 («За пана Івана Ходкевича, воеводи київського, господар Казимир король прислав усі свої подніпровські волості замок Київ ремонтувати»). І.Ходкевич був номінований на уряд у 1480 р., а отримав його 11 травня 1481 р. (див.: *Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku*; Spisy. – №388. – С. 66).

⁴² За свідченням Г.Л. де Боплана, навіть у XVII ст. рів на Подолі був недостатній (завширшки 25 футів, або близько 8 м), а саме місто обнесене дерев'яним частоколом із башточками (див.: *Боплан Г.Л.* Описание Украины. – Москва, 2004. – С. 149).

⁴³ Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – №18. – С. 144.

⁴⁴ *Контаріні А.* Путешествие в Персию. – С. 212.

⁴⁵ Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Т. 27. – Санкт-Петербург, 1910. – №65. – Стб. 377–378.

⁴⁶ *Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, przekł. K. Mecherzyńskiego. – Т. 5. – Ks. XII. – Kraków, 1870. – С. 573.

який до останнього підтримував дружні стосунки з королем Казимиром і самим київським воеводою, наважиться напасти на Київ залишається відкритим.

Слід також ураховувати, що Південна Київщина була зоною, де в XV ст. практично постійно перебували різноманітні татарські орди. Так, ще навесні 1445 р. на запрошення хана Улуг-Мухаммеда і його сина 2 тис. татарських козаків із Черкас грабували південно-східні землі Великого князівства Московського, зокрема місто Лух, де взяли чималий полон⁴⁷. В.Трепавлов локалізує в Подніпров'ї улус князя Тимура, внука Едігея, який служив ханові Ахмату⁴⁸. А на думку А.Пачкалова, монетний двір, відомий як Тимур-Бік-Базар, що карбував монету з легендою «Орда Базар», також розташовувався в Подніпров'ї⁴⁹. Отже не дивно, що у цьому хаотичному кочовому русі дані про татар могли бути суперечливими.

Оскільки з другої половини 1481 р. через київського воеводу велися переговори між Менглі та генуезькими емісарами й Казимиром, який весь наступний рік провів у Литві⁵⁰, можна припустити, що І.Ходкевич не підозрював про намір хана напасти на місто. Опосередковано це підтверджує посол Генуї Вінценто, котрий писав, що місто татари захопили підступно⁵¹.

Отже, швидше за все, Київ, його замок і залага були просто неготовими до нападу татар. Далекий від України Псковський літопис повідомляє про одинадцять міст, розорених Менглі у 1482 р.⁵² Для набігу на Правобережну Київщину татари традиційно переправлялися в нижній або середній течії Дніпра⁵³. Відтак Лівобережжя навряд чи постраждало під час описуваних подій. Утім, чи можливо підтвердити інформацію літопису про кількість постраждалих міст?

У слабо заселеній київській окрузі другої половини XV ст. міст і містечок було небагато. Ще з кінця XIV ст., згідно зі «Списком міст руських далеких і близьких»⁵⁴, на правобережній Київщині існували власне Київ (до 5 тис. мешканців⁵⁵), Білгород, Вишгород, Чорногород, Василів, Овруч, Чорнобиль, Житомир, Мозир, Трипілля, Корсунь, Черкаси, Канів, населення яких у кращому разі складалося з кількисот людей. Які з них могли бути зруйнованими невідомо. Лише люстрація замків 1545 р. повідомляє, що Менглі Житомир «добыль и зоевалъ за Кизимера»⁵⁶. Утім, люстратори не уточнили рік, коли це сталося, тож цілковито покладатися на цю інформацію не варто. Якщо для Менглі головною метою нападу був власне Київ, то його рейд мав бути

⁴⁷ ПСРЛ. – Т.23: Ермолинская летопись. – Санкт-Петербург, 1910. – С.151. Пор.: Там же. – Т.26. – С.206. Не виключено, що у цьому випадку йшлося про татар із Північного Кавказу.

⁴⁸ Трепавлов В.В. История Ногайской орды. – С.123, 132.

⁴⁹ Пачкалов А.В. Тимур Бик-Базар – монетный двор XV в. // Тринадцатая Всероссийская нумизматическая конференция, Москва, 11–15 апреля 2005: Тезисы докладов и сообщений. – Москва, 2005. – С.67–68; *Его же*. О локализации монетного двора Орда-Базар (XV в.) // Российская археология. – 2005. – №2. – С.90–91.

⁵⁰ Сулковска-Курасёва И. Итинерарий Казимира Ягеллона // Исследования по истории Литовской метроки: Сб. науч. тр. – Вып.2. – Москва, 1989. – С.318.

⁵¹ Wincentego de Dominico listy o Polsce... – S.344.

⁵² ПСРЛ. – Т.5: Псковские и Софийские летописи. – Санкт-Петербург, 1851. – С.41.

⁵³ Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. – Санкт-Петербург, 1892. – Т.1. – С.41–42.

⁵⁴ ПСРЛ. – Т.4. – Ч.1: Новгородская четвёртая летопись. – Москва, 2000. – С.623–624; Т.7: Летопись по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1856. – С.240; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.475–476.

⁵⁵ Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва... – С.184.

⁵⁶ ЛМ. – Кн.561. – С.250.

швидким і він не відволікався б на інші поселення. Ми більше схильні вірити літописцеві, котрий занотував, що після спалення Києва хан «по далным же [містам] вою не розпуцаше и прочь поиде во свою Орду»⁵⁷.

Щодо обороноздатності інших міст Київщини, то ми маємо певне уявлення лише про Житомир, Черкаси і Чуднів. Проїжджаючи через Київщину навесні 1474 р., А.Контаріні перше місто назвав просто поселенням («villa»). Про існування у Житомирі замку він не згадував. Але з люстрації Київської землі 1471 р. відомо, що там «на городе» налічувалося 4 великих гармати та 5 тарасниць⁵⁸. Арсенал для того часу досить значний і логічно думати, що він мав би розміщуватися на стінах замку.

Черкаси А.Контаріні відверто назвав «село»⁵⁹. У 1495 р. Менглі Гірей у контексті події 1481 р. поряд зі спаленням Києва й полоненням І.Ходкевича згадав, що «Черкаской городокъ шодъ сжегъ есмь»⁶⁰. Археологічні дослідження періоду XIV–XV ст. у Черкасах майже не проводилися⁶¹, відтак точно визначити, коли там було побудовано замок, що вже восени 1499 р. витримав татарську облогу⁶², наразі неможливо.

Місто Чуднів із замком існувало ще за князя Семена Олельковича⁶³. «На городе» було 3 гармати і 2 пищалі⁶⁴, що непогано як для такого маленького містечка. Але в 1507 р., коли Сигізмунд Старий передав цю місцевість князеві Костянтинові Острозькому, і замок, і місто згадані вже як такі, що існували колись. Утім, коли та за яких обставин вони запустили, невідомо.

Щодо проблеми людських втрат Києва. Практично всі літописні згадки узгоджуються між собою: населення міста було знищене, а ті, хто залишився у живих, виведені в полон. Із часу публікацій М.Владимирського-Буданова⁶⁵ це твердження не піддавалося сумніву. Його нібито підтверджували й київські археологічні знахідки. Ідеться про відкриття в XIX ст. колективної могили, де знайдено близько 4 тис. людських кістяків, які пов'язували саме з подіями 1482 р.⁶⁶ О.Казаков навіть припустив, що таких поховань могло бути декілька⁶⁷.

⁵⁷ ПСРЛ. – Т.26. – С.275.

⁵⁸ Архив ЮЗР. – Ч.VII. – Т.2: Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890. – №1. – С.5.

⁵⁹ Контарини А. Путешествие в Персию. – С.211, 213.

⁶⁰ Сб. РИО. – Т.41. – №48. – С.218.

⁶¹ Куштан Д.П. Нові археологічні матеріали доби середньовіччя з Черкас // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – К., 2004. – С.33–35; *Його ж.* Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.): Мат. міжнар. наук. конф., присвяч. 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С.75–81; *Ластовський В.В.* Документ 1926 р. про охорону місця знаходження Черкаського замку // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип.15. – К., 2009. – С.139–144.

⁶² Listy i akta Piotra Myszkowskiego, generalnego starosty ziem Ruskich króla Jana Olbrachta / Zabr. A.Pawiński, wyd. A.Lewicki. – Kraków, 1898. – №67. – S.69–70.

⁶³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – АЗР). – Т.2: 1506–1544. – Санкт-Петербург, 1848. – №29. – С.30–31 = Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. B.Gorzak. – Т.3: 1432–1534. – Lwów, 1887. – №79. – S.49–50.

⁶⁴ Архив ЮЗР. – Ч.VII. – Т.2. – №1. – С.4.

⁶⁵ *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив ЮЗР. – Ч.VII. – Т.1. – С.7–8; *Его же.* Население Юго-Западной России от половины XV до Люблинской унии (1569 г.) // Там же. – Т.2. – С.6.

⁶⁶ Антонович В. Обзорение предметов великокняжеской эпохи, найденных в Киеве и ближайших его окрестностях, и хранящихся в музее древностей в мюнц-кабинете Университета св. Владимира // Киевская старина. – 1888. – Т.22, июль. – С.130–131; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С.37.

⁶⁷ *Казаков О.О.* Московсько-литовська боротьба... С.48; *Його ж.* Київська трагедія 1482 р.: історико-дипломатичний аналіз (частина друга) // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2012. – №2. – С.178.

Але тоді постає питання: хто ж у вщент сплюндрованому місті, кількість жителів якого в останній чверті XV ст. не перевищувала 5 тис. осіб, займався захороненням 4 тис. загиблих, якщо тих, хто вижив, татари вивели у Крим? По-перше, надійних підстав для віднесення знайдених у Києві в 1870 р. 4 тис. людських кістяків до жертв нападу Менлі Гірея немає. Судячи з виявлених у похованні решток артефактів, вони радше відносяться до періоду нападу Батия⁶⁸, хоча й з лаконічних описів археологів XIX ст. довести це неможливо. Отже, оцінювати людські втрати Києва в 1482 р., спираючись лише на ці дані, буде щонайменше некоректно.

Ми не знаємо, скільки і яких людей татари забрали в ясир, але нам достеменно відомо, що у Крим вивели тих, хто міг заплатити за себе викуп: воєводу І.Ходкевича разом з усією сім'єю, архімандрита Києво-Печерської лаври й київського католицького єпископа Яна (1477–1483 рр.), на викуп котрого Казимир Ягайлович отримав від папи спеціальну булу⁶⁹. Також відоме ім'я одного з оборонців Києва – Миколая з місцевості Вироземби⁷⁰, який пробув у кримському полоні близько дванадцяти років, після чого здійснив прощу до Риму⁷¹.

Судячи з опосередкованих даних, не всі жителі Києва були виведені в рабство. Принаймні пережила напад вірменська громада, або її частина⁷². Вона й надалі використовувала свою давню печатку з написом вірменською мовою («Ця печатка старших Манкерману»), зроблену, за припущенням Я.Дашкевича, ще в період, коли Київське князівство було залежним від Золотої Орди⁷³. Пережили напад і київські євреї-орендарі Симха та Рабей, які «до исказы киевское держали [київське] мыто», а в 1486 р. орендували його вже в Путивлі⁷⁴.

Існують й інші опосередковані дані, що подія 1482 р. не стала нищівною для Києва. Зокрема, за свідченням Мартіна Груневега (1580-ті рр.), самі кияни вважали причиною занепаду міста не напад Менлі, хронологічно значно ближчий, а спустошення міста Едитеєм у 1416 р.⁷⁵ Тож можна погодитися з думкою Ф.Папе, що до вилюднення округи призвели не події 1482 р., а

⁶⁸ Антонович В. Обзорение предметов... – С.130–131.

⁶⁹ Papée F. Polska i Litwa... – S.90, przym.1.

⁷⁰ Starnawska M. Mikołaj z Wyrożeń – obrońca Kijowa przed Tatarami i jego suplika do papieża o przekazanie relikwii z 1496 roku // Między Polską a Rusią / Pod red. M.Starnawskiej. – Siedlce, 2004. – S.51–62.

⁷¹ Abraham W. Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich do dziejów polskich w wiekach średnich w lata 1899–1913 // Archiwum Komisji Historycznej. – Ser.2. – T.1. – Kraków, 1923. – S.10.

⁷² На думку Г.Боряка та Н.Яковенко, вірменська громада з'явилася в Києві 1475 р., переселившись із захопленої турками Кафи (див.: Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упор. Г.В.Боряк, Н.М.Яковенко. – К., 1982. – №2. – С.33), але вірменський єпископ був тут ще з другої половини XIV ст. Пор.: Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів вел. князів Свирігайла і Жигимонта Кейстутовича // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.115. – Кн.ІІІ. – Л., 1913. – С.19. Утім, певна міграція вірменів із Кафи після її захоплення османцями була (див.: Kévonian K., Cazacu M. La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents // Cahiers du monde russe et soviétique. – Vol.17. – №4, octobre – décembre. – Paris, 1976. – P.532–533, nt.66).

⁷³ Дашкевич Я. Вірменське самоврядування Києва в межах магдебурзького права XV–XVII ст. // Самоврядування в Києві: Історія та сучасність: Мат. міжнар. конф., присвяч. 500-річчю надання Києву магдебурзького права. – К., 2000. – С.134. У А.Контаріні – «Маграман» (див.: Контаріні А. Путешествие в Персию. – С.212).

⁷⁴ Русско-еврейский архив: Документы и материалы для истории евреев в России / Собр. и изд. С.А.Бершадский. – Т.1: Документы и регесты к истории литовских евреев (1388–1550). – Санкт-Петербург, 1882. – №10. – С.39; №9. – С.38; №13. – С.41–42; №22. – С.49.

⁷⁵ Див.: Ісаевич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва (З подорожніх записок Мартіна Груневега (уривок про Київ) // Київська Русь: Культура. Традиції. – К., 1982. – С.125, прим.25.

регулярні нищівні татарські наїзди 1490-х рр.⁷⁶ Хоча, як показав А.Баранович, це також, напевно, перебільшення⁷⁷. Ще одним підтвердженням катастрофи для Київщини не в 1482 р., а після 1492 р. є динаміка падіння митних зборів від місцевої торгівлі. Якщо у 1489–1492 рр. митники збирали щорічно 950 кіп грошів, то впродовж 1495–1498 рр. – уже 750 кіп, а в 1507–1509 рр. – лише 700⁷⁸.

Насамкінець хотілося б висловити кілька міркувань, чому жертвою став саме Київ. Для відповіді на це питання треба з'ясувати мету нападу татар у 1482 р. Щоб розірвати мир із польським королем Менглі Гіреєві достатньо було «скласть шерть», тобто присягу, і офіційно вислати військо для нападу на литовські володіння, як це пропонував Іван III⁷⁹. Натомість хан особисто очолив виправу. Попередні набіги беїв і братів Менглі здебільшого обмежувалися територією Поділля, а основною їх метою був ясир. Вони не лише не призвели до розривання миру, а й не викликали помітної реакції Казимира Ягайловича. Відтак татари пішли не на звичне та ближче для них Поділля, через яке і в останній чверті XVI ст. вони майже вільно проходили на Волинь і Галичину⁸⁰, а саме на Київ, важливий транзитний і великий торговельний пункт. Місто мало право складу і в ньому могли бути нагромаджені значні цінності, а на його стратегічному значенні неодноразово наголошували як іноземці (за словами генуезького дипломата Вінценти, це був ключ до Великого князівства Литовського⁸¹), так і самі литовці (як писав Михалон Литвин: «Славна фортеця і місто [...] головна серед інших фортець і земель»⁸²).

Не менш важливою була й сакральна функція⁸³. Попри переміщення митрополичої кафедри на територію Великого князівства Московського, Київ залишався релігійно-духовним центром і символом Русі⁸⁴. «Головним серед руських міст» його продовжували вважати не лише литовські правителі⁸⁵, а й духовні особи Московії⁸⁶. Навіть через сто років після нападу Себастьян Кльонович напише такі слова: «Знайте всі люди, що Київ на Чорній Русі

⁷⁶ *Papée F.* Polska i Litwa... – S.228.

⁷⁷ *Баранович А.И.* Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки. – Т.32. – Москва, 1950. – С.198–232. Пор.: *Капустін К.М.* Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII–XV ст. // Археологія. – 2011. – №4. – С.119–126.

⁷⁸ *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли: Литовский период. – Біла Церква, 2007. – С.284.

⁷⁹ Сб. РИО. – Т.41. – №8. – С.33.

⁸⁰ Извлечение из записок Блеза де Виженера // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1890. – С.66–67.

⁸¹ *Wincentego de Dominico listy o Polsce...* – S.344. Пор.: «Замокъ Киевъ есть какъ ворота всего панства» (див.: *АЗР.* – Т.2. – №144. – С.173). Таким його бачили і століття по тому (див.: *Peleński J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawniej Rusi do Korony w 1569 roku: Ideologija i korzyści – próba nowego spojrzenia // *Przegląd Historyczny.* – 1974. – Т.65. – Zesz.2. – S.247–253).

⁸² *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.96.

⁸³ Див.: *Ричка В.М.* «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. – 243 с.; *Русина О.* Київ як sancta civitas у московській ідеології та політичній практиці XIV–XVI ст. // *Ї ж.* Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.172–199.

⁸⁴ РИБ. – Т.6: Памятники древнерусского канонического права. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1880. – Приложения. – №30. – Стб.180.

⁸⁵ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430 / Coll. opera A.Prochaska // Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.* – Т.6. – Kraków, 1882. – №1298. – P.780.

⁸⁶ Книга хоженій: Записки русских путешественников XI–XV вв. / Сост., подгот. текста, пер., вступ. ст. и комм. Н.И.Прокофьева. – Москва, 1984. – С.120.

важить стільки, / Скільки для всіх християн Рим стародавній колись»⁸⁷. Позаяк основним ретранслятором події падіння Києва від «поганих агарян» були духовні особи, для них вона мала не лише політичний характер, а й болісне паплюження сакральних цінностей⁸⁸.

Оскільки порівняно невелике місто поєднувало у собі такий унікальний набір рис, легко зрозуміти, чому Менлі Гірей об'єктом для нападу обрав саме Київ. У разі успіху це стало б дошкульним ударом для короля Казимира, самій події було б забезпечено широкий розголос, а авторитет хана в очах його підданих і сусідніх правителів значно зріс. Удар по Києву передусім мав ознаки політичної акції, аніж шукання зиску від набігу. Правильність розрахунків хана підтверджує мобілізація понад 40 тис. війська на відновлення міста з усього Великого князівства Литовського⁸⁹, хоча ця кількість, напевно, значно перебільшена⁹⁰.

Підбиваючи підсумки, із певною долею умовності можна зробити наступні загальні висновки: Напад на Київ було ретельно продумано та швидко реалізовано. Знищення міста хан прагнув завдати Казимирові Ягайловичу максимально можливого в тих умовах удару. Попри те, що Київ згорів, а певна кількість його жителів була виведена у Крим, тотального винищення містян, як, напевно, і спустошення округи, не було.

⁸⁷ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т.3. – К., 2001 [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/suspil/sus10.htm>

⁸⁸ Пор.: Древний помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) / Сообщил С.Т.Голубев // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.5. – К., 1892. – Отд.3. – Приложение. – С.1–2.

⁸⁹ ŽDP. – S.120. Ще 10 тис. вояків литовської залози розташувалися у Смоленську (див.: ПСРЛ. – Т.5. – С.40–41).

⁹⁰ Навряд чи Велике князівство Литовське мало змогу виставити таке військо для захисту південного кордону. Максимально мобілізувавши сили під час Грюнвальдської битви вдалося зібрати не більше 12 тис. Бібліографію питання див.: Кузьмин А.В. Титулованная знать Великого княжества Литовского в «Великой войне» 1409–1411 гг. против Тевтонского ордена // Вялікае княства Літоўскае і яго суседзі ў XIV–XV ст. – Мінск, 2011. – С.26–75.

The author investigates the circumstances of the attack on Kyiv by Meñli I Giray Khan in 1482. The role of potential stakeholders in the attack on Kyiv parties – the Grand Duke of Moscow, the Ottoman sultan and the Crimean Khan is examined. The defense capability of Kyiv and its castle in the late 15th is researched in the article. Several myths about the “tragedy of Kyiv” 1482 are disproved.

Keywords: Kyiv, Grand Duchy of Lithuania, Meñli I Giray Khan, Crimean Khanate, Grand Prince Ivan III, Grand Duchy of Moscow, Ottoman Empire.

П.Г.УСЕНКО *

ЖИТТЄВИЙ ПОДВИГ ЗИГМУНТА СЕРАКОВСЬКОГО (ДО 150-РІЧЧЯ ПОВСТАННЯ 1863 р.)

Висвітлюється життєвий шлях одного з керівників антиімперського повстання, яке відбулося 1863 р. в Польщі, Литві, Білорусі та у Правобережній Україні – З.Сераковського. Значну увагу приділено його взаєминам із Т.Шевченком.

Ключові слова: Сераковський, Шевченко, Російська імперія, визвольний рух, заслання, військова академія.

Уже те, що за доби Миколи I («во дні фельфебеля-царя», «во время люте») безстроково засланий у солдати рядовий Оренбурзького окремого корпусу Зигмунт Сераковський (Сераковський) не побоявся заприятелювати з Тарасом Шевченком, особливо покараним монаршою забороною «писати та малювати», викликає неабияку повагу. Скрутної для них пори молодий поляк ледь не першим повеличав зневоленого Кобзаря «батьком»¹. Один із героїв доби національно-визвольних рухів XIX ст., він репрезентував себе українцем, коли на таке не наважувалися, за рідкісним винятком, етнічні «малороси». Із ним товаришували Едвард Желіговський і Олексій Плещеев, Володимир Спасович та Микола Добролюбов, Олександр Герцен і Михайло Бакунін, Микола Чернишевський та Василь Білозерський...

6 (18) травня 1826 р. зубожіла шляхетська родина Гната і Фортунати Сераковських у волинському селі Лісовому збагатилася первістком – Зигмунтом (Сигизмундом)². Батько, включившись до польського повстання 1830–1831 рр., зник безвісти, а на хлопця-напівсироту чекала нелегка стежа талановитої людини з уразливим серцем, але зі здоровим глуздом, допитливою та енергійною. Перипетії його життя привернули увагу сучасників (О.Герцена³, М.Чернишевського⁴, Б.Залеського⁵, Я.Савицького⁶, Я.Станевича⁷,

* Усенко Павло Георгійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX ст.

¹ Так З.Сераковський неодноразово звертався впродовж 1856 р. (див.: Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С.70–71). Узагалі віддати комусь абсолютний пріоритет подібного визнання духовного синівства навряд чи вдасться. Див.: Усенко П.Г. «Дякую тобі за твоє ласкаве, сердечне українське слово...» // Слово і час. – 2009. – №3. – С.45.

² Російский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1343. – Оп.29. – Д.2492. – Л.35–35 об. Щодо дати народження З.Сераковського див.: Усенко П.Г. Українські сторінки біографії З.Сераковського // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С.129–130.

³ Сигизмунд Сераковский // Колокол. – 1863. – 1.VIII; Герцен А.И. Собрание сочинений. – Москва, 1959. – Т.17. – С.218–220.

⁴ Н.Г.Чернышевский в воспоминаниях современников: В 2 т. – Т.2. – Саратов, 1959. – С.87–89, 132–133.

⁵ Zygmunt Sierakowski (Dolega) // Ojczyzna. – 1865. – 19.II–16.IV; Zaleski Br. Wygnańcy polscy w Orenburgu // Rocznik Towarzystwa historyczno-literackiego. – Paryż, 1867. – S.102–103; Спогади про Тараса Шевченка. – К., 2010. – С.291–293.

⁶ Strus [Sawicki J.]. Ludzie i wypadki z 1861–1865 r. – Lwów, 1894. – Cz.1–2.

⁷ Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim – naczelnym wodzu powstania styczniowego na Litwie i Żmudzi: Wyjątki z pamiętnika Jana Staniewicza. – [Kowno, 1939].

Б.Дибовського⁸, М.Цилова⁹) і пізніших дослідників, що відбито публікаціями в Росії¹⁰, Польщі¹¹, Литві¹² та Україні¹³.

Закінчивши 1843 р. Житомирську гімназію, він не мав коштів на продовження освіти. Довелося стати приватним учителем поміщицьких дітей¹⁴. 1845 р. вступив до Санкт-Петербурзького університету¹⁵. Був студентським ватажком. 20 квітня 1848 р. в Почаєві його схопила поліція – через підозру, що намірився перетнути недалекий австрійський кордон, за яким буяла європейська «Весна народів». Становий пристав спровадив затриманого до кременецького земського справника, а той – у Київську фортецю, на розсуд вищих інстанцій¹⁶.

З України З.Сераковського, як роком перед цим Т.Шевченка, генерал-ад'ютант Д.Бібіков доправив у руки жандармів III відділення, котре, своєю чергою, передало колишнього студента, за імператорською конфірмацією, до Оренбурзького окремого корпусу, на нескінченну муштру та паличну дисципліну, вельми загрозливі через відсутність документального обґрунтування дворянства Сераковських¹⁷.

⁸ *Dybowski B.* W imię prawdy. – Lwów, 1900; *Idem.* Pamięci Zygmunta Sierakowskiego. – Lwów, 1906.

⁹ *Цылов Н.* Сигизмунд Сераковський – предводитель мятежнических шаек в Ковенской губернии // Вестник Западной России. – 1864. – №5. – С.159–170; *Его же.* Сигизмунд Сераковский и его казнь, с предшествовавшими польскими манифестациями в 1861–1863 годах. – Вильна, 1867.

¹⁰ Сераковский // Русский биографический словарь. – Санкт-Петербург, 1912. – Т.20. – С.239–240; *Ветринский Ч.* [Чешихин В.Е.]. Статья Герцена «Сигизмунд Сераковский» // Голос минувшего // 1913. – №11. – С.210–214; *Кушаков А.В.* Сигизмунд Сераковский – сотрудник «Современника» // Русская литература. – 1958. – №3. – С.148–152; *Смирнов А.Ф.* Сигизмунд Сераковский. – Москва, 1959; *Дьяков В.А.* Сигизмунд Сераковский. – Москва, 1959; *Его же.* Новые документальные материалы о С.Сераковском // Исторический архив. – 1959. – №2. – С.208–215; *Его же.* Материалы к биографии Сигизмунда Сераковского // Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. – Москва, 1960. – С.23–124; *Писаржк Г.* Три письма Сигизмунда Сераковского // Исторический архив. – 1961. – №4. – С.224–228; Новые материалы для биографии Зигмунта Сераковского // К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу». – Москва, 1964. – С.3–114; *Усенко П.Г.* Письма С.Н.Фёдорова к Н.А.Добролюбову, Зигмунту Сераковскому и Яну Станевичу // Русская литература. – 1977. – №4. – С.129–136; *Его же.* Новые материалы о деятельности З.Сераковского в 60-х годах XIX века // Советское славяноведение. – 1978. – №2. – С.98–108; *Его же.* Неизвестный автограф польского революционера З.Сераковского // Советские архивы. – 1980. – №2. – С.76–77.

¹¹ *Koszczyk W.* Zygmunt Sierakowski – naczelny wódz Żmudzi w r. 1863. – Lwów, 1891; *Gawlik M.* Zygmunt Sierakowski. – Kraków, 1913; *Halicz E.* Zygmunt Sierakowski // Wojsko Ludowe. – 1954. – №3. – С.46–64; *Marciniak Z.* Zygmunt Sierakowski – bojownik o sprawiedliwość społeczną i wyzwolenie narodowe. – Warszawa, 1956; *Fajnhauz D.* Nieznane listy Zygmunta Sierakowskiego // Przegląd Historyczny. – 1961. – Z.4. – С.751–758; *Usenko P.* Zygmunt Sierakowski – członek Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. – 1994. – №2. – С.21–33.

¹² *Fainhauzas D. Z.* Sierakausko visuomeninós-politines pažiuros ir jo revoliucinė veikla // Lietuvos istorijos instituto darbai. – Vilnius, 1951. – Т.1. – Р.154–179; *Usenko P.* Zygmunt Sierakowski w szeregach ogólnorosyjskiej demokracji rewolucyjnej // Czerwony Sztandar. – 1982. – 21.III.

¹³ *Ткаченко М.М.* Т.Шевченко і Сераковський // Вісник АН УРСР. – 1957. – №3. – С.20–25; *Буткевич Т.* Тарас Шевченко і Зигмунт Сераковський // Український історичний журнал. – 1961. – №1. – С.94–101; *Марахов Г.И.* Сигизмунд Сераковський и его связи с Украиной // Советская Украина. – 1961. – №2. – С.155–160; *Марахов Г.И.* Видатний польський революціонер-демократ (До 100-річчя з дня загибелі Сигизмунда Сераковського) // Український історичний журнал. – 1963. – №3. – С.115–116; *Усенко П.Г.* Натхненний Сигизмунд. – Л., 1990 та ін.

¹⁴ Biblioteka Czartoryskich (Kraków; далі – Biblioteka Czart.). – Dział Rękopisów. – №6934. – Ark.11.

¹⁵ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.395. – Оп.48. – Д.416. – Л.10.

¹⁶ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.109. – 1848 г. – Д.190. – Л.1–1 об.

¹⁷ Там же. – Л.10–88.

У низці довідкових видань стверджується, що Зигмунт опинився в «арештантській роті»¹⁸. Насправді він, подібно до Т.Шевченка, без суду тягнув лямку по лінійних батальйонах 1-ї бригади 23-ї піхотної дивізії¹⁹. Інша річ, що обидва, потрапивши солдатами до «незамкненої тюрми», належали до «найбіднішої, найнещаснішої верстви»²⁰.

Під час Каратауської експедиції 1851 р. Б.Залеський листом передав до Оренбурга, що Тарас велів «обняти» З.Сераковського. В епістолярії збереглися тодішні вказівки Зигмунтові, як в опорі на спільного приятеля – дивізійного квартирмейстера К.Герна – полеглисти поетове становище²¹. З.Сераковський (наперекір суворому монаршому застереженню) забезпечував Т.Шевченка олівцями для малювання, поширював його твори, обмінювався з ним посланнями. «Чому це мені Сигізмунд нічого не пише? Що він і де він?», – стурбовано запитував Б.Залеського 10 лютого 1855 р. Т.Шевченко, та прохав: «Напиши хоч ти пару слів про нього». А 25 вересня 1855 р. занотував сподівання на зустріч: «Лист надхненного Сигізмунда я прочитав із насолодою. Справжній поет! Не відповідаю йому тепер, бо надіюся з ним скоро в Ак-Мечеті побачитися»²².

Конкретизувати обставини їхнього особистого знайомства «в степу безкраїм за Уралом» поки що не вдалося. Із цього приводу від 1958 р. точиться полеміка, в якій доходило до категоричного заперечення тамтешнього «очного» спілкування²³. І все-таки багатолітнє перебування обох непересічних вигнанців у військовому з'єднанні (частини котрого нехай і були розкиданими по велетенському терену) не виключало шансів зустрітись. Так, уважалося, що Т.Шевченкові не випало побачити З.Сераковського впродовж 1852–1856 рр., оскільки перший служив у Новопетровському форті, а другий – в Оренбурзі й Ак-Мечеті. Ігнорувалося, наскільки розлого пролягали маршрути З.Сераковського. Утім, відомо, що, наприклад, 1853 р. «Зигмунт на все літо поїхав до Башкирії»²⁴.

Раз по раз Т.Шевченко відгукувався про З.Сераковського як про добре знаного. Розчулено віншував його 6 квітня 1855 р.: «Мій любий, мій добрий Zyhmonte! Дякую тобі за твое ласкаве, сердечне українське слово, тисячу

¹⁸ Радянська енциклопедія історії України. – Т.4. – К., 1963. – С.84; Українська радянська енциклопедія. – Т.10. – К., 1983. – С.119; Украинская советская энциклопедия. – Т.10. – К., 1984. – С.28; Довідник з історії України. – Т.3. – К., 1999. – С.156; Довідник з історії України. – К., 2001. – С.745.

¹⁹ ГАРФ. – Ф.109. – 1848 г. – Д.190. – Л.73.

²⁰ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.10. – Варшава; Л., 1936. – С.14; Його ж. Повне зібрання творів. – Т.5. – К., 2003. – С.15.

²¹ Паламарчук Г.П. Матеріали до біографії Шевченка за листами Броніслава Залеського // Питання шевченкознавства. – Вип.1. – К., 1958. – С.112, 115–116.

²² Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.11. – С.102, 105–107, 111, 121; Його ж. Повне зібрання творів. – Т.6. – С.88, 95.

²³ Пор.: Ведіна В.П. У спільній боротьбі. – К., 1958. – С.45; Паламарчук Г.П. Матеріали до біографії Шевченка за листами Броніслава Залеського. – С.111–112; Стицький В.Є. Шевченко в заслання (до питання поетового оточення) // Тарас Шевченко: До 100-річчя з дня смерті. – К., 1961. – С.90; Хінкулов Л.Ф. Тарас Шевченко і його сучасники. – К., 1962. – С.199–208; Дьяков В.А. Тарас Шевченко і його польські друзя. – Москва, 1964. – С.60–62; Большаков Л.Н. Літа невольничі. – К., 1971. – С.361–362; Кирилук Є.П. Шевченкознавчі та славістичні дослідження. – К., 1977. – С.47; Смілянська В.Л. Біографічна шевченкіана (1861–1981). – К., 1984. – С.177, 186.

²⁴ Писаржк Г. Пятнадцать писем Зигмунта Сераковского и Бронислава Залеского к Аркадию Венгжиновскому // К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу». – С.15–16.

разів дякую тобі. [...] Не забувай того, що любить тебе Ш.»²⁵. Уже за правління Олександра II, отримавши еполети прапорщика Брестського піхотного полку, З.Сераковський зміг повернутись із заслання. У червні 1856 р. Б.Залеський переслав його фото Т.Шевченкові на Мангішлак, накресливши перспективу боротьби за звільнення адресата: «Сигізм[унд] займеться цією справою як власне своєю; має знайомих та друзів – імовірно, і досягне успіху»²⁶. З.Сераковський підбадьорював старшого друга-українця:

«Батьку! Це рік радості та щастя. Сьогодні сонце піднеслося до зеніту на небі, й наше щастя, можливе в Оренбурзі, – найбільше. Броніслав наш одержав сьогодні повне звільнення, усіх прав одновлення. Завтра (не пізніше 1 липня) їде на батьківщину, на землю нашу святу – я чекаю на нього й поїду разом із ним або поїду його передовим. Я маю надію з Москви до Петербурга заїхати. [...] І серце, і розум, і Броніслав, слово котрого для мене святе, говорять: перша – твоя справа, батьку! Бог благословить мої наміри та зміцнить мое слово! Ми жили з тобою на Сході, ми збагнули глибоке значення Слова. Бог великий – Алла екбер. В ім'я Бога їду до Петербурга й на береги Дніпра. Не бійся – не забуду: Дніпро нагадає мені про тебе, батьку. Полк, куди мене призначено, стояв узимку на берегах Дніпра, поблизу Катеринослава – на місці Січі. За першої звістки про це (все від Броніслава) я написав посланіє “Батькові”. Ти його цього року одержиш. У ньому стиль слабкий, та думка велика (думка не моя – почиття мое!), свята: про злиття єдиноплемінних братій, що живуть на обох Дніпра берегах. Прощай. Цілую тебе, наш батьку вічний. Дай Боже цілувати тебе на берегах Дніпра чи в Петербурзі. Сигізмунд»²⁷.

Небавом Т.Шевченко сповістив:

«Портрет С. [Сераковського] хоч і блідий, але його пізнають навіть солдати, що його колись в Уральському бачили. Дякую йому за цей любий подарунок, але за лист не дякую, бо його досі прочитати не можу, страшенно нечітко написаний. А все-таки цілую його з усієї повні душі. Попроси його, щоб він мені свій адрес із Катеринослава прислав і щоб хоч трошки письмо своє вирівняв»²⁸.

З липня 1856 р. Б.Залеський уточнив для Т.Шевченка: «Сигізмунд їде зі мною, а з Москви подається до Пітера – з ним благословив я на дорогу й твого «Варнака»». З.Сераковський по цьому ще додав:

²⁵ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.11. – С.114; Його ж. Повне зібрання творів. – Т.6. – С.90.

²⁶ Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С.69–70.

²⁷ Відділ рукописних фондів Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України (далі – ІЛ). – Ф.92. – №301. – Арк.1–1 зв. Пор.: Листи до Тараса Шевченка. – С.70–71.

²⁸ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.11. – С.138; Його ж. Повне зібрання творів. – Т.6. – С.110; Полотай А.М. Новознайдені автографи листів Т.Г.Шевченка до Броніслава Залеського // Радянське літературознавство. – 1971. – №6. – С.69.

«Батьку! До побачення у Петербурзі або в Києві. Алла екбер! Бог великий – побачимося. Іду з повною надією, що доля всіх нас полегшиться. Бог великий – цар милостивий. Батьку! Великі люди великі перенесли страждання. Одне з найбільших – степ безвихідний, дикий, пустеля. У пустелі жив співець Апокаліпса – у пустелі ти тепер живеш, наш лебедю! Твої “киргизята” чудові! Ти втілюєш ідеї. Прощавай, цілую тебе! До побачення. Твій Сигізмунд»²⁹.

8 листопада того року Т.Шевченко звернувся до Б.Залеського:

«Виправдай мене перед Сигізмундом, що я йому не пишу. Причина натуральна. Не знаю, куди писати. Якщо він іще в Петербурзі, то напиши йому моє щире привітання й уклінну просьбу знищити “Варнака” та (я справжній прошак) прислати мені дві плитки сепії фірми *Seria de Roma* або фабрики Шанеля»³⁰.

У столиці Російської імперії амністований волиняк домігся, щоби кривдники-урядовці визнали несправедливість учиненого проти нього. Відтак йому було зараховано офіцерський стаж із 1852 р., коли Зигмунт діждався лише унтер-офіцерства. З.Сераковського навіть прикомандирували до Зразкового кавалерійського полку для підготовки до навчання в Академії генерального штабу³¹, чим пояснюються рядки Б.Залеського, звернені до Т.Шевченка 18 вересня 1856 р.: «Сигізмунд у Петербурзі або, краще сказати, у Павловську, відряджений до Зразкового кавалерійського полку для вступу потім до військової академії»³². Кобзар тепло побажав «найбільш блискучого успіху на вибраному ним шляху»³³. Саме 1856 р. «натхненний Сигізмунд» знаменно вітав майбутнього генерала М.Домонтовича, батька відомої більшовички О.Коллонтай: «Я українець із правого берега Дніпра, а ви – лівого. Міцно-міцно тисну вам руку»³⁴.

З.Сераковський увійшов до гурту співробітників популярного місячника «Современнику», очолюваного М.Некрасовим і М.Чернишевським. До липня 1857 р. упорядкував низку добірок зарубіжних оглядів, а також виступив автором статей «Погляд на внутрішні відносини Сполучених Штатів» та «Поети бідних» (заборонена цензурою)³⁵.

Оперуючи матеріалами з різних країн, повідомляв про злидні паризьких робітників, навислу над ірландськими селянами загрозу голоду, безробіття у Великобританії та Швейцарії. Контрастом подавав шкіци про злочини товстосумів, резюмуючи: «Якщо метою життя є нажива, то не в кожного вистачить снаги наживатися законно, пристойно». Певною мірою задля вияснення

²⁹ ІЛ. – Ф.92. – №85. – Арк.1–1 зв. Пор.: Листи до Тараса Шевченка. – С.71.

³⁰ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.6. – С.115; *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.11. – С.142.

³¹ РГВИА. – Ф.395. – Оп.48. – Д.416. – Л.15.

³² Листи до Тараса Шевченка. – С.74.

³³ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.11. – С.153; *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.6. – С.122.

³⁴ Русско-польские революционные связи. – Т.1. – Москва, 1963. – С.204.

³⁵ Див.: Кушаков А.В. Сигизмунд Сераковский – сотрудник «Современника» // Русская литература. – 1958. – №3. – С.148–152; Усенко П.Г. К вопросу о сотрудничестве З.Сераковского в «Современнике» // Советское славяноведение. – 1981. – №1. – С.24.

наймерзеннішої «пошесті» кріпацтва, дебютуючи у журналі, задекларував, що емансипація селян та надання їм землі «відповідає прагненням і духові народу»³⁶. Пропагував національне визволення. У рубриці «Закордонні вісті» він викривав колоніальну політику урядів Великобританії, Іспанії, Голландії:

«Тепер соромно, коли говорять *усесвітня історія* та розповідають про події якогось куточка на Божому світі, названого Європою, торочать про загальний розвій, твердять, що людство складає одну сім'ю, а між тим величезна більшість цього людства (вся майже Азія, не говорячи вже про Африку) й не здогадується, що про неї йдеться»³⁷.

Жадав соціальної справедливості, рівності, свободи та братерства, не приховуючи, що очікував на їх торжество вже в недалекому майбутті. Уповав на науково-технічний прогрес. У травні 1857 р., посилаючись на парафразу О.Пушкіна (за метафорою Ф.Альгаротті), зазначив: «Петро Великий, – сказав поет, – “прорубав вікно в Європу”. За десять років залізниці з'єднають нас більше з Європою – тоді відчиняться й двері навстіж»³⁸.

Подібний футурологічний прогноз синхронно розгорнув М.Чернишевський, у «Нотатках про журнали» на шпальтах «Современника» прозорливо коментуючи:

«Розвиток економічного руху, який помітним чином починається в нас пробудженням духу торговельної та промислової підприємливості, побудовою залізниць, заснуванням компаній пароплавства тощо, неминуче змінить наше економічне буття, котре досі задовольнялося простими формами й засобами старовини. Волею-неволею ми повинні будемо в матеріальному побуті жити, як живуть інші цивілізовані народи»³⁹.

Із цими екскурсами за своїм змістом збігається вселенський висновок Т.Шевченка у «Щоденнику» («Журналі») від 27 серпня 1857 р.:

«Великий Фультоне! І великий Ватте! Ваша молода дитина, що росте не днями, а годинами, незабаром пожере канчуки, престоли та корони, а дипломатами й дідичами тільки закусить, пограється як школяр цукерком. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить по всій нашій планеті ваша колосальна геніальна дитина. Мое пророцтво безсумнівне»⁴⁰.

Здібний публіцист, З.Сераковський на шпальтах «Современника» вдавався до «езопової мови», укоріненої в підцензурній російській журналістиці. Його версії чужоземних сюжетів нерідко мали значення, приховане від органів нагляду. У студії про Сполучені Штати для квітневого номера 1857 р. високо поцінував війну за незалежність 1775–1783 рр., внесок Дж.Вашингтона, Т.Джефферсона,

³⁶ Современник. – 1856. – №11. – С.149; №12. – С.273.

³⁷ Там же. – 1857. – №3. – С.160.

³⁸ Там же. – №5. – С.95.

³⁹ Чернишевский Н.Г. Полное собрание сочинений. – Т.4. – Москва, 1948. – С.745.

⁴⁰ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.10. – С.119; *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.5. – С.86–87.

Б.Франкліна, які символізували суспільний поступ. Утім, симпатія до заокеанських достойників не завадила прискіпливості З.Сераковського стосовно тамтешніх реалій – і нехтування олігархами американською конституцією, і те, що на президентських виборах «свободу подання голосів було насправді знищено». Його праці алюзійно зачіпали російську (почасти тотожно українську, польську) дійсність, про що через усілякі перепони не можна було висловлюватися відверто:

«Нині питання про невільництво в Північній Америці – найважливіше й таке, що не терпить зволікань. Якби навіть удалося відсторонити його на певний час, то воно постало б із новою силою, загрожуючи невпинними заворушеннями та заколотами, поки не розв'яжеться остаточно»⁴¹.

Тема рабства у США (а воно було ситуативним синонімом «доморощеної» кріпаччини) досить ґрунтовно розкрита «Современником». Це стимулювалося М.Чернишевським, який стисло підсумував: «Корінне зло у Сполучених Штатах – невільництво»⁴². Після розвідки З.Сераковського у часопису з'явилися поезії Г.Лонґфелло в російському перекладі революціонера-демократа М.Михайлова під заголовком «Пісні про неґрів» і стаття В.Обручева «Невільництво в Північній Америці». Спромігшись видрукувати раніше заборонений у Росії роман американської письменниці Г.Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома», М.Некрасов надіслав його всім передплатникам свого журналу безкоштовно⁴³.

Повернувшись із заслання тринадцятьма місяцями раніше за Т.Шевченка та перейнявшись його визволенням (Б.Залеський у березні 1857 р. повідомив, що З.Сераковський дбав про відповідне офіційне клопотання оренбурзького й самарського генерал-губернатора В.Перовського)⁴⁴, Зиґмунт спільно з графським подружжям Анастасії (Настасії) та Федора Толстих домагався, щоби великий українець неодмінно отримав дозвіл мешкати в Петербурзі, поміж «добрих і освічених людей»⁴⁵. У травневому числі «Современника» 1857 р. цитував француза Е.Лабуле:

«Переслідуванням, темницям, ешафотам, вогнищам не вдалося здолати людський дух. Були часи, коли кат брав гору (наприклад, в Іспанії, в Італії), проте перемога залишалася неповною та даремною. Був завжди куток у світі, де пригнічена совість повставала, де вона проголошувала права свої біля підніжжя ешафота. Переслідування ніяк не врятують спорохнілого ладу»⁴⁶.

Того ж року передав П.Кулішеві 17 манґішляцьких малюнків Т.Шевченка, одержаних від Б.Залеського для продажу (невдовзі були успішно реалізовані)⁴⁷. Уже в листопаді Б.Залеський поділився з Т.Шевченком новинами:

⁴¹ Современник. – 1857. – №4. – С.67, 97.

⁴² Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. – Т.7. – Москва, 1950. – С.920.

⁴³ Некрасов Н.А. Полное собрание сочинений и писем. – Т.10. – Москва, 1952. – С.375.

⁴⁴ Листи до Тараса Шевченка. – С.80.

⁴⁵ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.11. – С.170; Його ж. Повне зібрання творів. – Т.6. – С.135.

⁴⁶ Современник. – 1857. – №5. – С.111.

⁴⁷ Т.Г.Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К., 1966. – С.24–25; Листи до Тараса Шевченка. – С.91, 99, 267; Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. – Т.5. – С.141.

«Сигізмунд пише, що він по твоїй справі часто відвідує графиню Настасію Іванівну і що сподівається побачити тебе незабаром на берегах Неви. Дай Боже! Настасія Іванівна прийняла його привітно, щиро, як мати – як сестра – й на тебе чекає, видно, в її господі така ж зустріч»⁴⁸.

Щодо налагодження координації зусиль на його підтримку поет дізнався й від М.Лазаревського: «Зараз їду до графині Настасії Іванівни, з якою я ще не знайомий, але яка прислала Сигізмунда Сераковського спитати про тебе»⁴⁹. 28 жовтня озвався М.Костомаров: «Брати і приятелі наші в Петербурзі – Білозерський, Навроцький, Сераковський і другі – казали, що мусив ти приїхати к 1 октябрю». 2 листопада А.Толстая інформувала Т.Шевченка: «Повсякденно говоримо про Вас. То з М.Мат. (Лазаревським – П.У.), то з Сераковським або зі собратами художниками»⁵⁰.

Зигмунт усвідомлював, наскільки важливо вимученому українському генію вирватися до знайомої культурної атмосфери на берегах Неви, чутливо реагував на його настрої, відбитий сентенцією: «Малі міста небезпечні»⁵¹. 20 лютого 1858 р. М.Лазаревський поздоровив Тараса:

«Сьогодні графиня прислала до мене Сераковського, щоб я з Овсянниковим приїхав неодмінно до неї... Графиня прислала за мною сповістити, що на прохання графа Федора Петровича тобі дозволено жити в Петербурзі (під наглядом поліції) і під рукою графа Ф[едора] П[етровича] для продовження вивчення живопису при Академії мистецтв»⁵².

У Шевченковому «Щоденнику» 28 березня 1858 р. – хвилюючі фрази про «радісну, веселу зустріч» недавніх «оренбурзьких співвигнанців», їхні «сердечні розмови», співи «милих, рідних пісень»⁵³.

У військовій академії З.Сераковський за сприяння Я.Домбровського, З.Падлевського, Я.Станевича та інших сподвижників запровадив революційну конспірацію, водночас брав участь у гучних публічних акціях⁵⁴. Його співкурник М.Новицький (котрому Літературний фонд довіряв переговори з поміщиком В.Флорковським про звільнення Шевченкових родичів⁵⁵) розповідав:

«Сераковський мав у всіх сферах петербурзької громадськості величезне знайомство, постійно то сам здійснюючи, то приймаючи візити інших у своїй квартирі... Тут бували поети,

⁴⁸ Листи до Тараса Шевченка. – С.89.

⁴⁹ Там само. – С.87.

⁵⁰ Там само. – С.88.

⁵¹ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.11. – С.163; *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.6. – С.128.

⁵² Листи до Тараса Шевченка. – С.113.

⁵³ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.10. – С.221–222; *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.5. – С.167.

⁵⁴ Див., напр.: Пантелеев Л.Ф. Воспоминания. – Москва, 1957. – С.209–210; Дьяков В.А. Заметки Владислава Коссовского о петербургском подполье и польской эмиграции накануне восстания 1863 г. // Революционная Россия и революционная Польша. – Москва, 1967. – С.391–409.

⁵⁵ Н.Д.Н. [Новицький Н.Д.]. К биографии Т.Г.Шевченка // Киевская старина. – 1889. – №3. – С.731–733.

письменники, редактори, художники, артисти, попи, патери і мулли, поміщики губерній північно- та південно-західних, малоросійських і великоросійських, книгопродавці та господарі друкарень, високопоставлені цивільні й військові чини, професори і студенти, офіцери всіх родів зброї, мандрівники, лікарі, сибіряки та оренбуржці, які були політичними засланцями і які не були ними»⁵⁶.

З ім'ям З.Сераковського пов'язаний місячник «Военный сборник», що 1858 р. зажив репутації своєїрідної філії «Современника». Зигмунт був прикомандирований до Окремого гвардійського корпусу, коли там народжувалося це видання. Самодержавство збиралось ефективніше впливати на офіцерів, утім санкціонований самим імператором і фінансований казною збірник зайняв принципову позицію, критично налаштуваючи своїх читачів.

Первісно редагували «Военный сборник» М.Чернишевський та професори академії генштабу В.Аничков і М.Обручев, з якими З.Сераковський приятелював, легко засвоюючи «вищі військові науки» (викладачі пропонували йому місце ад'юнкта, переконуючи, що йому до снаги посісти кафедру; за В.Аничкова, як свідчив найближчий друг З.Сераковського – Я.Станевич, Зигмунт робив економічні викладки)⁵⁷. Перед недавнім засланцем стелилася неабияка кар'єра: наприкінці 1859 р. закінчив академію за першим розрядом, отримав звання штабс-капітана і перспективу служби в департаменті генерального штабу – стрижневою у військовому міністерстві.

Російська армія комплектувалася в основному з селян, на що насамперед зважали демократи (варто згадати вірш Т.Шевченка «Не спалося, – а ніч, як море», де колишніх кріпаків представлено у «солдатському нежитті»). Уникнувши панщини, чоловіки йшли натомість у кабалу до таких офіцерів, які сприймали «нижніх чинів» нижчими істотами. Роки витрачалися на вдосконалення непотрібних за бойових умов плац-приймів. Безпосередні виконавці охоронних функцій страждали від суворого режиму і примх командирів. Щодо військових кріпосників, то Т.Шевченко 14 червня 1857 р. щоденниковим реченням затаврував їхнє моральне обличчя, пияцтво та бійки – «справжні “досути” лінійних, армійських та навіть гвардійських молодих офіцерів»⁵⁸. Порушення гострих питань у новому столичному друкованому органі – не просто збіг: причетним до цього був Шевченків однодумець Зигмунт Сераковський. Він контактував як із М.Чернишевським – головним редактором «Военного сборника», так і з генералом О.Карцовим, котрий сформував фахову редакцію⁵⁹.

Значну роль у згуртуванні армійців та гвардійців навколо демократично спрямованої преси відіграв 1858 р. «Современник». У його лютневому числі перегукувались оголошення М.Чернишевського, М.Обручева, В.Аничкова про

⁵⁶ Новицкий Н.Д. Из далёкого минувшего // Литературное наследство. – Т.67. – Москва, 1959. – С.100.

⁵⁷ Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim... – S.14–16.

⁵⁸ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.10. – С.15; Його ж. Повне зібрання творів. – Т.5. – С.15.

⁵⁹ Русско-польские революционные связи... – С.204.

вихід «Военного сборника» та знакове оповідання «Чудо “Морского сборника”». Останнє, висвітлюючи стосунки командирів із підлеглими, захищало гідність солдата. Антиподом жорстокого майора Нурки, «правиці котрого доля вручила якщо не життя і смерть, то, принаймні, щастя і нещастя цілої тисячі людей», був підполковник Травка – випускник військової академії, саме тієї, де закладалися підвалини організації Сераковського – Домбровського. Секретар підпільного гуртка Ян (Іван) Станевич одержав гонорар за оповідання, підписане «Іван Путинка»⁶⁰. Хто ховався за цим псевдонімом? Не виключено, що З.Сераковський зі Я.Станевичем, а ще, можливо, Е.Желіговським, який того ж року в Петербурзі випустив роман «Сьогодні й учора», де одного персонажа назвав подібно до вигаданого потім псевдоніма – Іван Путнев.

З.Сераковський, Я.Станевич та Е.Желіговський входили до редакційного комітету газети «Слово» («Слово»). Не випадково Т.Шевченко занотував 11 травня 1858 р.: «Обідав з Желіговським у Білозерського й за успіх майбутнього польського журналу “Слово” випили пляшку шампанського»⁶¹.

Утім, оригінальний часопис протримався лише до 15-го номера, в якому 21 лютого 1859 р. було обнародовано листи історика-емігранта Й.Лелевеля, а також супровідну замітку про цього патріарха польських визвольних змагань. За це номінального редактора газети Ю.Огриска негайно ув'язнили в Петропавлівській фортеці (вийшов на волю після клопотання петербурзьких літераторів)⁶².

Домінанта службових занять З.Сераковського – розкріпачення солдатських мас. У перші місяці 1860 р. він занурився в архівні джерела, аналізуючи «найважливіші військові реформи та більший чи менший їхній вплив на дух армій у головних державах Європи». Розшукав унікальні давні зводи законів. Спираючись на знахідку, аргументував, що норми покарання військових у Росії, колись м'якші від західноєвропейських кодексів, на поточний момент уже надто закатеніли⁶³.

Авторитетні вчені В.Безобразов, Ф.Тернер та І.Вернадський (батько майбутнього першого президента Всеукраїнської академії наук В.Вернадського) рекомендували його до Російського географічного товариства:

«Маємо честь запропонувати на обрання у члени-співробітники Імператорського російського географічного товариства зарахованого до генерального штабу штабс-капітана Сераковського (Сигізмунда Гнатовича), котрий за дорученням свого начальства займається дослідженням у галузі статистики моральної й карної в російських та іноземних військах. Пан Сераковський бажав би

⁶⁰ Див.: Усенко П.Г. Польские соратники Н.Г.Чернышевского в русской журналистике 50–60-х годов XIX века // Русская литература. – 1988. – №2. – С.158.

⁶¹ Шевченко Т.Г. Повне видання творів. – Т.10. – С.241; Його ж. Повне зібрання творів. – Т.5. – С.182.

⁶² Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim... – S.15; Смирнов А.Ф. О польском литературном кружке в Петербурге и его органе «Слово» // История и культура славянских народов. – Москва, 1966. – С.18–29.

⁶³ РГВИА. – Ф.801. – Оп.99/73. – Д.180. – Л.27–27 об. Також див.: Усенко П.Г. Ініціативи З.Сераковського у сфері реформ 1860-х рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.18. – К., 2011. – С.207–222.

повідомляти результати своїх досліджень відділенню статистики і користуватися науковими посібниками товариства»⁶⁴.

11 квітня 1860 р. З.Сераковського було запрошено до заснованого при географічному товаристві політико-економічного комітету, де мала відбутися дискусія з приводу того, «яка система податку з торговельного класу найбільше відповідає основам народного й державного господарства». В імперії існувала патентна система зі становими преференціями та обмеженнями. Після дебатов за участі З.Сераковського присутні ухвалили, що прибутковим податком доцільно охопити всіх громадян незалежно від привілеїв та особливих прав; що комерція має бути доступною «всім без винятку підданим держави»⁶⁵.

Між паперів опозиційно налаштованого професора П.Павлова, фундатора недільних шкіл в Україні, близького до Харківсько-Київського таємного товариства, жандарми під час обшуку 1860 р. виявили візитну картку штабс-капітана З.Сераковського з реченням, котре їх насторожило: «Я бачився з Костомаровим і говорив з ним; натурально, що він із цілковитою повагою та співчуттям дивиться на все»⁶⁶. Саме тоді Зиґмунт демонстративно підтримав останнього в резонансній полеміці з російським істориком М.Погодіним⁶⁷. Мемуари М.Костомарова яскраво відбили враження 1850–1860-х рр.:

«Сераковський за вдачею і манерами своїми був суцільний вогонь. [...] Він мені винятково тоді сподобався. [...] Сераковський, вступивши до військової академії, швидко викликав там фурор незвичайними своїми здібностями. У 1860, 1861 та 1862 рр. я з ним нерідко бачився в Публічній бібліотеці й у себе вдома і, нарешті, у ресторанах, куди ми неодноразово ходили обідати вдвох. Його політичні переконання викликали в мене повний захват. [...] Він виглядав палким поборником демократичних ідей, прагнення дарувати простолюду волю й підвищувати його розумовий і майновий рівень шляхом правильної освіти. Він говорив саме те, чого не було за старої Польщі. Ніхто, здавалося, так неупереджено не ставився до темних сторін минувшини, і ніхто, здавалося, так не оцінював їх. Мої щирі слов'янські устремління знайшли, вочевидь, у цій людині найзавзятішого поборника»⁶⁸.

З.Сераковський був переконаний у тому, що «подальший необхідний розвиток думки про братерство між людьми є думка про братерство між народами». Указавши на «потребу взаємної, рівної поваги між окремими особами та великими групами осіб, тобто національностями», удався до влучної аналогії з симфонічним оркестром: «Хіба перша скрипка намислить виключати й поневолювати флейту, кларнет або другу скрипку, щоб одній розігравати всі н'єси?». Передрікав: «Наші сини чи онуки побачать, можливо, тісні братерські

⁶⁴ Научный архив Русского географического общества. – Ф.1856. – Оп.1. – Д.47. – Л.157.

⁶⁵ Вестник Императорского русского географического общества. – 1860. – Ч.28. – Приложение. – С.30–31.

⁶⁶ Цит. за: *Прийма Ф.Я.* Шевченко і недільні школи на Україні // Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції. – К., 1966. – С.174.

⁶⁷ С.С. [Сераковский С.]. Отчёт о диспуте гг. Погодина и Костомарова 19-го марта 1860 года // Санкт-Петербургские ведомости. – 1860. – 25.ІІІ; *Галахов А.Д.* Записки человека. – Москва, 1999. – С.240.

⁶⁸ *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С.567–568.

союзи всіх народів – німецьких, романських, слов'янських і, зрештою, загальний європейський союз»⁶⁹.

Військовому міністрові Д.Мілютину та петербурзькому генерал-губернаторові О.Суворову (внукові відомого генералісимуса) подав доти немислимий трактат із національного питання, сміливо затаврувавши централізм («У Росії державне начало підкорило собі все, придушило все») і схилившись до варіанту співіснування народів, що «як рівний із рівним і як вільний з вільним» мали б реалізуватися «за цілковитого й довершеного застосування засад вільного розвитку народностей»⁷⁰.

Домагався офіційного статусу для української та польської мов із використанням їх на з'їздах і зборах, у судах, владних інстанціях. «Бажаючі вступити на державну службу у Західному краї повинні довести, що знають наріччя, котрими говорять у цьому краї», – таке до нього ніхто не формулював. Як і наступні пункти:

«У справах цивільних суд проходить тією мовою, якою подано позов, у справах кримінальних – якою вільніше розмовляє підсудний. [...] У школі лекції ведуться тією мовою, якою говорить більшість слухачів. [...] (безперечно, коли в якомусь середньому закладі, наприклад, у місті Києві, більшість учнів – малороси, викладання ведеться малоросійською). У вищих навчальних закладах, наприклад, у Київському університеті, кожний професор може викладати по-російськи, по-польськи чи по-малоросійськи; слухачі на заключних екзаменах відповідають яким забажають наріччям»⁷¹.

Ішлося про київський Університет св. Володимира, який, за задумом Миколи I, призначався насамперед для російщення Правобережної України. І через два десятиліття після загибелі автора цензура злякається появи наведених вище фраз у місячнику «Русская старина»⁷². Відтак вірнопідданські видання виплодять концепцію:

«Для розкладу Росії Сераковський [...] оволодів Чернишевським та “Современником”. [...] Для розкладу Росії було вигадано також план відриву від неї Малоросії. Сераковський і Падлевський узялися за цю справу: вони жадали будь-що створити з Шевченка малоросійського національного генія, малоросійський прапор та заволодіти цим прапором»⁷³.

Один із перших Шевченкових біографів М.Чалий підхопив тенденційні постулати, дещо адаптувавши їх: «Скориставшись довірливістю й простодушністю Тараса, Сераковський та Падлевський лагодилися з малоросійського

⁶⁹ Современник. – 1857. – №4. – С.326.

⁷⁰ Русско-польские революционные связи... – С.231–236.

⁷¹ Там же. – С.237.

⁷² Вопрос польский // Русская старина. – 1884. – №1. – С.48–60; РГИА. – Ф.777. – Оп.2/1869. – Д.65. – Л.234–238.

⁷³ Библиографический листок // Всемирный труд. – 1868. – №1. – С.227–231; Патч В. Сведения о польском мятеже 1863 года в Северо-Западной России. – Вильна, 1867. – Т.1. – С.163.

народного поета створити український прапор і заволодіти цим прапором»⁷⁴. Інша річ, що попри злісні звинувачення З.Сераковський та його однодумці справді цінували у Т.Шевченкові й народного поета, і національного генія, убачали стяг відродження України. Знаменно, що здійснена зрештою публікація під заголовком «Питання польське» зустріла підтримку в українському середовищі. «Це означення погляду передових поляків 60-х років», – зауважив історик Ф.Николайчик⁷⁵.

Повернувшись улітку 1861 р. із тривалої зарубіжної подорожі, З.Сераковський уже не застав свого українського друга живим. Ушановуючи пам'ять небіжчика, його лист від 5 квітня 1855 р. передав до «Основи» (надруковано у травневому номері 1862 р.). Відвідав Україну. У київському підпіллі був сприйнятий «як керівник заколоту»⁷⁶. Коли 1863 р. у Варшаві вибухнуло Січневе повстання, капітан російського генерального штабу З.Сераковський покинув службу й у Прибалтиці очолив загін сміливців, котрі стали на боротьбу з царатом під гаслом «За нашу і вашу свободу!». Переконався, що бракувало сил подолати самодержавного монстра, проте не міг не солідаризуватися з товаришами по зброї, став литовським воеводою-гетьманом «Доленгою»⁷⁷, бойовим побратимом Антанаса Мацкявічюса (Антоня Мацкевича) і Кастуся (Костянтина) Калиновського (який, зокрема, чітко заявив: «Польська справа – це наша справа, це справа свободи»⁷⁸).

У підконтрольних районах інсургенти знищували імперську адміністрацію, скасовували поміщицьке землеволодіння. «Сераковський – один із головних агітаторів Литви – устиг швидко справити величезний вплив на всю революційну партію. Особа його зробилася притягальною», – констатував командувач російської каральної експедиції генерал І.Ганецький⁷⁹. У доленгівців за засадничої умови «повного визнання» права литовського народу (як і українського) «незалежно й самостійно вирішувати свою долю, улаштувати свій політичний та соціальний лад» панувала «рівна взаємоповага» людей різних національностей, причому селяни-косинери отримували накази рідною мовою, адже литовською досконало володів інструктор П.Вівульський⁸⁰.

Слід додати, що хоча в Україні «заворушення» та «бунти» не набули планованого масштабу, на їхніх скрижальях увічнено земляків З.Сераковського – Е.Ружицького, П.Свенціцького, А.Юр'євича, В.Боровського, І.Коперницького,

⁷⁴ Чалый М. Жизнь и произведения Тараса Шевченка. – К., 1882. – С.82–83.

⁷⁵ Див.: Киевская старина. – 1885. – №1. – С.209.

⁷⁶ Koszczyz W. Zygmunt Sierakowski – naczelny wódz Żmudzi w r. 1863. – S.60.

⁷⁷ У зв'язку з цим псевдонімом виникла гіпотеза про З.Сераковського як автора підписаної «Станіслав Доленга» гострої «проукраїнської» репліки в польській пресі (див.: Вервес Г.Д. Т.Г.Шевченко і Польща. – К., 1964. – С.130–132). Примітна подробиця: «Станіслав Доленга» вдався до звороту «обидва береги Дніпра», характерного для листування З.Сераковського з Т.Шевченком.

⁷⁸ Смирнов А.Ф. Революционные связи народов России и Польши. – Москва, 1962. – С.269, 309–310; Шалькевич В.Ф. Кастусь Калиновский: страницы биографии. – Минск, 1988. – С.167–175.

⁷⁹ Новые материалы для биографии Зыгмунта Сераковского. – С.46.

⁸⁰ Laskarys J. Wyprawa Sierakowskiego na Kurlandję w 1863 r. // Pismo zbiorowe wydawane staniem i nakładem Towarzystwa Naukowego Młodzieży Polskiej w Paryżu. – Z.1. – Bendlikon, 1865. – S.44; Утин Н.И. Пропаганда и организация // Из истории русской литературы и общественной мысли 1860–1890-х годов. – Москва, 1977. – С.377.

П.Крижановського, В.Падлевського (батька З.Падлевського). А.Потебня, брат видатного філолога – О.Потебні, «був патріотом малоруським, а до польського руху приєднався, оскільки у програмі його Центрального комітету вбачав запоруку волі й для своєї Вітчизни»⁸¹. Українець М.Нечай командував партизанським загonom у Люблінській губернії. Авторитетними ватажками повстанців на Підляшші стали уродженці Київщини М.Гейденрейх («Крук») і П.Краснопевцев («Красновольський»), варшав'янами командував С.Бобровський – шляхтич із Бердичівського повіту, екс-студент Київського університету, прихильник самовизначення України⁸².

28 квітня 1863 р. важкопоранений «Доленґа» потрапив у полон. За нього Олександра II просили О.Суворов та іноземні дипломати. Підступні вершители його долі запропонували бранцеві свободу, аби виказав когось із соратників – керівників повстання. Без вагань відмовився, тим прискоривши смертний вирок. «Ваш гарт, Ваш запал, і Ваша мужність навчать, як треба боротися з деспотизмом», – славив його Дж.Гарібальді⁸³.

Революційного вождя Литви повісили у Вільні 15 (27) червня 1863 р. Мало того, що страта була варварською, адже у приреченого не загоїлася рана, а мужнє виголошення ним протесту «перед усім світом та Європою» глушив барабанний дріб⁸⁴, – власті позбиткувалися над його вдовою: вагітну, її заслали до Новгородської губернії, ще й із забороною листування. Не відаючи, де вона, їй нічим не могли зарадити близькі. А той, хто все затіяв, – Олександр II – згадав про особливу вигнанку 1866 р., вирішивши «відплатити» за замах Д.Каракозова. Терорист був етнічним росіянином⁸⁵, але під цю нагоду жандарми помстилися польці Аполонії Сераковській: із маленькою дочкою її запроторили у глушину Поволжя, де дитина швидко померла.

Чимало років ім'я Зигмунта Сераковського замовчувалося, утім не забувалося. Наприкінці ж XIX ст. зреалізувалися відразу декілька омріяних ним проєктів. У всеросійському загальному переписі населення 1897 р. провід обіймав його alter ego – Я.Станевич. Урятувавшись від переслідувань, на схилі віку він як ерудований фахівець ревно виконував обов'язки старшого редактора Центрального статистичного комітету МВС і з того відомства сумлінно «розщепив» основоположне для російської держави поняття «росіяни» («русские»)

⁸¹ Biblioteka Czart. – №6940. – Ark. 1 ob.

⁸² *Marachow G.* Stefan Bobrowski i tajna drukarnia w Kijowie (1861–1862) // *Przegląd Historyczny.* – 1958. – Z.4. – S.700–713; *Дьяков В.А.* Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856–1865 гг.: Библиографический словарь. – Москва, 1967. – С.29, 88; *Его же.* Список руководящих деятелей восстания 1863–1864 гг., составленный В.В. фон Валем // *Русско-польские революционные связи 60-х годов и восстание 1863 года.* – Москва, 1962. – С.516, 540; *Фалькович С.М.* Левые течения в польской эмиграции накануне восстания 1863 г. // Там же. – С.132–133; *Rok 1863 na Ukrainie.* – Kraków, 1979; *Усенко П.Г.* Боровський // *Енциклопедія історії України.* – К., 2003. – Т.1. – С.350; *Його ж.* Гейденрейх-де-Генінг // Там само. – К., 2004. – Т.2. – С.66; *Його ж.* Краснопевцев // Там само. – К., 2008. – Т.5. – С.301.

⁸³ *Marciniak Z.* Zygmunt Sierakowski – bojownik o sprawiedliwość społeczną i wyzwolenie narodu. – S.188.

⁸⁴ *Бутковский Я.Н.* Из моих воспоминаний // *Исторический вестник.* – 1883. – Т.14. – С.101.

⁸⁵ *Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim...* – S.44. «Ти поляк?», – найперше запитав Олександр II Д.Каракозова. «Росіянин», – відповів той. «Чому ж ти стріляв у мене?», – здивувався імператор (див.: *Ерошкин Н.П.* Выстрел у Летнего сада // *Вопросы истории.* – 1993. – №7. – С.171–173).

на три гілки – власне російську («великоросійську»), білоруську та українську («малоросійську»). Завдяки по суті «відкритому голосуванню» було зафіксовано: від Польщі до Далекого Сходу й від Льодовитого океану до Центральної Азії ідентифіковані за мовою українці числом поступалися лише росіянам.

Із 23,5 млн людності Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній майже 3/4 (72%) становили українці. Росіян і білорусів сумарно тут налічувалося менше у 5,5 раза, євреїв – у 9 разів, німців – у 30, поляків – у 42 рази. Найбільша питома вага «російськомовних» мешканців означеного обширу підрахована в регіоні Таврії з Кримом – 27,9% (там поміж осілого контингенту було 42,2% українців, 13% – кримських татар). Частка «україномовних» вище середньої припала на Полтавщину (93%), Поділля (81%), Харківщину (80,6%) і Київщину (79,2%). Об'єктивно цей первісний референдум українства викристалізував чинник, що його не могла ігнорувати влада (недаремно затим виразно активізувалися спроби петицій про анулювання Емського указу, відзначення Шевченкових роковин тощо).

З економістом І.Вернадським 1860 р. З.Сераковський був делегований на лондонський Міжнародний статистичний конгрес, де мову було визнано за найвиразнішу ознаку національності, та, як член Російського географічного товариства, намагався відповідно зорганізувати петербурзький перепис. Закономірно, що чіткі директиви Я.Станевича розгалуженій мережі реєстраторів під завісу ХІХ ст. зумовили достовірність зібраних даних «розподілу населення за рідною мовою». Статистичний обрис українського народу «по обох Дніпра берегах» віддзеркалив духовну естафету від Т.Шевченка: модерно відлунувало сакраментальне Зиґмунтове: «Перша твоя справа, батьку»⁸⁶.

З.Сераковський не обмежувався лише політичною діяльністю⁸⁷ – не менші його здобутки у професійній сфері. Він мріяв, аби солдати та офіцери служили в рідній місцевості, спілкувалися між собою рідною мовою. Польський біолог, географ і революціонер Б.Дибовський 1906 р. опублікував у Львові його автентичні судження, в яких задля прищеплення воякам гуманності та громадянськості проектувалося трансформувати армію на «велику школу, велетенський розплідник освіти», де б визріли десятки тисяч народних учителів.

«На наш погляд, – міркував Зиґмунт, – кожен полк, кожна корпусна квартира – це свого роду університети, вони повинні поширювати просвіту на прилеглий край. [...] Ми не збираємося доводити, що наші офіцери повинні обернутися на фахових

⁸⁶ Див.: Усенко П.Г. Ідея перепису-2000 (до постановки проблеми) // Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення ІІІ Міжнародного конгресу українців. – Х., 1996. – С.298–300.

⁸⁷ За повідомленням газети «Ojczyzna», З.Сераковський у Петербурзі 1861–1862 рр. «був керівником військової громади, до якої входили поляки та росіяни, і сприяв утворенню громади суто російської, котра дійсно зорганізувалася» (цит. за: Русско-польские революционные связи... – С.206). Є свідчення, що він «ворохобив усю Росію», заснувавши комітет «Землі та волі» (див.: Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863–1864. – Т.4. – Lwów, 1894. – З.1/2. – С.49). Докл. див.: Усенко П.Г. Російські, українські і польські демократи в боротьбі за революціонізування солдатських мас (кінець 50-х – початок 60-х років ХІХ ст.) // Український історичний журнал. – 1981. – №7. – С.65–72.

хіміків, ботаніків тощо, проте література й галузь наук моральних досить широкі, у них доволі простору. Ми прагнемо мати серед офіцерів споборників на цій ниві»⁸⁸.

Т.Шевченко у серії картин «Притча про блудного сина» витворив сепію «Кара шпіцрутенами» та на сторінках «Щоденника» зосередив увагу на рядових, в яких «відібрано все, чим тільки життя красне: родина, рідний край, свобода»⁸⁹. І ось на конгресі у Великобританії З.Сераковський вимагав повсюдного засудження тілесних покарань. Доводив, що поки існує тортурна «зелена вулиця» кийків, «солдати не можуть не бути рабами, а офіцери – катами»⁹⁰. Із-за рубежу регулярно надсилав стислі звіти, які, за домовленістю, Я.Станевич форматував у доповідні записки. У Санкт-Петербурзі особливий інтерес викликали депеші з Парижа (в тому числі – про необхідність негайного припинення кріпосницьких езекуцій), їм протегував повноважний посол Росії у Франції граф П.Кисельов, вони потрапляли до імператора та його братів – генерал-адмірала Костянтина Миколайовича, шефа морського міністерства, і генерал-фельдцехмейстера Михайла Миколайовича, головного начальника військово-навчальних закладів. Записку про пенітенціарні установи французької армії автор сам вручив ліберальному великому князеві Костянтину⁹¹.

Свої висновки щодо скасування тілесних покарань, упровадження гласних судів і в'язниць-майстерень, 1862 р. З.Сераковський підкріпив «Витягами з листів про військово-карні законодавства та про військові установи найголовніших європейських держав». Окрім того, Я.Станевич акцентовано зreferував їх у безцензурному «Военном сборнике», сформулювавши тезу: «Деякі механічні закони цілком застосовуються у світі моральному. Відомо, що всяке тіло має межу стискання, за яким збуджується вже або реакція, котра протидіє силі, або руйнація тіла»⁹².

17 квітня 1863 р. феодальну каральну систему було зламано. Позбулися наруги киями та різками мільйони служивих, у тому числі – маса українців, адже, за підрахунками М.Чернишевського, «кількість рекрутів, забраних із кожного покоління податних станів», дорівнювала «близько чверті всієї кількості людей чоловічої статі, що досягли повноліття»⁹³. Почалася певна гуманізація армійських виправних підрозділів. З.Сераковський наполягав, щоб арештанти в них працювали не інакше, як за заробітну платню, щоби за сумлінність, гарну поведінку їм скорочували терміни ув'язнення, щоби їх навчали

⁸⁸ *Dybowski B.* Pamięci Zygmunta Sierakowskiego. – S.72–74.

⁸⁹ *Шевченко Т.Г.* Повне видання творів. – Т.10. – С.14; *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.5. – С.15.

⁹⁰ Цей вираз із роману М.Чернишевського «Пролог» належить Соколовському, чийм прототипом був З.Сераковський (див.: *Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений. – Т.13. – Москва, 1949. – С.118).

⁹¹ РГВИА. – Ф.801. – Оп.99/73. – Д.180. – Л.11–120; Российский государственный архив военно-морского флота (далі – РГВМФ). – Ф.224. – Оп.1. – Д.306. – Л.2.

⁹² Заметки по поводу «Извлечений из писем о военно-уголовных законодательствах и о военных учреждениях главнейших европейских государств» // Военный сборник. – 1862. – №6. – С.371.

⁹³ *Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений. – Т.7. – С.642.

грамоті та ремеслам, і поводження з ними «постійно нагадувало, що вони не покидьки суспільства, а військові чини»⁹⁴.

Шлях З.Сераковського від репресованого рядового лінійного батальйону на пустельному Манґишлаку до солідної міністерської посади неодноразово аналізував Ю.Пілсудський, котрому належать міркування, що постать «великого жовніра», «автора права для рядових», «натхненника нових методів, які вже простували цілою Європою», – епохальна, а його вплив виявився «магічним», адже спрямовував «у напрямі, цілком новітньому, не лише Польщу, але й загарбницьку російську державу»⁹⁵. Риси З.Сераковського як «агітатора з практичною жилкою» зацікавили В.Леніна⁹⁶, а притаманне йому «ентузіастичне щире слово» відзначав О.Кониський⁹⁷. «Безперечним демократом» уважав його М.Драгоманов⁹⁸. «Найшляхетніший і найчистіший», – так охарактеризував визначного діяча визвольного руху О.Герцен⁹⁹.

Замолоду Зигмунт Сераковський пройнявся романтикою волелюбності, прометеевим уболіванням за людей, жертовністю, самовідданістю в боротьбі за світлі ідеали. «Я бажав би, щоби життя моє було живою поемою»¹⁰⁰, – мріяв він 1850 р. І попри невблаганні обставини, котрі повсякчас ставали на заваді, у неспокої буднів викарбував крізь задуху «нежитія» нетлінну героїчну стезю. Поряд із «батьком» – Тарасом Шевченком – увійшов до історії гідним сином Вітчизни, польським споборником України.

⁹⁴ РГВМФ. – Ф.224. – Оп.1. – Д.306. – Л.11 об. – 12.

⁹⁵ *Piłsudski J.* Rok 1863. – Warszawa, 1989. – S.193, 202–203.

⁹⁶ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.29. – К., 1972. – С.573.

⁹⁷ *Кониський О.Я.* Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя. – К., 1991. – С.372.

⁹⁸ *Драгоманов М.* Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1882. – С.185.

⁹⁹ Сигизмунд Сераковский // Колокол. – 1863. – 1.VIII; *Герцен А.И.* Собрание сочинений. – Т.17. – С.218–220.

¹⁰⁰ *Koszczyz W.* Zygmunt Sierakowski – naczelny wódz Żmudzi w r. 1863. – S.43–44.

In the article covers the live race of Z.Serakovskyy, one of the leaders of national liberation uprising of 1863. The main attention is paid to his relationship with T.Shevchenko.

Keywords: *Sierakowski, Shevchenko, Russian Empire, liberation movement, exile, military academy.*

В.М.ШЕВЧЕНКО

РЕФОРМИ 1860–1890-х рр. У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: СУЧАСНЕ ТРАКТУВАННЯ

Запропонована читачам «Українського історичного журналу» стаття – остання дослідження відомого науковця, доктора історичних наук, визнаного фахівця з аграрної історії України XIX – початку XX ст. Віктора Миколайовича Шевченка, який передчасно пішов з життя у червні цього року. Із сучасних методологічних позицій аналізуються причини, характер та наслідки реформ 1860–1890-х рр. у Російській імперії, дається критична оцінка висвітлення їх у радянській історіографії, зроблено спробу новітнього трактування тогочасних перетворень.

Ключові слова: Російська імперія, реформи, радянська історіографія.

Сьогодні пострадянське суспільство переживає непростий період своєї трансформації в якісно новий стан. Не виняток і сфера історичних знань. Глобальні політичні перетворення, зміна соціальних пріоритетів та методологічних підходів до вивчення власної історії відкрили більш широкі можливості для правильного розуміння, осмислення й переосмислення як історичного процесу у цілому, так і окремих його етапів, періодів, подій, фактів. Як наслідок, дослідники констатують сьогодні неухильне підвищення інтересу як із боку науковців, так і широкої громадськості до поступу історичного минулого загалом і до завершального етапу існування Російської імперії (XIX – початок XX ст.), який безпосередньо передував початку Української національної революції 1917–1921 рр. Нині, на думку О.Рєєнта, ми змушені констатувати ряд прогалин у висвітленні історії: «У радянські часи вона підганялася під жорстокі шаблони “базису – надбудови”, ідеологічно консервувалася в дихотомії “реакційне – прогресивне” і “мертвою хваткою” увінчувала становий хребет подій, на якому довільно (та, як правило, спотворено) випиналися одні явища й відверто замовчувалися інші»¹.

Без сумніву, сказане вище повністю стосується перетворень, які почалися в Російській імперії понад 150 років тому і тривали до кінця XIX ст. В історії вони відомі як реформи двох імператорів – Олександра II та Олександра III. На жаль, у пострадянський період висвітлення реформ 1860–1890-х рр. характеризується лише епізодичним характером. Певним винятком є хіба що перетворення 1861 р.² Решта (та й то далеко не всі) розглядаються переважно на

¹ Рєєнт О.П. Україна XIX–XX ст.: Роздуми та студії історика. – Корсунь-Шевченківський, 2009. – С.10.

² Смолій В.А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. XVIII. – С.4–6; Рєєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права 1861 р. // Український історичний журнал. – 2011 – №1. – С.34–51; Його ж. Велика реформа 1861 р.: погляд із XXI ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XVIII. – С.7–24; Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К., 2008. – 96 с. та ін.

рівні окремих дисертаційних досліджень³. Як наслідок, сьогодні ми не маємо комплексної фундаментальної студії, у котрій із позиції сучасної історичної науки давалася б відповідна оцінка змісту реформ, їх характеру та наслідків. Ті ж думки, що продовжують зустрічатися у пострадянській історіографії, часто якщо не копіюють, то принаймні є дуже близькими до тих, котрі побутували за радянської доби. Спробуємо довести правомірність такого нашого висновку на відповідних конкретних прикладах.

Цілком у дусі панівної тоді марксистсько-ленінської методології автори історичних досліджень, спираючись на висновки лідера російських марксистів В.Леніна, відповідні основоположні документи КПРС і радянської держави, поділяли реформи 1860–1890-х рр. на дві умовні підгрупи. Першу становили так звані буржуазні, а отже, прогресивні перетворення 1860–1870-х рр., здійснювані імператором Олександром II. До них належали антикріпосницька (1861 р.), удільних (1863 р.) та державних (1866 р.) селян, судова й земська (1864 р.), міська (1870 р.), військова (1874 р.), ряд інших. Усі вони оцінювалися радянською історіографією як позитивні, оскільки сприяли демократичним перетворенням у соціально-економічному та духовному житті імперії. Водночас вони характеризувалися як «непоследовні, обмежені й половинчасті», а отже такі, що «не досягли головної мети, поставленої царським урядом, – придушення революційного й опозиційного руху у країні»⁴. Такі загальні висновки були ні чим іншим, як черговою спробою підлаштувати об'єктивний хід історії під марксистську теорію класової боротьби як рушійної сили прогресивного суспільного розвитку.

Такими ж далекими від об'єктивності бачаться сьогодні й радянські оцінки реформ 1880–1890-х рр., здійснені в епоху імператора Олександра III. У радянській історичній літературі вони представлені як відверто «реакційні», що спрямовувалися «на придушення революційного руху, зміцнення самодержавства й позицій дворянства»⁵. До так званих «контрреформ» було віднесено ухвалення «Положення про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою» (1881 р.), про початкову та середню школу (1882 р.), скасування університетської автономії (1884 р.), зміни до судової реформи (1887 р.), про земських начальників (1889 р.), земства (1890 р.), Городове положення (1892 р.) та ін. На думку радянських істориків, вони мали «реакційний характер», оскільки здійснювалися «шляхом перегляду буржуазних реформ 60–70-х рр. XIX ст. та ліквідації ряду буржуазних перетворень»⁶.

Із методологічного погляду це також мало бути ні чим іншим, як утвердженням марксистсько-ленінських стереотипів. Свого часу в пострадянській

³ Бойко В.М. Реформи державних селян другої половини XIX ст. у Лівобережній Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 18 с.; Ващенко А.В. Інститут земських начальників Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002. – 18 с.; Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і селах Чернігівської губернії в останню третину XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002. – 15 с.; Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після сільської і міської реформ 60–70-х рр. XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 18 с.

⁴ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.3. – К., 1978. – С.288.

⁵ Радянська енциклопедія історії України. – Т.2. – К., 1970. – С.267.

⁶ Там само.

історіографії вже згадувалися спроби В.Леніна політизувати закономірний процес еволюції суспільного розвитку⁷. Усе це повністю стосується й періоду реформ 1860–1890-х рр. Визначаючи напрям розвитку суспільства після скасування кріпосного права, вождь російських більшовиків писав: «1861 рік породив 1905. Кріпосницький характер першої “великої” буржуазної реформи утруднив розвиток, прирік селян на тисячі гірших і тяжких мук, але не змінив напрям розвитку, не відвернув буржуазної революції 1905 р.»⁸.

Такий ленінський висновок фактично став дороговказом до наступного вивчення реформ 1860–1890-х рр., які оцінювалися винятково з позиції сприяння або несприяння процесу «визрівання» майбутньої соціальної революції. Звідси і їх поділ на «прогресивні» та «антидемократичні», або «контрреформи». При цьому фактично на узбіччі ленінської концепції пореформеного розвитку залишалася головна мета тогочасних перетворень, а саме формування та зміцнення «буржуазної монархії». Характеризуючи реформу 1861 р. як «кріпосницьку», В.Ленін водночас визнавав її особливий зміст. «Це був крок, – писав він, – на шляху до перетворення Росії на буржуазну монархію»⁹. Проте згадувалося це лише побіжно й відступало на другий план порівняно з політичним переконанням марксистів-ленінців у «невідворотності» революції, котра наближалася.

Так поступово, ще до виникнення радянської держави, формувалася ідеологічна доктрина в марксистсько-ленінській методології вивчення історії. Згодом на її основі буде сформовано принцип свідомо однобічного висвітлення історичного минулого на догоду певним політичним силам. Він і ляже в основу марксистсько-ленінської методології радянської доби. Підкреслюючи це, сучасний український історик С.Кульчицький зазначає: «Керівництво державної партії ніколи не шкодувало зусиль для опрацювання вигідних йому верств історичного процесу. Усе робилося для знищення, утаємничення або фальсифікації фактів, які суперечили офіційній історії»¹⁰. Як можна було переконатися вище, саме таким виявився й підхід до висвітлення реформ 1860–1890-х рр. у радянській історіографії.

Сьогодні історична наука переживає непростий період методологічного оновлення. У науковий обіг вводяться замовчувані раніше джерела, значно розширюється ареал історичного пошуку. Із нових позицій переосмислюються вже відомі історичні події та факти. Процес цей далеко не однозначний і складний, який супроводжується не тільки формуванням нового, але й збереженням старого методологічного інструментарію. Прямим наслідком такої методологічної невизначеності частини сучасних дослідників стала «поява праць, що у крайньому разі човгають рейками, прокладеними ідеологами партапарату радянської доби»¹¹. Сказане певною мірою стосується й оцінки

⁷ *Резнт О.П.* Велика реформа 1861р. ... – С.8; *Шевченко В.М.* Скасування кріпосного права у 1861 році... – С.49.

⁸ *Ленін В.І.* «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.20. – К., 1971. – С.167.

⁹ Там само.

¹⁰ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.13–14.

¹¹ *Резнт О.П.* Україна XIX–XX ст.: Роздуми та студії історика. – С.7.

перетворень другої половини XIX ст. Так, у сучасній російській історіографії буржуазні реформи 1860–1870-х рр. перетворилися на «ліберальні», а 1880–1890-х рр., хоча й залишилися «контрреформами», проте значно розширилися в напрямі їх демократизації¹². Проте вже сьогодні стан історичної науки дозволяє дещо по-іншому, ніж за радянської доби, поглянути на причини, характер і зміст перетворень 1860–1890-х рр. Зокрема, справжня їх мета, починаючи від скасування кріпацтва, об'єктивно випливала з тієї історичної обстановки, в якій опинилася Російська імперія на середину XIX ст. Адже на той час вона залишалася єдиною «цивілізованою» європейською країною, в якій продовжувало панувати кріпосне право¹³. Цьому значною мірою сприяла політика «миколаївського імперіалізму» з його опорою на армію, а відносно сталі позиції на зовнішньому ринку Росія утримувала за рахунок експлуатації приєднаних земель (Закавказзя, Середня Азія, Південна Україна), зберігаючи при цьому недоторканим кріпосницький центр. Проте економічне відставання від провідних країн дедалі зростало. Глибоку кризу, що називалася, оприявнила Кримська війна (1853–1856 рр.), під час котрої дефіцит державного бюджету сягнув астрономічних 800 млн руб. сріблом, експорт хліба впав у 13, а імпорту машин і механізмів – у 10 разів¹⁴. Почалися масові антикріпосницькі виступи всередині країни («київська козаччина», «похід у Таврію по волю» та ін.). Нарешті, умови Паризького миру (1856 р.) засвідчили серйозне падіння міжнародного авторитету Російської імперії.

Саме обставини, про які йшлося вище, зрештою і спонукали самодержавний уряд удатися до перетворень, відомих сьогодні як реформи 1860–1890-х рр. Найважливішим їх завданням стало створення відповідних передумов для зміцнення зовнішніх і внутрішніх позицій російської монархії. Безперечно, така мета не була однозначною. Вона корегувалася й удосконалювалася в міру вирішення одних проблем та виникнення інших. Проте стратегічна лінія залишалася незмінною впродовж усього пореформеного періоду. Це дозволяє говорити про перетворення 1860–1890-х рр. як про єдиний перманентний процес.

Як відомо, міжнародні успіхи дореформеної Росії напряму були пов'язані зі станом її збройних сил. Поразка у Кримській війні наочно продемонструвала, що ґрунтована на кріпосницьких засадах російська армія на той час уже помітно поступалася передовим європейським військам, що й привело Росію до втрати ваги в Європі. Відтак найперше, чим зайнявся уряд тоді ще кріпосницької країни, стало відновлення головного козира у зовнішній політиці – збройних сил. Усі прекрасно розуміли, у тому числі й імператор, що реорганізувати армію можна лише створивши сучасну промисловість, засновану на машинному виробництві та високоефективній праці вільнонайманих робітників, джерелом котрої було селянство, яке поки що перебувало в юридичній залежності від поміщиків. Тож юридичне звільнення селянина в 1861 р.

¹² История России с начала XVIII до конца XIX вв. – Москва, 2000. – С.399, 438; Административные реформы в России: история и современность. – Москва, 2006. – С.219.

¹³ Пресняков А.Е. Российские самодержцы. – Москва, 1990. – С.291.

¹⁴ Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – Москва, 1991. – С.11.

стало відправною точкою для вирішення назрілих проблем. Реформа 1861 р. здійснювалася не в інтересах селянства, не в інтересах поміщиків, принесених урядом у жертву індустріалізації, а в *інтересах держави*.

Наступні кроки Олександра II також диктувалися перш за все державними потребами. Так, судова реформа, окрім демократизації судочинства, мала законодавчо охопити мільйони звільненого від кріпосництва селянства. Реформи удільних та державних селян мали на меті звести до спільного знаменника весь цей стан у плані його оподаткування. Земська, міська, фінансова, шкільна, університетська реформи також покликані були сприяти демократизації суспільного життя, зокрема еволюції верстви промисловців, що зародилася й зміцніла в роки індустріалізації. Успішному ж здійсненню останньої також сприяли такі заходи уряду, як спрямування основного фінансового потоку на потреби великої промисловості, залучення до її розвитку іноземного капіталу та запровадження митних бар'єрів на шляху конкуруючих закордонних товарів. Усе це здійснилося вже в перші два десятиліття після початку перетворень, створивши фактично новий район важкої промисловості на Півдні України та розгалужену мережу залізниць. На цій основі було переозброєно армію, на той час уже внутрішньо модернізовану. Саме військова реформа стала на даному етапі однією з ключових. За нею замість системи рекрутського комплектування було запроваджено загальну військову повинність. Термін служби скоротився з 25 до 7 років на флоті й 6 – у сухопутних військах. Натомість для осіб із вищою освітою він становив 4 роки. Ці та інші нововведення повернули російській армії втрачену боєздатність, що наочно продемонструвала вже перша після невдалої Кримської війни кампанія на Балканах 1877–1878 рр. Згодом російський уряд, спираючись на економічні та воєнні успіхи, домогся ревізії умов Паризького миру й повернув втрачені позиції на Чорному морі, Кавказі та в Бессарабії. Відтак перше із поставлених завдань було виконане.

Проте актуальним залишилось інше, а саме збереження та зміцнення існуючої форми державного управління у вигляді монархії. І небезпека для неї крилася не у «другій революційній ситуації 1879–1881 рр.», котрої, як і першої 1859–1861 рр., насправді не існувало. Вона йшла від народженого у ході реформ стану великих промисловців та банкірів. Рятуючись від власного фіаско у зовнішній політиці, уряд Олександра II ледве не прогавив цю небезпеку для себе у середині власної країни. Адже міцніюча під протекцією влади промислова й фінансова буржуазія дедалі активніше маніфестувала своє прагнення зайняти належне місце в політичному житті. Вимоги все нових і нових реформ, які полегшували б їй шлях до влади, зрештою почали зачіпати інтереси самодержавства. Сьогодні важко сказати, чи привели б такі перетворення до заміни монархії парламентською республікою. Однак край їм поклато вбивство Олександра II 1 березня 1881 р. членами терористичної організації «Народна воля». Низка урядових заходів проти народників стала закономірною реакцією тепер уже Олександра III на їх діяльність. Радянська історіографія зображала це не інакше, як «контрреформи», спрямовані проти «прогресивного руху революційного народництва». Натомість сьогодні вони

трактуються як заходи проти російського варіанту міжнародного тероризму. Сучасні дослідження, у тому числі й українських авторів¹⁵, переконливо свідчать, наскільки небезпечними для людства є терористичні практики, одними з родоначальників котрих саме й були революційні народники 1860–1880-х рр. Зрештою під тиском урядових заходів останні змушені були відмовитися від терору, ставши на шлях ліберальних дій.

Згадали ми про це задля того, аби підкреслити, що антитерористичні заходи не були основним напрямом реформ Олександра III. Їх квінтесенцією стало продовження справи, розпочатої його батьком – Олександром II. На це вказують, зокрема, такі заходи нового імператора, як поступове переведення всіх колишніх поміщицьких селян на обов'язковий викуп, помітне скорочення викупних платежів, заснування Селянського (1882 р.) і Дворянського (1885 р.) земельних банків та ряд інших. Як прогресивні, із погляду збереження монархії, але тепер уже буржуазної, слід розглядати й реформи, спрямовані на зміцнення позицій дворянства – основної соціальної опори російського самодержавства.

Проблема дворянства періоду правління Олександра III сьогодні привертає чи не найбільшу увагу дослідників. У радянській історіографії з позицій панівної тоді марксистсько-ленінської методології досліджень заходи уряду щодо зміцнення позицій цього стану також розглядалися як «контрреформи», котрі нібито вели до знищення «завоювань» 1860–1870-х рр. Сьогодні зрозуміло, що такий погляд не відповідає тогочасній історичній дійсності. Збереження активної суспільної позиції дворянства, як головної опори самодержавства, у 1880–1890-х рр. перетворилося на важливу проблему державного значення. Адже ще у часи скасування кріпосного права ця «опора існуючої форми державного управління» зазнала непоправних збитків саме від самодержавства. Так, в угоду індустріалізації, що починалася, ще 1859 р. було закрито всі державні кредитні установи, які до цього стабільно надавали дворянам вигідні кредити під заставу нерухомості¹⁶. Уже після звільнення селянства майже третина отриманих поміщиками від держави коштів за селянські наділи пішли на сплату попередніх боргів, що позбавило більшість дворян фінансової можливості перевести власні господарства на засади ринкової економіки. А масовий відхід селян на фабрики й заводи остаточно підірвав продуктивні сили поміщицьких господарств. Усе це стало причиною глибокої аграрної кризи, що в перші пореформені десятиліття охопила дворянські господарства, і яка була породжена фактично курсом антидворянського уряду Олександра II. Відтак заходи Олександра III щодо зміцнення позицій дворянства в економічному та громадському житті суспільства впродовж 1880–1890-х рр. стали закономірною спробою допомогти представникам цього стану відновити втрачені в попередні роки позиції, особливо в умовах збереження монархії. Адже саме на той час дворянська організація хоча й продовжувала існувати, проте суттєво ослабла й ніби загубилася серед нового оточення. Радянський дослідник

¹⁵ Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм у Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2006. – 416 с.

¹⁶ Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк: 1883–1910. – Москва, 1911. – С.2.

Ю.Соловйов наводив цитату з газети «Московские ведомости», редактором якої був М.Катков, котрий із цього приводу писав: «Дворянство ніби не відчуває ґрунту, ніби не знаходить собі місця серед нових формацій, ніби не бачить, навіщо воно ще існує й для чого воно ще може слугувати»¹⁷. Запровадження інституту земських начальників та земська реформа дозволили підняти роль дворянства у громадсько-політичному житті. Було також створено належні умови для його економічного піднесення. Це особливо важливо відзначити, оскільки в радянський час економіка дворянського стану, тісно пов'язана із землею, через скорочення площ зображалась як така, що «хронічно занепадає».

Сучасний американський дослідник С.Беккер дотримується іншої думки. Звільнення селян, зазначає він, «створило вільний ринок сільськогосподарської землі, завдяки чому дворяни отримали можливість перетворити свої земельні володіння на інші, потенційно більш прибуткові форми капіталу, попутно відмовляючись від ролі землевласника на користь інших, більш приємних і близьких їм форм діяльності»¹⁸.

Про перехід значної частини поміщиків до торгово-підприємницької сфери згадується також у працях українських авторів Н.Темірової¹⁹, Т.Лазанської²⁰ та ін. Усе це зміцнювало економічні позиції дворянства в оновленому суспільстві. Відтак воно знову перетворилося на вагомий аргумент у руках збереженого самодержавства проти амбіційних прагнень представників промислового та фінансового капіталу закріпитись у владних структурах Російської імперії.

Підбиваючи підсумки, відзначимо, що опинившись у середині XIX ст. на межі економічного та політичного банкрутства, Російська імперія у ході реформ 1860–1890-х рр. відновила свої позиції в Європі. Водночас перебудова російської монархії на буржуазну неабияк зміцнила позиції самодержавства, що дозволило йому успішно подолати лихоліття революції 1905–1907 рр.

¹⁷ Соловьёв Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX в. – Ленинград, 1973. – С.166.

¹⁸ Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / Пер. с англ. Б.Пинскера. – Москва, 2004. – С.50.

¹⁹ Темірова Н.Р. Поміщики України у 1861–1917 рр.: соціально-економічна революція. – Донецьк, 2003. – С.109.

²⁰ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – С.246.

The presented article is the last research of famous scientific, doctor of history, eminent specialist of agricultural history of Ukraine of 19 – early 20th centuries, Victor Mykolaiovych Shevchenko, with was untimely dead this June. The scientific from the modern methodological positions analyzes the reasons, character and causes of 1860–1890s reforms in Russian Empire, gives cutoff score of its lightening in the soviet historiography, and also gives a try to interpretate in the modern way that time transformations.

Keywords: Russian Empire, reforms, soviet historiography.

Т.С.Водотика*

МІГРАЦІЙНІ Й МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В МІСТАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ЗА ДАНИМИ ПЕРШОГО ЗАГАЛЬНОГО ПЕРЕПИСУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1897 р.

Розглядаються особливості відображення соціальної стратифікації населення міст підросійської України за переписом 1897 р. Наголошено на регіональних особливостях соціальної структури міст та перебігу модернізаційних процесів. Соціально-становна структура міського населення свідчить, що міста Наддніпрянщини перебували на переході від традиційного до індустріального характеру, остаточно втративши традиційне обличчя, але ще не набувши критично необхідних рис модерного. Саме таку двоїстість зафіксував перепис щодо становища основної станово-соціальної групи міського населення – міщан, купців, почесних і спадкових громадян.

Ключові слова: модернізація, міграції, урбанізація, соціальна мобільність, перепис 1897 р.

Модернізація у сучасній Україні виступає нагальною умовою і засобом вирішення більшості назрілих і перезрілих суспільних проблем. Тим часом вітчизняний і світовий історичний досвід неоднозначно свідчать, що саме великі міста – рушій цивілізаційного поступу з часів енеоліту. Історичний час лише посилює цю закономірність. Актуальність і значимість вивчення історії міст України сумнівів не викликає. Підтверджує це значний інтерес вітчизняної історіографії (у світовій історичній науці з кінця XIX ст. історична урбаністика – один із пріоритетних напрямів) до проблем історії міст на території України.

М.Слабченко докладно обґрунтував тезу про наявність розвиненого економіко-правового простору в містах України¹. Поєднують риси радянської і пострадянської методологій праці Б.Миронова, присвячені російському місту як соціальному та етнокультурному явищу. Дослідження еволюції міст Росії 1740–1860-х рр. може служити схематичним прикладом і для другої половини XIX – початку XX ст.: чисельність, демографія, соціальна структура, соціальна мобільність, розвиток економіки тощо. Вагомим здобутком праці цього автора стало виділення критеріїв оцінки та класифікації міст за ступенем розвитку. Система критеріїв включає у себе найрізноманітніші показники економічного й соціального характеру².

* Водотика Тетяна Сергіївна – аспірантка Інституту історії України НАНУ, відділ історичної регіоналістики
E-mail: tvodotyka@gmail.com

¹ Слабченко М.Є. Боротьба системи землеволодіння і форми господарювання в Україні в XIX–XX ст. – Одеса, 1927. – 62 с.; Його ж. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – К., 1927. – Т.2. – 278 с.

² Миронов Б.Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Ленинград, 1990. – 272 с.; Его же. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т.1–2. – Санкт-Петербург, 1999.

У сучасній вітчизняній історіографії дослідження міст поволі набуває популярності. У дусі тотальної історії проаналізувала міста радянської України Н.Гогохія. Її приклад наслідували А.Гуменюк, В.Бушин, С.Кулінська, О.Прищепка, Д.Чорний, здійснивши комплексний аналіз історії міст різних регіонів України – Правобережжя, Лівобережжя, Волині, Півдня або навіть окремого міста (Києва чи Павлограда)³. Досліджується специфіка міського самоврядування, причому особливою популярністю серед дослідників користується інститут градоначальників⁴. Чи не вперше дослідила феномен українського середнього міста Г.Басара, хоча хронологічні рамки її праці обмежувалися періодом національно-демократичної революції 1917–1921 рр.⁵

Західні дослідники також звертаються до студій з урбаністики доби модернізаційних перетворень у Російській імперії. На відміну від українських фахівців, котрі значно більшою мірою орієнтовані на «біографії» міст (локальні історії), від яких починається рух до узагальнюючих студій досвіду урбанізації, такі дослідники, як Д.Бровер чи П.Герлігі головну увагу приділили розв'язанню певних ключових проблем, як вплив модернізації на міста різних регіонів, урбанізації – на розвиток імперії, зрештою комплексному дослідженню формування модерної моделі міста⁶.

Вивчення соціально-станової структури міського населення Російської імперії, у тому числі України, розпочалося у середині 1950-х рр. А.Рашин у фундаментальній монографії проаналізував склад міського населення за станами по імперії у цілому між 1811–1897 рр., по Москві і Санкт-Петербургу включно

³ Гогохія Н.Т. Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2003. – 20 с.; Гуменюк А.О. Міста Правобережної України у другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – 16 с.; Прищепка О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2003. – 20 с.; Чорний Д.М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Х., 2008. – 42 с.; Кулінська С.Ю. Київ у другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 25 с.; Бушин В.С. Південноукраїнське повітове місто кінця XVIII – початку XX ст.: формування міського середовища Павлограда: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2010. – 237 с.

⁴ Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 223 с.; Медведєв Ю.Л. Міське самоврядування в державному механізмі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалі українських губерній): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Луганськ, 2011. – 20 с.; Юрій І.А. Інститут градоначальництва в системі державної влади на півдні Російської імперії (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2010. – 262 с.; Його ж. Градоначальництво як інститут державної влади на Півдні Російської імперії (1803–1917): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2007. – 19 с.; Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Херсон, 2006. – 215 с.; Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1997. – 180 с.; Дмитрієв В.В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.; Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2009. – 16 с.; Девуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2007. – 223 с.

⁵ Басара Г.Б. Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 207 с.

⁶ Brouer D. The Russian City Between Tradition and Modernity, 1850–1900. – Berkeley, 1990. – 335 p. [Електронний ресурс]: <http://www.universityofcalifornia.edu/senate/inmemoriam/Danielbrower.htm>; Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794–1914. – К., 1999. – 382 с.

до 1902 та 1910 рр.⁷ На початку 1970-х рр. безпосередньо до даної проблеми звернувся Л.Іванов, стаття котрого про станово-класову структуру населення міст Російської імперії доби капіталізму залишається на сьогодні єдиним комплексним узагальнюючим дослідженням питання⁸. У 1990-х рр. розпочався новий етап студіювання соціальної структури суспільства. Б.Миронов, який першим подав короткий огляд російської і західної історіографії проблеми, дійшов висновку: «Через те, що російське законодавство визнавало існування станів, а масова свідомість приймала станову парадигму, аналіз соціальної структури доцільно проводити саме у становому розрізі»⁹. В узагальнюючій монографії з історії підприємництва в Росії стверджується, що наприкінці ХІХ ст. міські стани в імперії перетворилися на фікцію¹⁰.

Хай якими є погляди на методологію вивчення соціальної структури міського населення Російської імперії у другій половині ХІХ ст., незмінною залишається джерельна база, основою якої виступає перепис 1897 р. Його матеріали дозволяють висвітлити перший досвід індустріальної модернізації в Наддніпрянській Україні. Відповідно об'єктом нашої розвідки стали регіональні особливості модернізації в підросійській Україні, предметом – становий і міграційний потенціал міст як локомотив модернізації.

Перепис 1897 р. було проведено за проектом П.Семенова-Тянь-Шанського на принципах одностаттєвого з урахуванням трьох категорій населення (наявне, постійне, приписне). Перепис проводився за такими ознаками: стосунки з головою господарства і власної родини (сім'ї), вік, стать, сімейний стан, становий статус, місце народження, прописки й постійного мешкання, віросповідання, рідна мова, освіта, головне та другорядне джерела існування, фізичні вади¹¹. Перепис не враховував чимало аспектів модернізації. Однак виходитимемо з тези про невичерпність інформативного потенціалу джерела за рахунок удосконалених методів його аналізу. У розвідці використано підходи, методи та категорії історичної демографії. Перш за все категорії «механічний (міграційний)» та «соціальний» рухи населення, їх вплив на склад і структуру міської людності, взаємозв'язок міграції з індустріальною модернізацією суспільства.

У майновому відношенні найбільше мотивів для міграції до міст мають полярні за майновим (бідні та заможні) та освітньо-кваліфікаційним (високий або вкрай низький) рівнями особи. Саме вони становили основу для підприємництва як власники підприємства та наймані працівники. Міграція населення пов'язана з поступом суспільства, характером соціально-економічного розвитку, розподілом і перерозподілом трудових ресурсів між галузями, регіонами й адміністративно-територіальними одиницями, структурою розселення,

⁷ Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). – Москва, 1956. – 352 с.

⁸ Иванов Л.М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. – Москва, 1971. – С.312–340.

⁹ Миронов Б.И. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.)... – Т.1. – С.599.

¹⁰ История предпринимательства в России. – Кн.2: Вторая половина XIX – начало XX века. – Москва, 1999. – С.222.

¹¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, на основании высочайше утвержденного положения 5 июня 1895 г. [Фотокопия] // Демографический энциклопедический словарь. – Москва, 1985. – С.315–317.

урбанізацією, соціальною мобільністю тощо. Щодо міграції населення до міст України в пореформену добу вирішальну роль відігравали соціально-економічні фактори, хоча не можна не враховувати політичні (скажімо, обмеження щодо євреїв), військові (примусове збереження за мігрантами статусу селян для полегшення військового обліку тощо), історичні, географічні тощо.

Міграція пореформеної доби була зумовлена регіональними особливостями в масштабах і темпах накопичення капіталу, економічною кон'юктурою, тиском аграрного перенаселення й наслідками селянської реформи 1861 р., причому міграція спрямовувалася в регіони і міста, де модернізація просувалася найуспішніше.

Міграція населення до великих та нових індустріальних міст значно впливає на соціальну структуру «реципієнтів». Залежно від її інтенсивності й розмірів доречно вести мову про довго- та короткотривалі впливи на потенціал модернізації міст¹². Довготривалі наслідки пов'язані з поширенням модерного соціального простору – нові (кількісно та якісно) можливості й потреби, якість життя, тип родини і відтворення населення, зростання можливостей для підприємництва. Короткотермінові наслідки урбанізації неоднозначні. До позитивних слід віднести прискорення розвитку передових галузей, підвищену рентабельність виробництва, зростання місцевих бюджетів, попит на житло та послуги, прискорене формування модерної соціальної структури населення. Негативні наслідки – стрімке зростання соціальних проблем і соціальної напруги, що й відбулося в Російській імперії.

Опрацювання матеріалів перепису 1897 р. дозволяє проаналізувати вплив урбанізації на модернізаційний потенціал (та на сприятливість підприємницької кон'юктури) міст Наддніпрянської України в регіональному вимірі. Для цього було використано таблицю VI «Розподіл населення за становими групами і місцем народження» опублікованих підсумків перепису, в якій узагальнено відомості за показниками чотирьох станових груп («Особи сільського стану», «Дворяни спадкові», «Дворяни особисті, чиновники недворянського походження» та «Особа інших станів») і за трьома ознаками щодо місця народження («Народжені в тому самому повіті, де мешкають», «Народжені в тій самій губернії», «Народжені в інших губерніях Російської імперії»)¹³.

Насамперед було складено узагальнюючі таблиці по регіонах у цілому з визначенням рівня урбанізації, станової та міграційної структури населення (див. табл.1–3) відповідно із сучасними державними кордонами та історіографічною традицією. Так, із Херсонської губернії було вилучено Тираспольський повіт, із Чернігівської – Стародубський, Мглинський, Новозибківський і Суразький, із Таврійської – Крим, а з тодішніх Курської губернії було враховано Путивльський повіт і Бессарабської – Хотинський, Ізмаїльський та Акерманський

¹² Моисеенко В.М. Міграція населення // Там же. – С.251–255.

¹³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Санкт-Петербург, 1904–1905. – Т.8: Волынская губерния. – С.36–39; Т.13: Екатеринославская губерния. – С.36–39; Т.16: Киевская губерния. – С.12–14; Т.32: Подольская губерния. – С.50–53; Т.33: Полтавская губерния. – С.36–39; Т.41: Таврическая губерния. – С.42–45; Т.46: Харьковская губерния. – С.44–47; Т.47. – Ч.1: Город Одесса. – С.40–43; Т.47. – Ч.1: Херсонская губерния. – С.36–39; Т.48: Черниговская губерния. – С.44–47; Т.3: Бессарабская губерния. – С.32–35; Т.20: Курская губерния. – С.46–49.

(Білгород-Дністровський). Щодо Одеси, то було враховано населення власне міста, без сільських околиць. Такий підхід оптимальний. У літературі не існує єдності стосовно адміністративно-територіального змісту категорії «українські землі у складі Російської імперії». Значна частина авторів просто залучає до своїх викладок 9 «українських губерній» – Полтавську, Харківську, Чернігівську, Київську, Волинську, Подільську, Херсонську, Таврійську і Катеринославську. При даному підході йдеться не стільки про відхилення у характеристиці тенденцій, скільки про коректність висновків. Різниця в підходах призводить до розбіжностей у підрахунках та оцінках змісту й масштабів урбанізації. Для зручності аналізу було підраховано не лише абсолютні, але й відносні цифри, два станових «переписних» показника («Спадкові дворяни» та «Особисті дворяни і чиновники») згорнуто в один – «Дворяни і чиновники».

Отже, у містах Наддніпрянської України на січень 1897 р. проживало 2,85 млн чол. з 22,98 млн усього населення (12,42%). За рівнем урбанізації регіони виглядали так: Правобережжя – 9,56%, Лівобережжя – 11,48%, Південь – 17,76%. Південний регіон випереджав середній рівень урбанізації у 1,4 раза, Лівобережжя займало серединну позицію (93,5% від середнього показника), Правобережжя суттєво відставало (на 21,2%, або на 1/5) від середніх показників (див. табл.1–3). Отже, найкращий потенціал для модернізації мав Південь, найгірший – Правобережжя. Цифри урбанізації перебували у прямо пропорційній (безпосередній) залежності від темпів модернізації.

Подібне спостерігається щодо урбанізації по губерніях, хоча взаємозв'язок між мірою модернізації та урбанізації в даному випадку більш складний. За нашими підрахунками, ієрархія губерній за рівнем урбанізації виглядає наступним чином: Херсонська – 28,65% жителів міст, Харківська – 14,74%, Бессарабська (її українська частина) – 13,08%, Київська – 12,90%, Катеринославська – 11,40%, Полтавська – 9,87%, Чернігівська – 9,81%, Волинська – 7,82%, Подільська – 7,35%, Таврійська – 6,76%, Курська (Путивльський повіт) – 6,07%. Перші місця Херсонської, Харківської, Київської та Катеринославської губерній кореспондуються з усталеними оцінками рівня соціально-економічного поступу в пореформеній час. Це ж стосується середнього рівня губерній Полтавської й Чернігівської, як і останніх міст Волинської, Подільської та Путивльщини.

Алогічним є третє місце Бессарабії. Згідно з усталеною традицією, вона була однією з найбільш відсталих в європейській частині Росії. Однак тут була значна кількість міст – Акерман (Білгород-Дністровський) мав за переписом 28,3 тис. (більше, ніж у Чернігові, Луганську чи Бахмуті), Ізмаїл – 22,3 тис., Болград – 12,3 тис., Кілія – 11,6 тис., Рені – 6,9 тис. і т.п. Цей край порівняно успішно розвивався завдяки сприятливим природно-географічним умовам, високій товарності сільського господарства, помірному адміністративному тиску імперської бюрократії внаслідок боротьби російського та румунського геополітичних проєктів (запроваджені Валахією (Румунією) в 1855–1879 рр. французькі адміністративні норми було збережено й владою Російської імперії)¹⁴. Нарешті, загальний рівень

¹⁴ Історія Української РСР: У 8 т., 16 кн. – Т.3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К., 1978. – С.304–305 (карта «Розвиток промисловості на Україні в 90-х роках XIX ст.»).

урбанізації наприкінці XIX ст. був невисоким, а відтак райони з традиційними невеликими містами суттєво не поступалися найбільш модернізованим.

Останнє місце Таврії (материкові Бердянський, Мелітопольський і Дніпровський повіти) обумовлене низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, значною мірою притаманних модернізації в усій Наддніпрянщині. Таврійські повіти з кінця XVIII ст. визначились як експортери збіжжя. Тому-то найбільш значними містами тут виявилися Мелітополь (15,5 тис.) і Бердянськ (26,5 тис.)¹⁵. Проте рівень частки містян у населенні Таврії не слід недооцінювати, оскільки міра урбанізації визначалася тоді поодинокими великими містами. Так, у Харківській губернії без урахування Харкова в містах мешкало 8,37% населення, у Київській без Києва – 6,39%, у Херсонській без Одеси – 16,90% (підрахунки на основі відповідних томів першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.). Відтак таврійські повіти з їх 6,76% урбанізації відповідали загальній тенденції – на Наддніпрянщині великі міста нагадували острівці в морі малих і середніх міст.

Найбільшими містами були Одеса (380,5 тис.), Катеринослав (112,8 тис.), Миколаїв (92,0 тис.), Київ (247,7 тис.) і Харків (174,0 тис.). Тут зосереджувалося 1,7 млн мешканців із 2,8 млн усіх містян (35,94%). Така ситуація свідчила про відсутність конкуренції між великими містами. Більше того, серед лідерів теж не було рівномірності. Так, в Одесі мешкало 38,02% населення всіх великих міст (нагадаємо, це 1,7 млн) і 13,67% усієї міської людності Наддніпрянщини. На Півдні Одеса перевищувала друге місто – Катеринослав – у 3,4 раза, на Лівобережжі Харків перевищував Кременчук у 2,8 раза, а Київ з його 247,7 тис. мешканців виглядав справжнім мегаполісом у порівнянні з 66 тис. Житомира (друге місто Правобережжя за кількістю населення), перебільшуючи його у 3,8 раза¹⁶.

Очевидно, що такий монополізм – типова вада будь-якої імперської модернізації. Показово, що найбільші міста зосереджували й найбільші адміністративні, військові та політичні функції. В авторитарних державах наявна тенденція політичної доцільності при здійсненні модернізації, жертвою якої нерідко стають нестоличні міста. Тому-то на Наддніпрянщині губернський центр суттєво перевищував за розмірами друге місто губернії. Єдиним винятком була Полтавщина, де в новому промисловому центрі Кременчуці мешкало 63 тис. осіб, а у самій Полтаві – 53,7 тис. Нетиповою також була Херсонська губернія – Херсон по суті номінально був її «столицею», оскільки Одеса вважалася адміністративно-політичним центром усього Півдня імперії.

Проаналізуємо рівень достатності чи недостатності урбанізації в координатах модернізації. У 1897 р. питома вага міського населення досягла 13%, що оцінюється як «низький рівень»¹⁷. В.Сарбей наводив показник урбанізації – 13,6%, але унікав якісної його характеристики¹⁸. Сучасне енциклопедичне видання зазначає кількість містян на кінець XIX ст. – 2,7 млн чол.

¹⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.41: Таврическая губерния. – С.40.

¹⁶ Див. прим.13.

¹⁷ Історія Української РСР. – Т.3. – С.307.

¹⁸ Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С.176 (серія «Україна крізь віки», т.9).

(різниця з нашими даними виникла за рахунок Бессарабії, Таврії, Путивльщини, Тираспольщини, що у сумі складає 168 тис.; див. табл.2–3), це дає 11,6% урбанізації¹⁹. До певної міри можна погодитися з поширеною думкою радянських і пострадянських російських дослідників про те, що «індустріальне населення значно перевищувало міське (приблизно в півтора – два рази)» за рахунок фабрично-заводських селищ²⁰. Проте вважати «індустріалізацію» в повному обсязі тотожною «модернізації» не варто через небезпеку редуцціонізму та економічного детермінізму. Юзівка (Донецьк) не була справжнім містом – ані у соціальному, ані в тому ж таки модерноіндустріальному вимірах: вона не продукувала, а лише споживала західні технології. Подібне селище слід вважати продуктом, але не промотором (фінансовим, інтелектуальним і т.п.) модернізації, на зразок Харкова, Києва чи Одеси. Згідно з «покращеними» відомостями пострадянських московських дослідників, у Російській імперії 1897 р. питома вага містян досягла 13,4%²¹. Проте дійсно обґрунтованими є оперті на джерела інші дані – 12,9% міського населення²². Тож за рівнем урбанізації Наддніпрянська Україна перебувала на середньоросійському рівні.

Логічними були б порівняння з лідерами модернізації щодо міри урбанізації. Так, у Великобританії на кінець XIX ст. відсоток жителів міст становив 78%, у Німеччині 1901 р. – 54%, у Франції – 40%, у США – 40%²³. За оцінкою Ф.Броделя, російська урбанізація 1897 р. була «найскромнішою цифрою в Європі», вона тотожна рівню США часів колоніальної залежності. Аналіз величезного обсягу статистики дозволив Ф.Броделю зважено підкреслити, що рівень 10% урбанізації означав досягнення «первісного рівня ефективності», а наступний щабель у поступі модернізації становить 40–50%²⁴. Його на теренах уже колишньої Російської імперії буде досягнуто лише наприкінці 1950-х рр. (за переписом 1959 р., у містах проживало 48%, в УРСР – 46%)²⁵.

Відповідність кількісним характеристикам є необхідною, але недостатньою умовою для модернізації. Тому не варто вести дискусії про те, з якої кількості населення починається місто і чи слід Юзівку та інші індустріальні селища вважати містами. Реальна роль міст у модернізації обумовлена не тільки й не стільки кількісними показниками, скільки їх функціонуванням у підприємницькому соціальному просторі. Модернізаційне зростання міст пов'язане передусім із бурхливим розвитком нового підприємництва, причому роль доіндустріальних міст зменшується.

Скажімо, на початок XX ст. у світі налічувалось 13 міст із населенням понад 1 млн осіб, у тому числі в Росії – 2 (і жодного на Наддніпрянщині). У цьому сенсі

¹⁹ Котляр М.Ф., Мовчан О.М. Місто // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К., 2009. – С.750–754.

²⁰ История России XIX – начала XX вв.: Учеб. пособ. для ист. фак. ун-тов / Под ред. В.А.Фёдорова. – 2-е изд., исправ. и доп. – Москва, 2000. – С.305.

²¹ Там же.

²² Город // Советская историческая энциклопедия. – Т.4. – Москва, 1963. – Стб.544–586.

²³ Там же.

²⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. – Т.1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995. – С.416.

²⁵ Численность и состав населения СССР: По данным всесоюзной переписи населения 1979 г.: Статистический сборник. – Москва, 1984. – С.26–28.

найбільші міста Росії й України (Санкт-Петербург – 1,3 млн й Одеса – 380 тис.) були ближчими до, наприклад, Буенос-Айреса з його 821 тис. жителів, аніж до Лондона (4,5 млн), Парижа (2,7 млн), Нью-Йорка (3,4 млн)²⁶. Отже, Російська імперія перебувала на межі «первісного рівня ефективності» впливу урбанізації на модернізацію суспільства, на формування нової культури підприємництва. Водночас не слід абсолютизувати цю відсталість – адже з кінця XIX ст. у Наддніпрянщині спостерігалося випереджаюче зростання міського та несільськогосподарського населення порівняно з сільським і сільськогосподарським²⁷.

Крім кількісних параметрів на роль міст як промоторів модернізації впливали якісні ознаки міського населення, передусім соціальний склад та мобільність. Станову структуру населення Наддніпрянщини на 1897 р. представлено в табл.4. Отже, основну масу населення становили селяни. Частка дворян і чиновників була незначною, хоча в містах їх доволі багато – у 8,3 більше порівняно з селом. Значною була питома вага категорії «інші стани» (міщани, купці, духівництво, почесні громадяни тощо), які складали переважну частину міської людності. Проте ця картина відображає формальний правовий статус населення, а більш реальну картину змальовує міграція. Мобільність населення є чільною ознакою індустріального суспільства на відміну від традиційного, аграрного.

У цілому населення Наддніпрянської України відзначалося низькою мобільністю, характерною для перехідного стану суспільства. Так, 87,55% мешканців не змінювали місця проживання. Переїхали в межах губернії 4,65%, 7,40% – до іншої губернії (див. табл.3). Найменшою була рухливість селянства – так, лише 3,09% селян змінили своє місце проживання в межах губерній і 5,22% наважилися переїхати до іншої губернії. До столицінської реформи держава і громада не дозволяли своїм односельцям вийти з «миру» через фіскальні, військові, земельні, сімейні причини. Подібні фактори ускладнювали інкорпорацію мігрантів до міських станів. Між тим, саме цей стан був потенційним джерелом урбанізації та формування нових верств модерного суспільства.

Більшою мобільністю відзначалося населення «інших станів». Ця категорія була найбільш втягнута в модернізацію як суб'єкти й об'єкти ринку – підприємці, робітники, ремісники та кустарі, банкіри, орендарі, недержавні службовці тощо. Водночас значна їх частина була міцно вкорінена у традиційні соціально-економічні інститути й не поспішала змінювати своє становище. Частина міщан жила у селах, займаючись сільським господарством. Так, у 1887 р. на Херсонщині таких осіб було 4,5% від усього населення і 0,5% всіх міщан²⁸. Загалом на момент проведення перепису 72% осіб «інших станів» не змінили місця проживання, 15,42% мігрували до іншої губернії, 11,04% переїхали в межах губернії, 1,55% виїхало за кордон.

Дворянство і чиновники складали 1,40% всього населення і виявляли найбільшу мобільність. Так, 46,05% дворян і чиновників не змінювали місця свого проживання, 17,69% переїхали в межах губерній і 35,46% змінили губернію (див.

²⁶ Город. – Стб.544–586.

²⁷ Перковський А.Л., Пирожков С.И. Украинская Советская Социалистическая Республика // Демографический энциклопедический словарь. – Москва, 1985. – С.491–494.

²⁸ Краткий статистико-экономический отчёт по Херсонской губернии за 1887 год и истёкшую зиму. – Херсон, [1888]. – С.6.

табл.3). Мобільність обумовлювалася життєвими і кар'єрними причинами, інтереси підприємництва поступово посилювались як причина переїзду до міста.

Містяни відзначалися більшою мобільністю порівняно з середніми показниками. Так, серед них проживали в місті народження 59,52%, переїхали з рідної губернії 12,68% і з іншої – 26,25%. Найвищу мобільність виявляли селяни-жителі міст. Парадокс «селян, що жили в містах» зафіксував кричущу невідповідність станового поділу реаліям суспільства на рейках модернізації. 47,5% цих селян народились у містах або переїхали в місто з найближчого повіту. Мігрували до міст з рідної губернії 15,71%, з інших губерній – 36,65% містян селянського стану (див. табл.3).

Міське селянство виявляло більше міграційної мобільності порівняно з середньостатистичним мешканцями міста. Якщо у цілому 59,52% міської людності не змінювали місце проживання, то серед селян-жителів міст – 47,51% (міський селянин був на 1/5 більш мобільним від середньостатистичного містянина). При цьому за якісними показниками мобільності картина була такою: 36,65% селян переїхали в міста з інших губерній (тобто дійсно були типовими мігрантами), а серед мешканців міст у цілому 26,25% (тобто на третину менше відносно всіх переселенців у міста з інших губерній) (див. табл.3).

Міське дворянство і чиновництво без ентузіазму вдавалося до переселення. Так, 35,04% не змінювали місця проживання. І все ж вони були значно мобільнішими за сільських дворян і чиновників (не змінювали місця проживання 58,79%): модернізація викликала неабиякий сплеск міграцій чиновників та поміщиків до міст (див. табл.3). Вони шукали свою «нішу» в містах за допомогою освіти, родинних зв'язків, капіталів від реалізації землі, а дрібні поміщики і чиновники намагалися жити по-новому через неможливість жити по-старому. Очевидно, їх роль у технологічній та соціально-культурній сферах модернізації була вирішальною.

Категорія «інші стани» складала більшість населення міст України – 62,31%. Це була найміцніше укорінена в міське середовище соціальна група – міщани, купці, почесні та спадкові громадяни за становою ознакою, буржуа (дрібні, середні, великі), наймані робітники, службовці, інтелігенція за класовою ознакою. З їхнього середовища рекрутувалась основна маса підприємців і найманих працівників. Проте значна їх частина була пов'язана з традиційними сферами життя і діяльності. Так, 67,9% людності цієї категорії не змінювали місця проживання. Міграція в межах губернії сягала 10,64%, але порівняно інтенсивною була міграція містян з інших губерній – 20,28%. В абсолютній більшості представники міських станів мігрували з малих міст до великих.

Ці загальні для Наддніпрянщини тренди мали відчутні регіональні особливості. Правобережжю був притаманний, по-перше, найменший рівень урбанізації (9,56% проти 12,42% усієї підросійської України). При цьому Київщина перевищувала середній рівень (12,90%), на відміну від Волині (7,82%) та Поділля (7,35%). Мешканці Правобережжя, по-друге, відзначалися малою мобільністю. Селянство воліло в рідному селі боротися з аграрним перенаселенням, у чому не останню роль відіграли цукрозаводчики. Саме внаслідок слабкості основного міграційного потоку «село – місто» цей регіон програвав у темпах урбанізації. Так,

92,98% селян Правобережжя (93,61% на Київщині, 89,93% на Волині і 95,06% на Поділлі) не змінили місця проживання від дня народження (див. табл.1). У містах Правобережжя лише 30,84% селян-жителів міст походили з «рідного повіту» і 19,23% – з «рідної» губернії (по Наддніпрянщині – 47,5% та 15,71% відповідно). «Мігрантську нішу», передусім у Києві, займали вихідці з інших губерній. Скажімо, серед селян міст Правобережжя такі складали 49,68% (у тому числі на Київщині – 51,74% і на Волині – 51,64%), а по Україні у цілому лише 36,65%. Консервативність соціально-станової структури міст стане наочною, якщо порівняти її з усією підросійською Україною, прийнявши показники останньої за 1 (колонка «Різниця відносна»; див. табл.5).

Більша частка дворян і чиновників пояснюється наявністю поляків-шляхтичів і концентрацією в політично неспокійному регіоні адміністративно-силових структур. Висока питома вага традиційних міських прошарків формально ніби свідчила про вищий потенціал модернізації, але в реальності було з точністю до навпаки. Більшість цієї категорії становили євреї-міщани, мобільність яких мінімізували адміністративно-поліцейські обмеження, патріархальність кагалу і небезпека втрати етноконфесійної ідентичності. Тому доля мігрантів у складі типово міських станів Правобережжя складала лише 28,45% порівняно з 33,80% у містах Півдня імперії чи 48,94% – в Одесі.

Лідером міграційного потенціалу модернізації був південний регіон, де рівень урбанізації становив 17,76%, що перевищувало середньоукраїнський показник у 1,4 раза, Правобережжя – у 1,9 раза, Лівобережжя – у 1,5 раза (див. табл.1–3). Аналогічна ситуація була щодо станово-соціальної структури містян (нагадаємо, показники Наддніпрянщини прийнято за 1; див. табл.6).

Проте за порівняно високою урбанізацією та позитивом станового складу криються суттєві невідповідності якісним критеріям модернізації. По-перше, із губерній суттєво перевищувала середньоукраїнський показник лише Херсонська – 28,65% (більше у 2,3 раза проти 12,42%). По-друге, своєрідним Монбланом регіону виглядала Одеса, в якій мешкало 380,5 тис. осіб, що становило 53,27% міського населення Херсонської губернії і 33,19% усього Півдня імперії. Одеса визначала поступ урбанізації та модернізації регіону, обійнявши, утім, не індустріальне, а транспортне й комерційно-фінансове лідерство. Це місто слугувало своєрідною «вітриною» регіону, за якою проступали «по-одеськи» закамурфльовані неоднозначні речі. У другій половині XIX ст. в результаті оформлення одеської монополії на експортно-імпорتنі морські операції занепала більшість інших портів, що не дозволяло належним чином використовувати модернізаційний потенціал Дніпровського басейну та річок Південний Буг, Дністер, Кальміус. Прагненням позбутися монополії одеських посередників пояснюється будівництво залізниці Джанкой – Феодосія, заснування портів Скадовськ і Хорли²⁹. Підприємці Єлисаветграда побудували вузькоколійку до пристані у Вознесенську і відкрили пароплавну лінію Вознесенськ – Миколаїв, причому

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.2160. – Оп.1. – Спр.8. – 198 арк.; Доклад херсонского председателя Н.И.Блажкова, внесенный на рассмотрение в городскую думу по вопросам соединения Херсонского порта с сетью российских железных дорог и об устройстве подъездных к порту путей // Родной край. – Херсон. – 1910. – 23 февраля.

річкові перевезення збіжжя, риби, солі, кам'яного вугілля, сільгоспмашин сприяли зростанню підприємництва Єлисаветграда та Вознесенська. Реальним же конкурентом Одеському порту від середини 1870-х рр. став Миколаїв³⁰.

Отже, чорноморсько-азовські порти були лідерами урбанізації і мали додаткові можливості для прискореного розвитку підприємництва у вирішальних сферах модернізації – швидке накопичення капіталу за рахунок зовнішньої торгівлі, фінанси, транспорт, суднобудування, машинобудування, інфраструктура тощо. Проте портові міста не зуміли використати ці можливості з належною мірою соціальної відповідальності. Так, одеські підприємці-гендлярі здебільшого ігнорували інновації, воліючи заробляти гроші за рахунок торгової маржі та нецивілізованих методів ведення справи³¹. Підприємницький капітал у місті «осідав повільно», у промисловість вкладали здебільшого іноземці, а набуті торгівлею кошти використовувалися для спекуляцій. Власне індустріальна модернізація почалася лише на початку ХХ ст. та так і не стала домінуючим фактором розвитку міста.

Показовим було відставання промислової Катеринославщини (11,40%). Цей випадок із найдинамічнішою індустріальною губернією підтверджує слушність думки Ф.Броделя щодо 10-процентного рівня урбанізації як «первісного рівня ефективності» модернізації. Міста Катеринославської губернії демонстрували високий рівень потенціалу індустріальної модернізації, який на 1897 р. перебував у «згорнутому стані». Про це свідчить порівняння станово-соціальної структури міст Наддніпрянщини, Півдня імперії й Катеринославщини (у відсотках до всіх містян; див. табл. 7).

Так, міські центри Катеринославщини мали найбільшу питому вагу селян-жителів міст, що становили основу модернізаційного потенціалу порівняно з середніми показниками з Наддніпрянщиною (більше в 1,29 раза) і Півднем у цілому (в 1,51 раза). Причому ці мігранти прибували до індустріальних центрів рівномірно з найближчої округи (42,21% прибули з найближчого повіту), «рідної» губернії (14,82% селян-мігрантів) і з інших губерній імперії – 42,91% (див. табл. 1–3). Міста Донецько-Криворізького району починали свій поступ із «чистого аркуша» – типово міських прошарків тут було набагато менше порівняно з Наддніпрянщиною. Це означало перевагу «революційного шляху» (розриву спадковості щодо традицій аграрного суспільства) над континуїтетом із попередніми інституціями, що переважав у решті міст Наддніпрянщини.

Міста Півдня імперії стали найбільшими «реципієнтами» мігрантів і, відповідно, вага «корінних мешканців» була найменшою, що свідчить про максимальну включеність у модернізацію. Так, «корінні мешканці» тут становили 55,23%, у Наддніпрянщині – 59,52% (див. табл. 3). У губернському розрізі найбільше корінних містян було в Бессарабії – 81,89%, що засвідчувало традиційний характер цих міст. У Херсонській губернії народжені в рідному місті становили 53,06%, у Таврії – 63,97% і в Катеринославській – лише 47,81% (див. табл. 3). Отже, міста Півдня імперії виявили найбільший потенціал для підприємництва. За цим показником Катеринославщина випередила всі губер-

³⁰ Берман А. Американский инженер-строитель Николаевской дороги // Вестник. – 1999. – №12 (219). – 8 июня [Електронний ресурс]: <http://www.vestnik.com/issues/1999/0608/win/berman.htm>

³¹ Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794–1914. – С.198–225.

нії Наддніпрянщини. У містах Південної України «близькі» (у межах губернії) новоприбулі складали лише 25,82% всіх переселенців (менше середньоукраїнського показника на 1/6) з відповідною більшою часткою «дальніх» мігрантів – 74,18% (більше порівняно з середніми цифрами на 1/8). Для нашого аналізу показовими є діаметрально протилежні губернії – Катеринославщина та Бессарабія. У містах останньої серед мігрантів «дальніх» переселенців було найменше порівняно з усіма губерніями – 9,9%, а на Катеринославщині – 39,73%, тобто найбільше. Отже, результати перепису 1897 р. як джерело міграції до міст недвозначно свідчили, що Південь імперії у цілому й Катеринославщина зокрема мали найвищий рівень мігрантів як демографічної основи інституціалізації підприємництва.

У міських центрах Півдня відзначалася чимала кількість селян-мешканців міст (26,45% міського населення), які змінювали свій соціальний статус. Їх питома вага найвищою була на Катеринославщині – 40,88%, що знову підтверджує найкращий потенціал індустріалізації. Щодо місця народження («виходу») селяни міст південного регіону мали більше рис доби модернізації: місцеві уродженці (повіт і губернії) становили 59,95%, а вихідці з інших губерній – 49,83% (див. табл.3). Це засвідчує привабливість для селян-мігрантів цих міст. Серед південноукраїнських губерній за відсотком «дальніх» мігрантів-селян лідувала Херсонщина – 54,72% селян-жителів міст, що пояснюється наявністю в портах більшої ніші для люмпенізованих представників селянства.

Специфічним свідченням модернізаційного потенціалу міст Півдня була категорія «інші стани» (типово міські прошарки). Тут вони становили 68,02%. Це була найменш рухлива порівняно з іншими верствами містян Півдня імперії категорія: не змінили місце проживання від дня народження 64,38% (див. табл.1–3). Вони були водночас як суб'єктом і каталізатором підприємництва (велика, середня, дрібна буржуазія), так і його гальмом, свідченням укорінення традиційного суспільства (гендлярі, візники, ремісники). Очевидно, що роль цієї категорії містян як джерела поповнення підприємців залежала від особистих рис та економічних, соціальних, правових умов у певному місті, що творили соціально-історичний простір.

Нарешті, особливості станово-соціальної структури міст Лівобережжя, згідно з результатами перепису 1897 р., представлено в табл.8. Дослідника лівобережного регіону Д.Чорного здивувала велика частка селян, адже тут їх було в 1,47 рази більше порівняно з усією Наддніпрянщиною й у 1,72 рази – порівнюючи з Півднем імперії³². Це не є свідченням ані успіхів, ані відсталості (на Правобережжі, аутсайдері індустріалізації, питома вага селян-мешканців міст становила 24,21%, тобто в 1,9 рази менше загальнонаддніпрянського рівня). За всіма показниками модернізації Лівобережжя перебувало на середньоукраїнському рівні. Очевидно, що й у даному випадку становна структура містян регіону спотворювала реальну соціальну структуру. Причина криється в особливостях історії соціально-правового ладу населення та місцевої економіки. Так, у 1857 р. на Лівобережжі кріпаки становили лише 35% селянства, а різні категорії державних селян, передусім нащадків гетьманських і слобідських

³² Чорний Д.М. По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007. – С.58–69.

козаків – 65%³³. У 1862 р. нащадки «малоросійських козаків» становили 32% всіх жителів і 65% державних селян Чернігівщини та, відповідно, 46% і 88% – Полтавщини³⁴. Дійсно, у цьому регіоні ще у XVIII ст. було 10 гетьманських і 4 слобідських козацьких полків. Тому більшу частину селянського стану становили особисто вільні нащадки козаків. Значна їх кількість за звичаєм мешкала та господарювала в полкових і сотенних містечках, котрі на 1897 р. перетворилися на міста – Харків, Суми, Полтава, Гадяч тощо. Колишні козаки продовжували вважатися селянами, натомість за звичаями і характером життєдіяльності мало відрізнялися від міщан³⁵. У пореформену добу їх міграція до близьких міст посилилася через хронічне безземелля, аграрне перенаселення, можливість і після переселення зберегти господарство й т.п. Традиційно нащадки козаків порівняно успішно займалися підприємництвом і в добу модернізації – на це є численні приклади в літературі.

Перепис 1897 р. зафіксував ці особливості селян-мешканців міст на Лівобережжі. Скажімо, серед них абсолютно переважали народжені в наближених до міста селах і містечках, причому найвищі відповідні показники були в колишніх полкових центрах. Такого не спостерігалося в інших регіонах. Так, серед першого покоління селян-мігрантів до міст Лівобережжя народжені в межах рідного повіту становили 67,37% (середньоукраїнський показник менше на 1/3), а в інших губерніях – 18,42%.

На підтвердження проаналізуємо статистику по Харківській губернії, яка за урбанізацією на 1897 р. займала друге місце серед губерній Наддніпрянщини. На Харківщині частка селян-мешканців міст становила 58,61%, що порівняно з середньоукраїнськими 31,63% виглядає так, ніби Харків був уже тоді містом не машинобудування і металообробки, найбільшим залізничним вузлом, університетським та культурним центром, а провінційним містечком типу Борзни на Чернігівщині, де селяни становили 50,8% населення³⁶.

Підсумовуючи, наголосимо, що матеріали першого загальноросійського демографічного перепису 1897 р. є об'єктивним джерелом реконструкції історико-демографічної ситуації. Якість первинних даних, ретельність обробки і публікації результатів обумовлюють необхідність їх залучення до аналізу характеру модернізації. У вітчизняній історіографії склалася традиція використання матеріалів перепису, але говорити про вичерпність його інформативних можливостей не доводиться, адже здебільшого вони використовуються як суто ілюстративний матеріал. Радянські дослідники звинувачували дореволюційних статистиків у «приховуванні класової структури», а в пострадянський час цими даними в основному послуговуються для реконструкції етнічного складу населення, зазначаючи невідповідність методики проведення перепису вирішенню такого завдання.

Програма перепису 1897 р. була далекою від досконалості, але це не накладає табу на його опрацювання у відповідності із сучасною історіографічною ситуацією. Статистичні матеріали дозволяють проаналізувати регіональні

³³ Рибалка І.К. Історія України. – Ч.2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 р. – Х., 1997. – С.26.

³⁴ Бачинська О.А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2007. – Т.2. – С.356–357.

³⁵ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1991. – С.90–107, 128–142, 167–171.

³⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.48: Черниговская губерния. – С.50–51.

особливості станово-міграційного складу містян у контексті індустріальної модернізації. Аналіз ґрунтувався на відомостях перепису щодо рівня урбанізації, станової і міграційної структури виходячи з сучасних державних і адміністративних кордонів.

Отже, у містах підросійської України проживало 12,42% населення, що відповідало «первісному рівню ефективності» (за Ф.Броделем) урбанізації як чинника модернізації. У цьому сенсі Південь Російської імперії з 17,76% урбанізації мав найкращі можливості, Правобережжя з 9,56% не досягло «первісного рівня», а Лівобережжя з 11,48% стояло на середньоукраїнському рівні.

Станова, точніше соціально-станова, структура міського населення свідчить, що міста Наддніпрянщини перебували на переході від традиційного до індустріального характеру – вони остаточно втратили традиційне обличчя, але ще не набули всіх «критично необхідних» рис модерного. Саме таку двоїстість зафіксував перепис щодо становища основної станово-соціальної групи міської людності – міщан, купців, почесних і спадкових громадян (типово міські стани тогочасної статистики). Наявність у міських центрах, передусім Лівобережжя, значної частини селян-мешканців міст свідчила про поступове (кількісне та якісне) посилення модернізаційного потенціалу міст – саме за рахунок селян-мігрантів в першу чергу зростала урбанізація, а міська економіка набувала індустріальних рис. Посилилася міграція до міст дворян і чиновників, що вказувало на формування інтелектуальної основи модернізації.

Аналіз міграційної структури містян свідчить про індиферентність щодо модернізації типово міських станів. Відповідно селянство (за винятком Правобережжя й Бессарабії) все в більшій мірі конкурувало із традиційними міськими верствами за соціальні ніші в містах. Найбільш сприятливі умови для мігрантів створювали порти Азово-Чорноморського басейну та індустріальні міста Донецько-Криворізького району. Міграція населення до міст була водночас сутністю, каталізатором і наслідком модернізації. Перепис зафіксував переміщення осердя модернізації з Одеси до індустріальних центрів Катеринославщини – території, котра мала найкращий потенціал прискореної індустріалізації. Це було відображенням перерозподілу лідерства у середовищі підприємців від купців-торговців до промисловців.

Соціально-станова та міграційна структура у цілому зберегла зв'язок із попередніми часами, козацьким минулим, що наочно виявилось в містах Лівобережжя, Правобережжя й Бессарабії. Натомість міста Півдня імперії, передусім Катеринославщини, такого зв'язку не мали, що полегшувало старт модернізації.

Нарешті шляхом комплексного аналізу регіональних особливостей складу мігрантів і народжених у містах доведено, що станова належність втрачала вплив на реальний характер соціальної мобільності порівняно з іншими факторами – ефективність становлення модерних економічних структур, статки, включеність у процеси ринкової економіки, соціокультурна конкурентоспроможність тощо. Міста української частини Російської імперії як соціально-економічна категорія в регіональному вимірі суттєво різнилися за рівнем модернізації, але у жодному регіоні вони не мали «селянського характеру» і впевнено включались у змагання за краще місце в індустріальному суспільстві. Утім, аналіз цієї тези – тема окремої публікації.

Табл.1

**Розподіл населення Правобережної України
за станами та соціальною мобільністю (1897 р.)**

Регіони	Категорії мешканців				Усе населення				Селянство				Дворяни та чиновники				Міські стани				
	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	
Київська губернія	усе населення	359 229	88,47%	4,86%	6,45%	2 769 432	93,61%	2,54%	3,80%	60 529	37,49%	17,32%	44,44%	729 268	73,17%	12,62%	13,33%	293 511	65,12%	12,48%	21,31%
	міське населення	459 253	51,74%	15,01%	32,45%	128 277	27,40%	20,71%	51,74%	37 465	30,24%	15,34%	53,66%	293 511	65,12%	12,48%	21,31%	293 511	65,12%	12,48%	21,31%
Волинська губернія	усе населення	298 942	86,66%	5,47%	6,73%	2 242 723	89,93%	3,69%	5,59%	47 024	50,59%	18,49%	30,18%	699 735	78,51%	10,27%	8,82%	699 735	78,51%	10,27%	8,82%
	міське населення	233 847	62,49%	14,47%	22,34%	53 939	36,26%	11,54%	51,64%	47 035	30,65%	23,03%	45,57%	162 873	74,50%	14,55%	10,20%	162 873	74,50%	14,55%	10,20%
Подільська губернія	усе населення	3 018 299	91,04%	4,77%	3,90%	2 440 679	95,06%	2,45%	2,43%	40 513	47,20%	23,02%	28,94%	535 107	76,05%	13,93%	8,68%	535 107	76,05%	13,93%	8,68%
	міське населення	221 870	66,96%	16,74%	15,94%	39 038	34,37%	24,81%	39,94%	11 360	31,68%	29,38%	38,28%	171 202	76,76%	14,05%	8,78%	171 202	76,76%	14,05%	8,78%
Усе Правобережжя	усе населення	9 567 010	88,71%	5,02%	5,73%	2 452 834	92,98%	2,86%	3,89%	148 066	44,30%	19,25%	35,67%	1 966 110	75,86%	12,14%	10,45%	1 966 110	75,86%	12,14%	10,45%
	міське населення	914 970	58,18%	15,29%	25,86%	221 254	30,84%	19,23%	49,68%	65 860	30,59%	19,75%	48,91%	627 586	70,73%	13,44%	15,01%	627 586	70,73%	13,44%	15,01%

Підрах. за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Санкт-Петербург, 1904. – Т.16: Киевская губерния. – С.12–14; Т.8: Волынская губерния. – С.36–39; Т.32: Подольская губерния. – С.50–53.

Табл. 2

Розподіл населення Лівобережної України за станами та соціальною мобільністю (1897 р.)

Регіони	Категорії мешканців		Усе населення				Селянство				Дворяни та чиновники				Міські стани			
	разом	населення в місті	населення в межах губернії	населення в інших губерніях	разом	населення в місті	населення в межах губернії	населення в інших губерніях	разом	населення в місті	населення в межах губернії	населення в інших губерніях	разом	населення в місті	населення в межах губернії	населення в інших губерніях		
Харківська губернія	усе населення	2 492 316	89,80%	3,66%	6,45%	2 265 611	92,62%	2,80%	4,57%	32 090	40,05%	16,48%	43,04%	194 615	65,17%	11,56%	22,33%	
	міське населення	367 343	62,78%	11,89%	24,91%	215 317	65,40%	12,39%	22,19%	23 378	34,54%	16,18%	48,13%	128 648	63,54%	10,15%	25,24%	
Полтавська губернія	усе населення	2 778 151	92,64%	3,92%	3,41%	2 459 824	95,18%	2,95%	1,87%	41 030	61,77%	16,12%	20,80%	277 297	74,22%	10,68%	14,49%	
	міське населення	274 294	67,20%	14,40%	18,19%	96 516	65,01%	18,92%	16,05%	16 571	36,14%	26,26%	35,51%	161 207	71,71%	10,47%	17,69%	
Чернігівська губернія	усе населення	1 662 541	93,15%	3,82%	3,01%	1 447 300	95,98%	2,45%	1,57%	22 042	54,42%	19,52%	25,85%	183 199	75,73%	12,70%	11,42%	
	міське населення	163 613	75,33%	13,36%	11,20%	60 081	76,82%	14,26%	9,91%	10 530	40,81%	26,58%	32,34%	93 000	77,54%	12,00%	10,30%	
Курська губернія (Путівльський повіт)	усе населення	164 133	95,49%	1,30%	3,19%	155 448	96,80%	1,00%	2,19%	1244	63,26%	8,36%	27,89%	7420	73,32%	6,36%	14,75%	
	міське населення	9955	88,30%	2,37%	9,21%	5959	91,44%	2,10%	6,41%	462	63,42%	7,36%	29,00%	3534	86,25%	2,18%	11,35%	
Усе Лівобережжя	усе населення	7 097 141	91,81%	3,74%	4,38%	6 328 204	94,49%	2,74%	2,77%	96 406	52,88%	16,92%	29,45%	672 531	72,23%	11,47%	15,94%	
	міське населення	815 173	67,09%	12,90%	19,73%	377 873	67,37%	14,19%	18,42%	50 911	36,62%	21,81%	49,59%	386 389	70,53%	10,66%	18,37%	

Підрах. за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. 46: Харьковская губерния. – С. 44–47; Т. 33: Полтавская губерния. – С. 36–39; Т. 48: Черниговская губерния. – С. 44–47; Т. 20: Курская губерния. – С. 46–49.

Табл.3

Розподіл населення Південної України за станами та соціальною мобільністю (1897 р.)

Регіони	Категорії мешканців		Усе населення				Селянство				Дворяни та чиновники				Міські стани			
	міське населення	усе населення	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	разом	народжені в місті	народжені в межах губернії	народжені в інших губерніях	
Одеса	380 541	41,16%	9,89%	46,27%	107 388	21,51%	13,30%	64,98%	21 964	36,92%	12,99%	4,54%	232 177	50,36%	8,56%	40,38%		
Херсонська губернія (в т.ч. Одеса)	2 493 467	77,79%	6,80%	14,85%	1 686 826	83,73%	5,46%	10,78%	47 476	42,41%	15,84%	40,75%	759 165	66,81%	9,23%	22,28%		
Материкова повінь Таврійської губернії	714 376	53,06%	10,88%	34,48%	182 575	29,20%	15,94%	54,72%	35 357	39,77%	15,86%	43,18%	496 444	62,71%	8,91%	26,25%		
Материкова повінь Таврійської губернії	901 198	83,62%	2,94%	12,97%	805 077	86,44%	2,13%	11,22%	4039	40,90%	14,23%	44,19%	92 082	60,83%	9,46%	26,96%		
Міське населення	60 943	63,97%	6,88%	27,81%	9532	53,35%	7,65%	37,49%	10 510	42,63%	10,86%	45,63%	40 901	70,35%	5,93%	21,94%		
Усе населення	2 113 674	80,15%	4,39%	15,13%	1 847 397	84,37%	3,42%	12,18%	20 352	36,74%	15,07%	47,63%	245 925	52,13%	10,78%	34,64%		
Міське населення	241 005	47,81%	11,80%	39,73%	104 275	42,21%	14,82%	42,91%	7688	36,06%	16,14%	47,22%	129 042	52,94%	9,18%	36,79%		
Усе населення	817 053	90,06%	4,23%	4,23%	594 976	93,63%	3,14%	2,54%	5283	43,12%	17,62%	37,84%	216 095	81,71%	6,92%	8,08%		
Міське населення	106 887	81,89%	6,29%	9,91%	6149	37,14%	13,51%	48,61%	2364	36,97%	29,94%	40,91%	97 675	86,39%	5,53%	6,79%		
Усе населення	6 352 392	81,00%	5,11%	13,31%	4 934 276	85,60%	3,87%	10,38%	77 849	40,88%	15,67%	42,55%	1 313 267	66,09%	9,16%	22,58%		
Міське населення	1 146 395	55,23%	10,43%	32,94%	303 230	34,93%	15,02%	49,83%	55 919	38,96%	15,93%	44,06%	764 062	64,38%	8,39%	25,41%		
Усе населення	22 983 543	87,55%	4,65%	7,40%	18 715 314	91,54%	3,09%	5,22%	322 321	46,05%	17,69%	35,46%	3 951 908	72,00%	11,04%	15,42%		
Міське населення	2 855 354	59,52%	12,68%	26,25%	902 627	47,51%	15,71%	36,65%	172 690	35,04%	19,15%	44,90%	1 778 037	67,91%	10,64%	20,28%		

Підрах. за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Санкт-Петербург, 1904–1905. – Т.47. – Ч.1: Город Одесса. – С.40–43; Т.47. – Ч.1: Херсонская губерния. – С.36–39; Т.41: Таврическая губерния. – С.42–45; Т.13: Екатеринославская губерния. – С.36–39; Т.3: Бессарабская губерния. – С.32–35.

Табл.4

Станова структура населення Наддніпрянщини в 1897 р.¹

Стани	Розміщення	Наддніпрянщина	У тому числі		Різниця відносно всього населення та міського населення		Різниця відносно сільського населення та міського населення	
			село	місто	у %	відносно 1 (усе населення)	у %	відносно 1 (сільське населення)
Усі		22 989 543	20 136 189	2 853 354	–	–	–	–
Селяни		81,41%	88,46%	31,63%	–78,25%	2,75	–56,83%	0,36
Дворяни та чиновники		1,40%	0,74%	6,05%	+4,65%	0,23	+5,31%	0,12
Інші		17,19%	10,80%	62,31%	+45,12%	0,28	+45,12%	0,28

Примітка:

1 – Складено на основі табл.3.

Табл.5

Порівняння станової структури населення міст Наддніпрянщини та Правобережжя за переписом 1897 р.¹

Стан	Реґіон	Правобережжя	Наддніпрянщина	Різниця у відсотках	Різниця відносна
Селяни – жителі міст		24,21%	31,63%	–7,42%	0,77
Дворяни та чиновники		7,20%	6,05%	+1,15%	1,19
Інші (міські) стани		68,59%	62,31%	+6,28%	1,10

Примітка:

1 – Складено на основі табл.1–3.

Табл.6

Порівняння станової структури населення міст Наддніпрянщини та Півдня імперії за переписом 1897 р.

Стан	Реґіон	Південь	Наддніпрянщина	Різниця у відсотках	Різниця відносна
Селяни – жителі міст		4,98%	31,63%	–1,01%	0,82
Дворяни та чиновники		68,02%	6,05%	+5,74%	1,09
Інші (міські) стани		27%	62,31%	–4,63%	0,85

Табл.7

**Порівняння станово-соціальної структури міст
Наддніпрянщини, Півдня й Катеринославщини за переписом 1897 р.¹**

Стан \ Регіон	Наддніп- рянщина	Південь	Катерино- славщина	Катеринославщина щодо Наддніпрянщини		Катеринославщина щодо Півдня ²	
				у %	відносно 1	у %	відносно 1
Селяни – жителі міст	31,63%	27,00%	40,88%	+9,25%	1,29	+9,25%	1,51
Дворяни та чиновники	6,05%	4,98%	5,57%	-0,48%	0,92	+0,59%	1,12
Інші (міські) стани	62,31%	68,02%	53,54%	-8,77%	0,86	-14,48%	0,79

Примітки:

1 – Складено на основі табл.1–3.

2 – За 1 прийнято показники Півдня імперії.

Табл.8

**Порівняння станової структури населення міст
Наддніпрянщини та Лівобережжя за переписом 1897 р.¹**

Стан \ Регіон	Наддніп- рянщина	Лівобережжя	Південь	Лівобережжя щодо Наддніпрянщини ²		Лівобережжя щодо Півдня ³	
				у %	відносно 1	у %	відносно 1
Селяни – жителі міст	31,63%	46,35%	27,00%	+14,72%	1,47	+19,65%	1,72
Дворяни та чиновники	6,05%	6,25%	4,98%	+0,20%	1,03	+1,27%	1,25
Інші (міські) стани	62,31%	47,40%	68,02%	-14,91%	0,76	-20,62%	0,70

Примітки:

1 – У відсотках до всіх містян, на основі табл.2–3.

2 – За 1 прийнято показники Наддніпрянщини.

3 – За 1 прийнято показники Півдня імперії.

The article highlights specific features of social stratification of cities in Ukraine according to the 1897 census. Pointed out regional characteristics of social structure and results of modernization processes.

Keywords: modernization, migrations, urbanization, social mobility, 1897 census.

Р.В.ТИМЧЕНКО *

ЄВГЕН ПЕТРУШЕВИЧ – ЛІДЕР ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТА 95-РІЧЧЯ З ДНЯ УТВОРЕННЯ ЗУНР)

Здійснюється огляд життя керівника Української Національної Ради Є.Петрушевича. Особлива увага приділяється його політичній кар'єрі в період Української революції, коли у Східній Галичині постала Західноукраїнська Народна Республіка. Аналізується дипломатична діяльність лідера ЗУНР після від'їзду за кордон.

Ключові слова: *Петрушевич, Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Національна Рада, Антанта, Східна Галичина.*

Євген Омелянович Петрушевич – визначна й водночас неоднозначна постать в українській історії. Це діяч із цікавою, але дискусійною біографією, людина, котра залишила глибокий слід у житті не тільки Східної Галичини, а й усїєї України. Одні його ідеалізують за патріотичну боротьбу за незалежність західноукраїнського краю, інші засуджують за зраду ідей соборності, сепаратну угоду з російськими білогвардійцями.

Є.Петрушевич народився 3 червня 1863 р. у сім'ї греко-католицького священика в м. Бузьку на Львівщині. Великий вплив на становлення його як особистості справив батько, який був високоосвіченою людиною й місцевим політичним діячем, неодноразово обирався віце-маршалом повітової ради в Кам'янці-Струмиловій. Початкову освіту Є.Петрушевич здобув у народній школі, продовжив навчання в Академічній гімназії Львова, а по її закінченні записався на правничий факультет Львівського університету. Після здобуття ступеня доктора права проходив практику в директора товариства «Дністер» С.Федака¹. Одружився з Леокадією Пуніцькою, донькою сокальського старости, а 1892 р. в них народився син Антін.

1896 р. у Львові Є.Петрушевич заснував адвокатську канцелярію, яку наступного року переніс до Сокаля. Уже в молоді літа Євген виявив неабиякі інтелектуальні, організаторські й лідерські здібності. За безпосередньої участі Є.Петрушевича в місті було засновано філію товариства «Просвіта», повітову касу ощадності, бурсу для дітей «Шкільна поміч», а також збудовано Народний дім. По всьому повіту відкривалися каси й читальні. Як адвокат, він неодноразово захищав селян від свавілля властей².

* Тимченко Роман Вікторович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.
E-mail: roma_timchenko@ukr.net

¹ Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання, добитися волі для Галицької землі, 1918–1939. – Торонто, 1965. – С.5.

² Панчук А., Красівський О. Президент Західноукраїнської Народної Республіки (Євген Петрушевич) // Українська ідея: постаті на тлі революції. – К., 1994. – С.157.

Наприкінці XIX ст. молодий правник вступив до Української народно-демократичної партії. Активна громадська діяльність Є.Петрушевича не залишилася поза увагою жителів Сокальщини. У 1907 р. на виборах до австрійського парламенту в окрузі Сокаль – Радехів – Броди він отримав 92% голосів. За чотири роки був знову переобраний і залишався послом парламенту аж до розпаду Австро-Угорщини³.

У 1909 р. Є.Петрушевич переніс свою адвокатську контору до Сколе, де згодом став посадником міста. Наступного року його обрали послом галицького крайового сейму. Будучи вправним оратором, маючи хист переконувати соратників, він поступово зайняв лідерські позиції серед українських депутатів. Невдовзі Є.Петрушевич стає заступником голови Українського сеймового клубу й розпочинає боротьбу за права власного народу у краї. У результаті безкомпромисного протистояння з поляками вдалося добитися змін у виборчому законодавстві (квота українців у сеймі збільшилася до 62 депутатських місць із 241), а також отримати дозвіл австрійських властей на заснування українського університету у Львові не пізніше початку 1916 р.⁴

У ході Першої світової війни Є.Петрушевич разом із К.Левицьким вступив до Загальної української ради (ЗУР), але через лояльне ставлення організації до уряду він залишив її лави. 5 листопада 1916 р. австро-угорська й німецька влади оприлюднили свої наміри – створення польської держави. Імператор Франц-Йосиф надав право самоуправління полякам, яке перекреслювало сподівання західних українців поділити Галичину на дві етнічні частини. У відповідь ЗУР висловила протест, який не мав ніяких наслідків. Тому невдовзі раду було ліквідовано, а політичний провід перейшов до створеної 8 листопада Української парламентської репрезентації (УПР) на чолі з Ю.Романчуком. До неї ввійшли послы галицького сейму й представники австрійського парламенту. У першій відозві УПР заявила, що український народ ніколи не зречеться національної автономії й не визнає «польського панування в Наддністрянщині». Наступного року 75-річний Ю.Романчук залишив свою посаду на користь Є.Петрушевича⁵.

Основним завданням нового голови УПР стала боротьба за відокремлення Східної Галичини від Польщі й поліпшення ставлення до українців із боку габсбурзької влади. Задля цього він провів кілька зустрічей із впливовими діячами Австро-Угорщини, підготував низку заяв, в яких обґрунтовував історичне право місцевих українців на державність. 30 травня 1917 р., виступаючи на засіданні австрійського парламенту, вимагав відновлення Галицько-Волинської держави на основі принципу самовизначення підкорених народів⁶. Завдяки його активній діяльності вдалося досягти зменшення утисків із боку австрійських чиновників та польської адміністрації, збільшити кількість українців на керівних

³ Литвин М., Науменко К. Євген Петрушевич // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Уряди. Постаті. – Л., 2009. – С.244–245.

⁴ Турчин А. Євген Петрушевич [Електронний ресурс]: http://www.sokal.lviv.ua/history-postati_p_e.html

⁵ Західно-Українська Народна Республіка: Ілюстрована історія: До 90-річчя утворення. – Л.; Івано-Франківськ, 2008. – С.110.

⁶ Шевчук С. Пора сказати правду... – С.24.

посадах місцевих і регіональних установ, а головне – добитися заміни пропольськи налаштованого намісника краю Е.Діллера на ліберального К.Гуйна.

Революційні події в Російській імперії, створення Центральної Ради, проголошення незалежності Української Народної Республіки (УНР) та участь її представників у мирних переговорах у Бресті з країнами Четверного союзу, зокрема й Австро-Угорщиною, викликали сподівання на покращення становища у західноукраїнських землях. Галицьку делегацію на конференцію очолив сам Є.Петрушевич, однак через непримиренну позицію міністра закордонних справ Австро-Угорщини О.Черніна її не допустили у Брест. Уенерівські дипломати, маючи зв'язки з головою УНР, усе ж змогли включити в таємний додаток питання про утворення окремого коронного краю з українських земель Галичини й Буковини. Польська сторона, довідавшись про це, розгорнула потужний тиск на Відень, щоб не допустити виконання укладеного договору⁷.

За таких умов 25 лютого⁸ 1918 р. (за іншими даними 25 березня)⁹ з ініціативи Є.Петрушевича у Львові відбувся з'їзд найвидатніших представників усіх українських партій Галичини. Це зібрання ухвалило наступні резолюції: вимога ратифікації Австро-Угорщиною Брестського договору, утворення з українських земель Галичини й Буковини окремого коронного краю та зупинення колонізації Холмщини. Однак під тиском поляків домовленості було анульовано Віднем в односторонньому порядку, а таємні додатки до Брестського договору спалено за згодою німецького міністерства закордонних справ, де вони зберігалися.

В умовах невдалого для Четверного союзу закінчення Першої світової війни розпочалася сесія австрійського парламенту. Голова Української парламентської репрезентації Є.Петрушевич на засіданні 4 жовтня 1918 р. звернув увагу на важке становище українців у складі Австро-Угорщини, сподіваючись, що саме ця держава стане «союзом народів». Він наголошував, що українці втратять будь-яку надію на краще майбутнє, якщо габсбурзький уряд не поділить Галичину. Є.Петрушевич, зокрема, зазначав:

«Ми вже нині реклямуємо для себе нічо инше, як найсвятіше для кожного народа право на злучене всіх українських земель в одну українську независиму державу, і домагаємося прилучення всіх українських земель австро-угорської монархії, в сім числі також українських земель, положених в Угорщині, до Української Держави»¹⁰.

Таким чином, лідер західних українців виступав за перебудову Габсбурзької імперії на федеративних засадах. Лише у випадку анексії Східної Галичини Польщею він не виключав об'єднання з Наддніпрянською Україною.

⁷ Тищик Б.Й. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.): Історія держави і права. – Л., 2005. – С.120.

⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали: У 5 т. – Т.1. – Івано-Франківськ, 2001. – С.80–84.

⁹ Левицький К. Великий зрив: (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Л., 1931. – С.10–12.

¹⁰ Українське слово. – 1918. – 10 жовтня.

Усвідомлюючи розпад імперії Габсбургів, 10 жовтня 1918 р. на засіданні УПР у Відні було вирішено скликати депутатів парламенту, крайових сеймів та по три представники від кожної політичної партії Галичини й Буковини з метою утворення «конституанти» й визначення долі краю. 12 жовтня задля порятунку Австро-Угорщини імператор Карл запросив до себе провідників парламентських фракцій, які мали дати свою оцінку політичній ситуації. Українців репрезентували Є.Петрушевич та К.Левицький, котрі заявили про бажання населення утворити самостійну українську державу й виступили проти приєднання навіть невеликої частини до Польщі. Пізніше К.Левицький так характеризував це засідання: «Цісарська аудієнція не вдоволила нас, бо цісар Кароль не заявився за поділом Галичини»¹¹. Щоб запобігти розпаду держави, 16 жовтня 1918 р. Карл змушений був видати маніфест про перебудову імперії на федеративних засадах, в якому підкореним народам надавалося право на самовизначення.

18 жовтня 1918 р. у Львові відбувся з'їзд українських депутатів обох палат австрійського парламенту та делегатів національно-демократичної, радикальної, християнсько-суспільної, соціал-демократичної партій. На ньому були присутні єпископат Української греко-католицької церкви та представники академічної молоді. Вони конституювалися як Українська Національна Рада (УНРада), президентом котрої проголосили Є.Петрушевича.

На з'їзді «мужів довір'я», який відбувся наступного дня й відіграв роль установчих зборів, мали затвердити склад УНРади. На цьому засіданні було вирішено не проголошувати негайної злуки з Наддніпрянською Україною. Є.Петрушевич пояснював це тим, що в «14 пунктах» повоєнного врегулювання В.Вільсона народам Австро-Угорщини гарантувалося право на самовизначення, Росія ж трактувалася як єдиний народ і єдина держава. Отже, унаслідок об'єднання Галичина могла б опинитися під її владою. Крім того, галицькі політичні діячі негативно ставилися до німецької окупації Наддніпрянщини й до нестабільного становища у краї.

Також було ухвалено постанову про створення виконавчої делегації УНРади у Відні, галицької – у Львові, буковинської – у Чернівцях. Віденську очолив Є.Петрушевич і одразу ж вирушив до столиці імперії вимагати справедливого рішення щодо самовизначення українців. Він до останнього вірив, що в умовах розпаду Австро-Угорщини українським представникам законно передадуть владу у краї. Перебуваючи у Відні, 26 жовтня 1918 р. Є.Петрушевич направив ноту до президента США В.Вільсона з вимогою самовизначення галичан відповідно до розроблених американським політиком принципів. У ній наголошувалося на національно-культурній ідентичності українського населення й підкреслювалося, що західноукраїнська держава сама вправі вирішити, чи «лишитись відтак самостійною або прилучитись до державної України»¹².

Тим часом 28 жовтня 1918 р. на нараді у Кракові було утворено Польську ліквідаційну комісію, яка повинна була перейняти владу в Галичині від австрійських чиновників. Про це йшлося в телеграмі начальника головного

¹¹ Цит. за: Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С.28.

¹² Українське слово. – 1918. – 11–12 листопада.

штабу польських збройних сил у Варшаві Т.Розвадовського до польського військового коменданта Львова генерала Р.Лямезана¹³. Зрозумівши складність ситуації, львівська делегація УНРади на чолі з К.Левицьким і старшинами військового комітету прийняла рішення про захоплення влади у Львові та краї. У ніч на 1 листопада українські підрозділи зайняли всі державні установи. Цього не чекали ані австрійський намісник К.Гуйн, ані комендант Р.Пфеффер. Заступник намісника В.Децикевич змушений був формально передати правління УНРаді.

Узяття влади у Західній Україні одразу поставило перед галицьким проводом ряд важливих проблем, які потребували якнайшвидшого вирішення: проведення національно-державного будівництва, соціально-економічних реформ, захист від поляків, котрі не змирилися з втратою краю. 9 листопада 1918 р. було створено уряд – Державний Секретаріат (згодом Рада Державних Секретарів) на чолі з К.Левицьким, а 13 листопада УНРада ухвалила «Тимчасовий закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії», яким визначалася назва держави – Західноукраїнська Народна Республіка, герб (золотий лев на синьому тлі) та кордони:

«Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії, – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимірією і Буковини, та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош»¹⁴.

Таким чином було задекларовано створення в Європі ще однієї незалежної держави. До скликання Установчих зборів вища законодавча влада залишалася за УНРадою на чолі з Є.Петрушевичем. Також було ухвалено закони про тимчасову адміністрацію областей Західноукраїнської Народної Республіки та про суд. Розпочалося вирішення соціально-економічних проблем, адже економіка Східної Галичини була підірвана бойовими діями в період Першої світової.

Невдалий перебіг війни галичан із поляками змусив УНРаду звернутися по допомогу до Директорії, війська котрої вели успішні бойові дії проти гетьманців. 1 грудня 1918 р. у Фастові було підписано «передвступний» (прелімінарний) договір про злуку УНР і ЗУНР, який започаткував процес об'єднання Західної та Наддніпрянської України у соборну державу. Підписуючи цей акт, галицькі делегати не були впевненими у стабільності влади Директорії та й до соціалістичних поглядів її керівників ставилися з обережністю. Однак початок співробітництва відкривав перед Галичиною перспективу отримання військової допомоги, а Директорія могла підняти власний авторитет в очах громадськості й почати втілювати у життя ідею збирання етнічних українських земель.

¹³ Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. – С.37.

¹⁴ Діло. –1918.– 15 листопада.

Через воєнні дії у Східній Галичині Є.Петрушевич довгий час не міг прибути до краю. Перебуваючи у столиці Австрії, він створив міністерства ЗУНР у Відні й Празі, дипломатичні представництва в Берліні та Будапешті, а також добивався швидшого повернення українських вояків із південних фронтів додому. Лише наприкінці 1918 р. йому вдалося приїхати в Україну, коли західноукраїнська влада вже змушена була залишити Львів і перебратися до Станіслава, який на певний час став столицею ЗУНР.

2 січня 1919 р. в місті розпочалася сесія УНРади, на якій було ухвалено ряд принципово важливих рішень. Наступного дня у Станіславі відбулася ратифікація фаєтівської угоди: «Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення українського народу, проголошує торжественно з'єдинене з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки і Української Народної Республіки»¹⁵. Було затверджено й інші положення, які обговорювалися 1 грудня 1918 р. у Фастові. Законодавча влада в Галичині до установчих зборів мала належати УНРаді, а цивільна й військова – Раді Державних Секретарів.

На цьому ж засіданні Є.Петрушевич виголосив палку промову щодо об'єднання ЗУНР. Він був глибоко переконаний, що прийняття такого рішення назавжди залишиться в історії українського народу. «Сьогоднішній крок, – говорив президент УНРади, – піднесе нашого духа і скріпить наші сили. Від сьогоднішнього дня існує тільки одна Українська Народна Республіка. Нехай вона живе»¹⁶. Ці слова були далекими від справжніх переконань Є.Петрушевича, оскільки в майбутньому він дотримуватиметься позицій широкої автономії, чи навіть незалежності ЗУНР. На цій же сесії УНРада обрала Виділ, до якого ввійшли 9 її членів і президент Української Національної Ради, яким знову став Є.Петрушевич¹⁷.

22 січня 1919 р. відбулася історична подія – УНР і ЗУНР задекларували об'єднання в єдину соборну державу. Відповідно до умов злуки Західноукраїнська Народна Республіка стала Західною областю УНР (ЗОУНР) з широкою політичною автономією до скликання Установчих зборів. Наступного дня для визначення форми як центральної, так і місцевої влад Директорія УНР скликала Трудовий конгрес. У результаті дискусії 28 січня 1919 р. було ухвалено закон про форму української влади. У зв'язку зі складною ситуацією на фронті за Директорією залишалася верховна влада в Україні, склад якої мав поповнити один представник від Західної України.

Тим часом війна галичан із поляками не припинялася, набувши затяжного характеру. Для вирішення українсько-польської проблеми в лютому 1919 р. в Україну прибула місія Ю.Бартелемі. Антантівська делегація пропонувала перемир'я, за яким галичани втрачали нафтовий Дрогобицько-Бориславський басейн і мали відмовитися від претензій на Львів. Звісно, на

¹⁵ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали. – Т.2. – Івано-Франківськ, 2003. – С.142.

¹⁶ Цит. за.: Ярославин С. [Сохоцький І.]. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 рр. – Філадельфія, 1956. – С.92.

¹⁷ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали. – Т.1. – С.151–152.

такі умови керманич ЗОУНР погодитися не міг. Під час переговорів керівник УНРади зустрівся з Головним Отаманом УНР С.Петлюрою. Останній радив прийняти запропоновані Антантою пункти угоди, але Є.Петрушевич не змінив свою позицію.

10 березня 1919 р. виділ УНРади своїм рішенням призначив Є.Петрушевича представником ЗОУНР у Директорії. Наступного дня до Наддніпрянщини виїхала галицька делегація з метою ознайомлення з політичним і міжнародним становищем та для налагодження адміністративних, фінансових справ з УНР. 12 березня Є.Петрушевич увійшов до складу Директорії як посланець Галичини. У Проскуріві відбулося перше й останнє її засідання в повному складі. Пізніше цей орган уже ніколи не збирався в такому представництві, адже частина його членів на чолі з С.Петлюрою опинилася в Рівному, а Є.Петрушевич та О.Андрієвський самостійно займалися державними справами у Станіславі. Галицькі лідери не сприймали соціалістичну ідеологію Директорії, водночас наддніпрянці не могли погодитися з незалежним становищем ЗОУНР і весь час намагалися обмежити її автономію. Із цією метою було створено спеціальну ревізійну комісію, а прем'єр УНР Б.Мартос зволікав із наданням фінансової допомоги урядові ЗОУНР. Фактично функціонували два незалежних центри, які не бажали йти на компроміс.

Особливо загострилися відносини між лідерами УНР і ЗОУНР, коли 9 червня 1919 р. у Заліщиках Є.Петрушевича проголосили диктатором¹⁸. Він створив уряд головноуповноваженого диктатора, який фактично виконував функції міністрів. Такий перебіг справ викликав велике невдоволення наддніпрянців. Формально цей крок не мав принципового значення, оскільки останнє слово у важливих рішеннях галицького уряду й так належало голові УНРади. Ці дії серйозно вдарили по престижу Директорії та амбіціях С.Петлюри, адже були прийняті без його відома. Очевидно, дане рішення мало ухвалюватися в погодженні з Директорією, незважаючи на широкі права ЗОУНР. Унаслідок цього Є.Петрушевича було позбавлено формального членства в Директорії, а колишній старшина січових стрільців І.Сіяк навіть хотів заарештувати диктатора. Контroversійним кроком було створення 4 липня в уряді УНР Міністерства у справах Галичини, яке очолив галицький соціал-демократ С.Вітик¹⁹.

25 червня 1919 р. Антанта прийняла принципове рішення й дозволила Польщі «тимчасово» окупувати Галичину по річку Збруч. Українські війська у ході наступу польських і більшовицьких сил були затиснуті на невеликій території, їм загрожувало повне знищення. Зважаючи на це Директорія й С.Петлюра намагалися схилити диктатора до переведу УГА за Збруч. Однак Є.Петрушевич насамперед ужив заходів для з'ясування можливості переходу в Румунію. Виконуючий обов'язки військового міністра В.Курманович радив галицькій армії відійти в Карпати. Є.Петрушевич розглядав і можливість союзу з більшовиками, але радянська сторона висунула неприйнятні умови.

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2192. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.13.

¹⁹ Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 1 серпня. – Вип.28. – С.202.

Відтак диктатор вирішив шукати порятунку за Збручем, однак за умови, що незабаром буде ліквідовано міністерство у справах Галичини.

16 липня 1919 р. розпочався перехід Української галицької армії на територію Наддніпрянської України. «Були то страшні дні. З одного боку напирали поляки, з другого большевики. Територія обох українських держав займала дуже малий простір по обох боках Збруча. На тім просторі чути було гук гармат і від сходу і від заходу», – писав очевидець подій О.Назарук²⁰.

Перехід галичан (армії та уряду) на Наддніпрянщину не усунув численні суперечності, що існували між проводами обох українських державних утворень. Приїзд Є.Петрушевича до Кам'янця-Подільського надав наснаги консервативним і правим політичним силам, які сформували Український національно-державний союз (УНДС), котрий критикував соціалістичну політику Директорії й Ради Народних Міністрів УНР. У своїй діяльності права опозиція тісно співпрацювала з галицьким керівництвом і намагалася використати його для повалення наддніпрянської влади.

Галицькі соціалісти С.Вітик і О.Безпалко, навпаки, почали публічно виступати за ліквідацію диктатури й уряду ЗОУНР, створення єдиного українського управління. Складалося враження, що уряд УНР готовий підтримати ці позиції. Є.Петрушевич, не виключаючи збройного перевороту, наказав галицьким частинам розташуватися в районі Кам'янця-Подільського. Зважаючи на це, С.Петлюра направив диктаторові листа, в якому закликав відвести від міста січових стрільців, щоб покласти край «небажаним розмовам», які не дають можливості «працювати на користь держави». Утім Є.Петрушевич не пристав на цю пропозицію через чутки про замах на галицький уряд і можливий удар поляків²¹.

Таким чином, незважаючи на перебування обох урядів в одному місті – у Кам'янці-Подільському – тут так і не було створено єдиного управління. Армія також не мала спільного командування. Об'єднаний штаб Головного Отамана (ШГО) відігравав лише координуючу роль, рішення якого нерідко не виконували як Начальна команда УГА, так і штаб Дієвої армії. Уряд УНР намагався ціною економічних обмежень узяти під свій контроль галицьку армію. Є.Петрушевич цілком усвідомлював, що втрата керівництва над військом призведе до краху його політичної кар'єри. Виникли й суперечності у виборі стратегічної мети наступу українських армій. Є.Петрушевич підтримував ідею походу на Одесу, адже на цьому напрямі не було сильного ворога, а порт дозволяв отримати допомогу амуніцією та боеприпасами. Зрештою, за наполяганням С.Петлюри, 12 серпня ШГО видав наказ про наступ українських армій, напрямом основного удару визначався Київ, а допоміжного – Одеса²². Похід УГА й Дієвої армії на українську столицю став вершиною спільної боротьби за незалежність, однак через нечіткість позиції вищого керівництва та самовільні дії командувача генерала А.Кравса місто втримати не вдалося.

²⁰ Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції. – Нью-Йорк, 1978. – С.182.

²¹ ЦДАВО України. – Ф.2192. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.119–120.

²² Там само. – Спр.5. – Арк.151.

Після відступу українських військ із Києва ситуація погіршилася: з'явилися нові вороги – денікінці й тиф. В умовах розкладу армії С.Петлюра й Є.Петрушевич зробили останню спробу зберегти бодай якусь незалежність за допомогою своїх безпосередніх ворогів. Однак на перший план виступили особисті амбіції обох лідерів, а не інтереси об'єднаної України. С.Петлюра продовжував орієнтуватися на Польщу, а Є.Петрушевич намагався врятувати залишки УГА ціною об'єднання з російською Добровольчою армією. Урешті 6 листопада 1919 р. на станції Зятківці представники Начальної команди УГА уклали угоду з посланцями А.Денікіна²³. Такий перебіг подій викликав шквал критики на адресу диктатора з боку наддніпрянських політиків і військових. С.Петлюра, дізнавшись про «зраду», зажадав від Є.Петрушевича стратити командувача УГА. Однак диктатор відмовив, посилаючись на європейські закони та правила війни. Він уважав, що подальшу долю генерала М.Тарнавського має вирішити суд. 11 листопада Є.Петрушевич і С.Петлюра наказали арештувати всіх, хто брав участь в укладанні угоди з білогвардійцями як «зрадників держави». Суд над М.Тарнавським і А.Шаманеком відбувся 13–14 листопада у Вінниці. Їх понизили в посадах, але реабілітували. Навряд чи командувач УГА пішов на союз із Добрармією з власної ініціативи, адже Є.Петрушевич намагався якнайшвидше ліквідувати протиденікінський фронт. Та й М.Тарнавський на судовому засіданні підтвердив, що діяв із відома Є.Петрушевича, який дав згоду на переговори з А.Денікіним ще на нараді у Жмеринці²⁴.

Отже, складне становище галицької армії змусило її командування піти на крок відчаю – угоду з російськими білогвардійцями. Представники Наддніпрянщини розцінювали це як зречення Акту злуки, а галичани – як єдиний можливий варіант урятувати й реорганізувати залишки армії. Оцінюючи дії уряду ЗОУНР, слід мати на увазі, що у цей час С.Петлюра вів переговори з Польщею – найголовнішим ворогом галичан.

12 листопада 1919 р. Рада Народних Міністрів запропонувала диктаторові ЗОУНР підпорядкувати УГА Головній команді УНР, тобто С.Петлюрі, але хворий Є.Петрушевич, не виключаючи арешту, виставив охорону з вірних січових стрільців і категорично відмовився передати командування провідникові УНР. З огляду на важке становище, диктатор перестав вірити у відбудову єдиної країни й зробив певні висновки:

«Сьогодні думати про самостійність України є прямо фантазія. Ми не доросли до самостійности, тому наразі мусимо погодитися, на мою думку, тільки на автономію. Самостійну Укр.[аїнську] Державу ми зможемо добудувати аж за кілька десятих літ»²⁵.

Цього ж дня відбувся останній виступ Є.Петрушевича перед старшинами, в якому він відзначив, що повністю підтримує союз із Добровольчою армією.

²³ Там само. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.9–9 зв.

²⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.149. – Арк.1.

²⁵ Боротьба. –1919. – 14 листопада.

Довідавшись про небезпеку захоплення Кам'янця-Подільського поляками, 14 листопада диктатор через Румунію виїхав до Відня й відтепер продовжував свою діяльність в еміграції.

У столиці Австрії Є.Петрушевич створив закордонний уряд з уповноважених різних сфер діяльності (К.Левицький, С.Витвицький, О.Назарук, Р.Перфецький та ін.). До його складу також входили Військова й Президентська канцелярії. Уряд опікувався західноукраїнською еміграцією, займався виробленням основ державного ладу Східної Галичини, кодифікацією права²⁶. Однак головний напрям роботи полягав у боротьбі проти постанов Найвищої ради щодо окупації Східної Галичини й прийнятого 20 листопада Статуту для Східної Галичини, який надавав Польщі мандат на управління краєм упродовж 25 років. Із метою обговорення цього документа й укладеної А.Лівицьким у Варшаві декларації про поступки УНР на користь поляків, 9–17 грудня 1919 р. у Відні відбулася широка нарада членів УНРади та дипломатичного керівництва за кордоном. Незважаючи на контакти наддніпрянського уряду з поляками, учасники зібрання вирішили, що «українці Західної Области хочуть ділити долю з Придніпрянською Україною і з нею разом сполучатися в цій державно-правовій формації»²⁷. Це свідчить, що Є.Петрушевич залишався на соборницьких позиціях, незважаючи на неприйнятну для галичан декларацію А.Лівицького.

На початку 1920 р. Є.Петрушевич усе ще сподівався на справедливе вирішення галицької проблеми й з цією метою поїхав до Парижа та Лондона для налагодження контактів із провідними діячами цих країн. Під час спілкування з європейськими дипломатами він наголошував, що Статут для Східної Галичини відбирав право галичан на самовизначення на довгих чверть століття, і переконував щодо необхідності визнання української державності у Східній Галичині. Під час перебування у столиці Франції Є.Петрушевич виступив за ліквідацію Українського національного комітету²⁸ й відкликав В.Панейка, голову західноукраїнської делегації на мирній конференції, із Парижа²⁹.

Є.Петрушевич із болем сприйняв Варшавську угоду Ю.Пілсудського й С.Петлюри. У численних зверненнях до населення Східної Галичини він наголошував, що лише уряд ЗУНР в екзилі є законною владою краю. Спільний польсько-український наступ проти більшовиків виявився короточасним, і союзні війська почали відступати. У момент просування Червоної армії до Варшави на бельгійському курорті Спа відбулася конференція, де обговорювалося питання Східної Галичини. 10 липня 1920 р. Найвища рада домовилася з Польщею про скликання європейського форуму в Лондоні з метою вирішення спірних питань сходу Європи. У Є.Петрушевича з'явилася певна надія,

²⁶ Ярославин С. [Сохоцький І.]. Визвольна боротьба... – С.74.

²⁷ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали. – Т.2. – С.421.

²⁸ Його було утворено у грудні 1919 р. в результаті розколу української делегації в Парижі. До комітету входили галичани й виступали за об'єднання всіх українських земель під егідою одного уряду у складі федеративної Росії.

²⁹ Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. – Тернопіль, 2009. – С.441–442.

оскільки для участі у зібранні було запрошено й західноукраїнську делегацію. Водночас уперше говорилося про так звану «лінію Керзона», кордон між Польщею й більшовицькою Росією, за яким Східна Галичина, за винятком Перемишля, не входила до складу II Речіпосполитої. Однак через відмову радянської Росії зупинити наступ і сісти за стіл переговорів для врегулювання територіальних питань конференція в Лондоні так і не відбулася³⁰.

Зазнавши поразки під Варшавою, більшовики вирішили якнайшвидше укласти мир із Польщею. 21 вересня 1920 р. в Ризі розпочалися переговори між представниками радянської Росії, Польщі й радянської України. Є.Петрушевич направив туди західноукраїнську делегацію на чолі з К.Левицьким. Вона не брала безпосередньої участі в переговорному процесі, але у випадку потреби мала виступити з протестом. Є.Петрушевич уважав, що в разі визнання Східної Галичини за Польщею факт участі наддністрянських дипломатів міг зашкодити галицькій справі на міжнародній арені. Представникам ЗУНР заборонялося вступати у відносини з польськими делегатами, але дозволялося встановлювати зв'язки з більшовиками. Кремль був також зацікавлений у контактах із посланцями Є.Петрушевича, оскільки намагався позбавити С.Петлюру й уряд УНР підтримки з боку галицьких діячів³¹.

Зрештою голова радянської делегації А.Йоффе виступив за необхідність проведення плебісциту у Східній Галичині. Однак, зустрівши опір поляків, більшовицькі дипломати погодилися на лінію кордону, за якою край залишався у складі Польщі. Природно, що Ризький договір викликав невдоволення західноукраїнських дипломатів і Є.Петрушевича. Тому наприкінці осені він із соратниками виїхав до Женеви, де відбулися зустрічі з представниками провідних європейських держав. На адресу Ліги Націй було направлено ноту з вимогою визнання незалежності Східної Галичини, а до часу відновлення державності – узяти українське населення під міжнародний захист³².

Улітку 1920 р. Є.Петрушевич зустрічався з президентом Чехословаччини Т.Масариком із метою відновлення ідеї галицько-чехословацької конфедерації. Лідер ЗУНР в екзилі намагався переконати офіційну Прагу відстоювати західноукраїнські інтереси в Лізі Націй. Однак після ліквідації територіального конфлікту з Польщею Чехословаччина перестала цікавитися проблемою Східної Галичини, відтак спроби порозумітися з чехословацьким урядом завершилися невдачею³³.

Активна дипломатична діяльність Є.Петрушевича не залишилася поза увагою світової спільноти. У лютому 1921 р. Ліга Націй прийняла рішення, в якому визначала Польщу тимчасовим окупантом Східної Галичини за умови, що сувереном краю є Антанта, і рекомендувала Раді амбасадорів призначити спеціальне засідання у справі цієї території. Для Є.Петрушевича це був

³⁰ Там само. – С.445–446.

³¹ Павлюк О. Радянофілство Є.Петрушевича // Український історичний журнал. – 1997. – №3. – С.114–115.

³² Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. – С.215–216.

³³ Литвин Н. Між Антантою та більшовицькою Росією: основні напрями зовнішньої політики ЗУНР у 1920–1923 рр. // Українська ідея: реалії та перспективи розвитку. – Л., 2012. – Вип.24. – С.98.

великий дипломатичний успіх. Аби краще зорієнтувати європейських політиків, він розробив проект конституції, надаючи широкі права й свободи всім народам, які населяли край. Таким чином, намагався продемонструвати європейський вибір західноукраїнської влади. За ініціативи екзильного уряду галицькі українці бойкотували вибори до польського сейму та призов у війсьکو³⁴.

Є.Петрушевич продовжував надсилати численні ноти країнам Антанти про терор польських окупантів у краї, безправне становище українського населення, неправомірність польського режиму у Східній Галичині. Ціною неймовірних зусиль йому вдалося включити східногалицьке питання до порядку денного міжнародної конференції в Генуї (квітень 1922 р). Він навіть сам очолив представницьку делегацію на цей форум, але її не допустили до участі в безпосередніх переговорах. Українські дипломати проводили численні кулуарні зустрічі з впливовими європейськими політиками, на адресу конференції подали дві ноти й вісім справ із документами та матеріалами про польський терор проти українського населення Наддністрянщини. Вони вимагали визнання незалежної галицької української держави. Однак обговорення проблем Східної Галичини було зірване³⁵.

У Генуї Є.Петрушевич зустрічався й з представниками радянської України, зокрема Х.Раковським. Більшовики весь час спостерігали за українським вільним рухом в еміграції. Їм було добре відомо про розрив Є.Петрушевича з С.Петлюрою, про непрості взаємини з Є.Коновальцем і негативне ставлення лідера ЗУНР до Польщі, з якою в радянській Росії склалися непрості відносини. Тож Кремль був зацікавлений у співробітництві із західноукраїнським керівником. Пізніше контакти з радянськими представниками підтримувалися через Я.Біберовича, а влітку 1922 р. у Відні переговори з Є.Петрушевичем вів представник УСРР Ю.Коцюбинський.

Велику надію колишній диктатор покладав на Ватикан. Він прагнув переконати понтифіка, що католицизм у незалежній галицькій державі стане державною релігією, а церква буде посередником в об'єднанні православного сходу з папським престолом³⁶.

Утім, усі дипломатичні заходи Є.Петрушевича було враз перекреслено в березні 1923 р., коли Рада амбасадорів Антанти вирішила провести конференцію щодо остаточного вирішення питання східних кордонів Польщі. Лідер ЗУНР в екзилі, усе ще сподіваючись на справедливе розв'язання східногалицької проблеми, 5 березня направив ноту Антанті, де виклав власне бачення українсько-польського конфлікту й пропонував передати владу українському еміграційному урядові. Однак 14 березня Рада амбасадорів ухвалила рішення про анексію Східної Галичини Польщею³⁷. У відповідь Є.Петрушевич

³⁴ Литвин М., Науменко К. Євген Петрушевич. – С.254.

³⁵ Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень... – С.456–457.

³⁶ Гентош Л. Ватикан і виклики модерності: Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923). – Л., 2006. – С.415–416.

³⁷ Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923): Історія // Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки (До 85-річчя з дня народження професора О.Ю.Карпенка). – Івано-Франківськ, 2006. – С.445–446.

ще направив ряд заяв до Парижа й Ліги Націй, однак вони, як і більшість попередніх, не мали жодних наслідків. Відтак у травні 1923 р. лідер ЗУНР в екзилі розпустив уряд, залишивши за собою право представляти інтереси західноукраїнських земель, і під тиском австрійських властей переїхав до Берліна, де започаткував тижневик «Український прапор».

Саме у цей час Є.Петрушевич почав схилитися до думки про тісні контакти з більшовиками, особливо це стало помітно на тлі політики українізації, що розгорнулася в УСРР. Він неодноразово відвідував радянське посольство, зустрічався з повпредом М.Крестинським. Проте, за свідченнями діаспорного історика С.Ярославина, така позиція Є.Петрушевича була радше вимушеною, аніж свідомою:

«Та помилка не впливала ані з його світопогляду, ані з його суспільно-політичних переконань, а також не була подиктована ніякими егоїстичними чи матеріальної натури мотивами, а виключно журбою про дальшу долю галицьких українців»³⁸.

У цілому з цією думкою можна погодитись, однак прямі грошові субсидії радянської сторони Є.Петрушевичу, здійснювані через спеціальні канали, залишають певні запитання морально-політичного плану³⁹. З іншого боку, Польща захопила Східну Галичину за безпосередньої підтримки провідних європейських держав, на які до останнього сподівався західноукраїнський лідер, а більшовицька Росія частково лібералізувала національне життя в радянській Україні. Очевидно цим, а також скрутним фінансовим становищем пояснюються мотиви радянськості Є.Петрушевича.

За промосковську орієнтацію колишнього диктатора засудила Українська військова організація (УВО). Відносини Є.Петрушевича з Є.Коновальцем погіршилися й викликали внутрішню кризу спілки. Зрештою це протистояння призвело до розколу в УВО. Прихильники Є.Петрушевича утворили Західноукраїнську народно-демократичну організацію (ЗУНРО), яка згодом розпалася. Із початком масових репресій у радянській Україні лідер ЗУНР в екзилі відмовився від орієнтації на більшовиків⁴⁰.

Останні роки Є.Петрушевич прожив у Берліні. Користуючись сприянням колишнього гетьмана П.Скоропадського співпрацював з Українським національним об'єднанням та іншими емігрантськими організаціями. У вересні 1939 р., коли Німеччина напала на Польщу, він надіслав А.Гітлерові протест. 29 серпня 1940 р. тяжкохворий Є.Петрушевич помер у містечку Гермсдорф поблизу Берліна й був похований на цвинтарі римо-католицької церкви Св. Ядвіги у столиці Німеччини. Хоч у цій країні тоді перебувала численна українська діаспора, але на церемонію прощання з небіжчиком з'явилося небагато людей. Пам'ятник на могилі поставили лише в 1959 р. завдяки зусиллям торонтського Об'єднання українських правників, а 2002 р. відбулося перепоховання праху Є.Петрушевича на Личаківському кладовищі у Львові.

³⁸ Ярославин С. [Сохоцький І.]. Визвольна боротьба... – С.79.

³⁹ Панчук А., Красівський О. Президент Західноукраїнської Народної Республіки. – С.171.

⁴⁰ Литвин М., Науменко К. Євген Петрушевич. – С.256–257.

Таким чином, Євген Петрушевич залишив помітний слід в історії України. Він був великим патріотом свого краю, свого народу, своєї держави – Західноукраїнської Народної Республіки. Завдяки авторитету й виваженій політиці УНРади на західноукраїнських землях ішов процес поступових конституційних змін за демократичним принципом, були відсутні будь-які прояви анархії, притаманні УНР. Йому можна ставити на карб окремішність Західної області у соборній моделі України, угоду галицької армії з А.Денікіним, гіперболізовану довіру до Антанти, але за відсутності будь-якої підтримки ззовні, за байдужого, а то й негативного ставлення провідних європейських держав до українського визвольного руху було важко знайти інший вихід. Попри все Є.Петрушевич – це постать, без якої не уявити розвиток Української революції, історію ЗУНР та намагання створити соборну державу.

The biographical life of the President of the Ukrainian National Rada Yevhen Petrushevych is done in the article. Particular attention is paid to his political career during the Ukrainian Revolution, when in Eastern Halychyna was arisen Western Ukrainian People's Republic. Diplomacy of the leader of Western Ukraine after going abroad is analyzed.

Keywords: *Petrushevych, Western Ukrainian People's Republic, Ukrainian National Rada, Entente, Eastern Halychyna.*

Л.І.КАПТАН *

АНТИРЕЛІГІЙНИЙ КУРС ВЛАДИ ЩОДО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ЗАКАРПАТТІ (1945–1955 рр.)

Дається аналіз причин, характеру та наслідків внутрішніх трансформацій римо-католицької церкви у Закарпатті крізь призму антицерковної політики керівництва СРСР у перше десятиліття після включення цього краю до складу радянської України.

Ключові слова: Закарпаття, римо-католицька церква, партійно-державна політика.

Незважаючи на активну антирелігійну політику радянського керівництва, в УРСР другої половини 1940–1950-х рр., хоча і в урізаному вигляді, усе ж продовжувала функціонувати мережа католицьких громад, діяли окремі костели, за умов жорсткого адміністративного тиску й перманентних обмежень виконували свою духовну місію священнослужителі римо-католицької церкви (РКЦ). Станом на осінь 1948 р. у республіці було офіційно зареєстровано 257 громад, 240 римо-католицьких храмів і 79 священнослужителів¹, у тому числі 62 римо-католицькі громади функціонували на території Закарпаття², яке стало наймолодшою областю УРСР. Католицька церква у цьому регіоні мала власну історію, дещо відмінні від решти західноукраїнських областей традиції та специфіку, зумовлену не в останню чергу складом віруючих і кліру – здебільшого угорським за походженням.

Наукове осмислення релігійної спадщини минулого в цілому й історії відносин римо-католицької церкви та радянського державно-партійного керівництва в повоєнний період, зокрема, залишається актуальним для історичної науки, адже вона ще й досі відчутно впливає на політичні та релігійні процеси, що відбуваються в Україні. Після розпаду Радянського Союзу та ліквідації системи антирелігійних інститутів з'явилася низка праць, автори котрих розглядали римо-католицизм у контексті історії християнства і його взаємин з іншими конфесіями України³, регіональну історію РКЦ, її відносини з владними органами⁴. У працях В.Войналовича, П.Бондарчука проаналізовано зміст і

* Капітан Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільних дисциплін Мукачівського державного університету

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5069. – Арк.250.

² Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К., 2008. – С.417–418.

³ Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.). – К., 1993. – 49 с.; Його ж. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. – К., 2003. – 100 с.; Поїздник І.І. Історіографія розвитку відносин греко-католицької та римо-католицької церков у роки Другої світової війни // Український історичний журнал. – 2009. – №4. – С.184–198; Фомиченко В. Римсько-католицька церква в Україні // Людина і світ. – 1993. – №6/7. – С.36–38.

⁴ Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 рр. – К., 2008. – 510 с.; Його ж. Римо-католицька церква в західних областях України під тиском влади в хрущовський період // Схід. – 2008. – №5. – С.73–78; Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К., 2008. – 682 с.

характер партійно-державної політики щодо церкви взагалі, специфіку виявів її на різних історичних етапах⁵. Проте не до кінця з'ясованими залишаються питання ставлення до римо-католицької церкви з боку партійного керівництва в повоєнному Закарпатті, яке було чи не найскладнішим з погляду етно-конфесійної ситуації регіоном. Нижче спробуємо виявити причини, характер і наслідки внутрішніх трансформацій РКЦ у краї в перше десятиліття після приєднання його до СРСР.

Аналізуючи позицію кліру РКЦ у Закарпатті стосовно радянської влади слід згадати цілком таємну довідку «Про настрої духовництва та про ставлення його до питання щодо возз'єднання Закарпатської України з УРСР» від 13 грудня 1944 р., підготовлену начальником 2-го відділу контррозвідки «Смерш» 4-го Українського фронту гвардії підполковником Шабаліним. Щодо римо-католицької церкви регіону у цьому документі йшлося:

«Римо-католицька церква об'єднує в основному угорське населення, однак тут є невелика кількість чехів і словаків. Богослужіння здійснюється латинською мовою. Римо-католики перебувають під покровительством Папи Римського. [...] У період угорської окупації священики римо-католицької церкви виступали проти комуністів, за зміцнення угорської влади, здійснювали молебні “про перемогу над ворогом”. Після приходу радянських військ духовництво римо-католицької церкви припинило. Помічено негативне ставлення римо-католицького духовництва до перспективи возз'єднання Закарпатської України з радянською Україною. Священик Ужгородського костелу Ярош у бесіді з представником командування заявив від імені свого духовництва про бажання існування автономної Закарпатської України у складі Чехословаччини. Він же сказав про те, що не цілком вірить у лояльність радянської влади до церкви й побоюється репресій щодо римо-католиків»⁶.

За такого ставлення кліру РКЦ у Закарпатті до можливих кардинальних змін у суспільно-політичному житті регіону відбулося його приєднання до СРСР. Зрозуміло, що подібна позиція священства названої конфесії не могла блискавично змінитися на позитивне сприйняття радянської влади на цій території.

31 грудня 1946 р. у звіті за IV квартал уповноважений у справах релігійних культів по Закарпатській області С.М.Лямін-Агафонов подав стислу характеристику стану католицької церкви в регіоні:

⁵ *Войналович В.* Обмежувальні заходи влади щодо римо-католицького духовництва в Україні: причини, механізм, наслідки (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України: Серія «Гуманітарні науки». – 2002. – №2 (6). – С.64–71; *Його ж.* Політико-правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-х – першої половини 60-х років // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1997. – Вип.2. – С.193–217; *Його ж.* Сталінська модель державно-церковних взаємин перших повоєнних років: український досвід // Там само. – К., 2004. – Вип.25. – С.237–253; *Його ж.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр.: політичний дискурс. – К., 2005. – 741 с.; *Бондарчук П.М.* Релігійність населення України у 40–80-х рр. ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К., 2009. – 381 с.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.13. – Спр.928. – Т.1. – Арк.55–56.

«Римо-католицька церква. Костелів – 57, священників – 32, віруючих – понад 40 тис. (мадяри). Церкву розбито на 4 архідіяконати: Ужгородський, Виноградівський, Берегівський і Хустський. На чолі римо-католиків стоїть єпископальний вікарій, архідіякон прелат Пастор Федір Іванович, 1880 р. народження, мадяр, освіта вища – закінчив теологічну академію у Сату-Маре (Румунія). Посвячений у перший духовний сан 1903 р.»⁷.

У тому ж звіті пропонувалося єпископальному вікарію найближчим часом написати листа до Ради у справах релігійних культур (РСРК) при Раді Міністрів УРСР, в якому б з'ясувалося ставлення керівництва місцевих римо-католиків до радянської адміністрації⁸.

Утім, керівник республіканської Ради у справах релігійних культур не схвалив таких прямолінійних дій свого закарпатського підлеглого. 16 січня 1947 р. П.Я.Вільховий повідомив в Ужгород, що згаданий лист лояльності закарпатських римо-католиків на адресу РСРК бажано було б мати, однак із суттєвим застереженням: «Щоби не був отриманий він після “адміністративного” тиску. Якщо “єпископальний вікарій” особисто має такий намір – не стримуйте. Якщо ж йому слід це підказувати – не потрібно». І далі П.Я.Вільховий окреслював С.М.Ляміну-Агафонову бажану лінію його поведінки щодо римо-католиків області, зробивши особливий наголос на потребі виявлення за можливістю у середовищі кліру цієї конфесії окремих осіб чи угруповань, які могли б (після відповідної «роботи») утворити «автокефальну» групу РКЦ Закарпаття, не підпорядковану Апостольській столиці: «Тримайте цю церкву, так би мовити, “у тіні”: не вип'ячуючи її й не втрачаючи із виду»⁹.

Попри зондаж настроїв у середовищі римо-католицького духовництва республіки й, зокрема, у щойно приєднаному Закарпатті, керівник республіканської РСРК констатував в одній зі своїх доповідних 1946 р., що справа штучного створення автокефальної римо-католицької церкви (групи, розламу, течії) у форматі УРСР – надзвичайно тривалий і складний процес із невідомим кінцевим результатом¹⁰, адже, за словами П.Я.Вільхового: «У західних і сусідніх з ними (Вінницькій, Кам'янець-Подільській і Житомирській) областях УРСР немає жодних адміністраторів, які б мали офіційні повноваження», а у Закарпатській області є лише один адміністратор – «єпископальний вікарій архідіякон прелат Федір Пастор (мадяр, 1880 р. народження, закінчив у Румунії теологічну академію)»¹¹. Маючи відчутно потужнішу інформаційно-аналітичну базу, Кремль і підпорядковане йому керівництво Ради у справах релігійних культур при РНК СРСР значно раніше, аніж співробітники РСРК УРСР, зрозуміли, що справа утворення автокефальної римо-католицької церкви апріорі приречена на провал¹².

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.17. – Арк.5.

⁸ Там само. – Арк.14.

⁹ Там само. – Арк.19 зв.

¹⁰ Там само. – Спр.15. – Арк.40.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5069. – Арк.251.

¹² *Одинцов М. И.* Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1995. – С.195–196; *Павлов И.* Присутствие Московской патриархии в Галиции: история и итоги // Украинская греко-католическая церковь: преодоление мифа: Материалы семинара 25 ноября 2002 г. – Москва, 2002. – С.64–65.

Архівні матеріали засвідчують, що всі спроби апарату РСРК вивчити настрій римо-католицького духовництва, а також пастви РКЦ на предмет виявлення нестійких осіб для організації автокефальної структури в республіці зазнали фіаско. Подібні намагання наштовхувалися ледь не на суцільний опір священнослужителів в їхньому небажанні порушувати церковні канони та йти на розрив із Ватиканом¹³.

Можна окреслити групу римо-католицьких священників Закарпаття другої половини 1940 – початку 1950-х рр., які виступали (принаймні декларували це перед обласним уповноваженим у справах релігійних культів) за «автокефалію» римо-католицької церкви у форматі регіону та всієї УРСР. Отже, до групи автокефалістів, на нашу думку, належали: Д.Гошак, Ф.Ерні, Т.Завадник, М.Кірман, Кнауер, Я.Месарош, І.Моцейко, а їхніми опонентами, тобто прибічниками канонічного визнання зверхності Папи Римського й Апостольської столиці, виступала більшість місцевих католицьких священнослужителів. Очолювали це угруповання Ф.Пастор, Б.Буяло, Й.Пастор, А.Ріхтер та ін.¹⁴

Уже з перших кроків приєднання території Закарпаття до радянської України радянська адміністрація звично для себе задля обмеження впливів римо-католицької церкви у краї вдалася до політичних репресій проти кліру РКЦ, маскуючи їх позасудовими вироками за кримінальними статтями. Репресій до кінця сталінської доби, за нашими підрахунками, зазнали 17 римо-католицьких священнослужителів області (див. табл.). Якщо зважити, що станом на 1944 р. у краї налічувалося 48 священнослужителів РКЦ, а в 1945 р. (після виїзду частини з них за кордон) залишилося 35 духовних осіб цієї конфесії, то можна стверджувати, що половина кліру цієї церкви була репресована – кожен другий.

Священнослужителі римо-католицької церкви Закарпаття, репресовані у другій половині 1940–1950-х рр.¹⁵

	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження	Національність	Місце пастирської служби	Судовий орган, вирок	Примітки
1	Левренці (Левренц, Леврінц) Іштван Ференцович	1889	угорець	с.Сторожниця Ужгородського р-ну	Спеціальний суд Закарпатської України 29.І.1946 р., 3 роки позбавлення волі	Повернувся до обов'язків священнослужителя у вересні 1954 р.

¹³ *Войналович В.А.* Римо-католицькі громади в Україні у вимірах державної релігійної політики (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К., 1999. – Вип.7. – С.156.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.83. – Арк.165–166.

¹⁵ Складено на основі даних: *Довганич О., Хланта О.* У жорнах сталінських репресій: З історії ліквідації греко-католицької церкви та її воз'єднання з Руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х рр. ХХ ст. – Ужгород, 1999. – С.61–64; Реабілітовані історією: Закарпатська область: [У 2 кн.]. – Кн.1. – Ужгород, 2003. – С.161, 166, 174, 219, 256, 272, 277–279, 294, 441–442, 548, 668, 670, 675, 678, 732, 754; ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.124. – Арк.47; Спр.129. – Арк.31; Спр.136. – Арк.120; Спр.244. – Арк.151–154; [Електронний ресурс]: www.munkacs-diocese.org/ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=3

2	Товт Йозеф Дьюлович	1903	угорець	сmt Середне Ужгородського р-ну	Закарпатський обласний суд 20.II.1946 р., 4 роки позбавлення волі	Повернувся до обов'язків священнослужителя восени 1953 р.
3	Тиндир (Тиндира) Ернест Імревич	1892	словак (угорець?)	с. Барбове Мукачівського р-ну	Закарпатський обласний суд 18.XI.1946 р., 5 років позбавлення волі	Звільнений 1952 р.; 30.IX.1953 р. зареєстрований священнослужителем РКЦ у м. Хмільник Вінницької обл.
4	Горват Агоштон Агоштонович	1914	словак	м. Виноградів	Закарпатський обласний суд 29.I.1949 р., 10 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків священнослужителя в 1956 р.
5	Бартфай Калман Андрашович	1886	угорець (словак?)	м. Виноградів	Закарпатський обласний суд 21.IV.1949 р., 25 років позбавлення волі	Звільнений 27.IV.1956 р.; повернувся до обов'язків священнослужителя й восени 1957 р. вийшов на пенсію
6	Гоклик Шандор Міклошович	1893	угорець	с. Малі Катівці Ужгородського р-ну	Закарпатський обласний суд 13.VI.1949 р., 25 років позбавлення волі	Після засудження напівпаралізований помер у дорозі на заслання
7	Пастор Ференц Яношович	1880	угорець	м. Берегове	Особлива нарада при МДБ СРСР 06.VII.1949 р., 25 років позбавлення волі	Звільнений 1956 р.; невдовзі помер
8	Гудра Лайош Євгенович	1919	українець	с. Лалове Мукачівського р-ну	Закарпатський обласний суд 12–13. XII.1949 р., 25 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків священнослужителя в березні 1957 р.
9	Гевелі Антал Йозефович	1916	угорець	сmt Солотвине Тячівського р-ну	Закарпатський обласний суд 28.VI.1950 р., 25 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків священнослужителя у травні 1956 р.
10	Тевкеш Георгі Штефанович	1891	угорець	м. Хуст	Закарпатський обласний суд 12.VII.1950 р., 25 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків священнослужителя у червні 1956 р.
11	Шереш Янош Міклошович	1892	словак	м. Мукачеве	Особлива нарада при МДБ СРСР 18.X.1950 р., 10 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків священнослужителя у серпні 1956 р.; помер 20.VIII.1958 р. у Мукачевому
12	Арвай Дезидерій Анталович	1904	угорець	сmt Вилко Виноградівського р-ну	Закарпатський обласний суд 26.XII.1950 р., 25 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків священнослужителя у травні 1956 р.

13	Бако Золтан Міклошович	1911	угорець	с. Малі Селменці Ужгородського р-ну	Закарпатський обласний суд 29.XII.1950 р., 25 років позбавлення волі	Звільнений у червні 1956 р.; повернувся до обов'язків священнослужителя у грудні 1956 р.
14	Гомоля Петер Штефанович	1903	словак	с. Сюрте Ужгородського р-ну	Закарпатський обласний суд 24.I.1951 р., 25 років позбавлення волі	Звільнений у жовтні 1956 р.; повернувся до обов'язків священнослужителя у січні 1957 р.
15	Чаті-Узан Йозеф Яношевич	1912	угорець	м. Мукачеве	Закарпатський обласний суд 18.V.1951 р., 25 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків священнослужителя у жовтні 1956 р.
16	Темпфлі Штефан Маргонович	1908	угорець	сmt Солотвине Тячівського р-ну	Закарпатський обласний суд 29.VIII.1951 р., 25 років позбавлення волі	Повернувся до обов'язків священнослужителя в березні 1958 р.
17	Буяло Бернад Яношевич	1901	словак	м. Ужгород	Закарпатський обласний суд 29.V.1952 р., 10 років позбавлення волі	Звільнений у жовтні 1955 р.; повернувся до обов'язків священнослужителя в березні 1956 р.

Для зняття або відмови громаді в реєстрації використовувалися надумані підстави. Так, у Рахові римо-католицький молитовний дім разом із ділянкою площею 2 га було відібрано й передано окружному відділу культосвітніх установ тому, що віруючі «перешкоджали рухові лісовозів», а діяльність самого костелу «заважала» роботі ОкрЛКСМУ, Окріп(б)У¹⁶. У селах Бегань та Велика Батрадь Берегівського, селі Мокрому Тячівського округів молитовні будинки передали колгоспам для господарських потреб¹⁷.

Незважаючи на всі пропагандистсько-репресивні зусилля радянської адміністрації, римо-католицька церква продовжувала зберігати міцні позиції у Закарпатті. Уповноважений у справах релігійних культів по Закарпатській області М.Ф.Распутько доповідав своєму керівництву в Києві та Москві про зменшення кількості віруючих РКЦ і відвідувачів католицьких храмів, однак це було видаванням бажаного за дійсне. Так, наприклад, у його звіті за 1951 р. повідомлялося, що в міських католицьких храмах Ужгорода, Мукачєвого, Берегового, Виноградова й Хуста служба Божа правилася тричі на день – з 8-ї до 9-30, у полудень та з 19-ї до 21-ї год., а у сільській місцевості відправи зазвичай були менш частими. За твердженням чиновника, відвідуваність культових споруд неухильно знижувалася й за останні роки скоротилася щонайменше вдвічі. Якщо, мовляв, в Ужгородському соборі на вранішніх службах упродовж 1948–1949 рр. було, як правило, 200–250 віруючих, то 1951 р. нібито

¹⁶ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф.Р-195. – Оп.14. – Спр.494 – Арк.192–193.

¹⁷ Там само. – Спр.334. – Арк.20–22.

лише 75–120; під час великих свят у тому ж храмі 1948–1949 рр. присутніми були 300–400 осіб, а 1951 р. – лише 120–150 вірних. На полуденну літургію в обласному центрі 1948–1949 рр. приходило 400–500 осіб, натомість 1951 р. – лише 120–200. По неділях за ті ж роки кількість відвідувачів храму скоротилася з-понад 1000 до 600–700 осіб. Відповідно поменшало й людей на вечірній літургії в католицькому соборі Ужгорода: у 1948–1949 рр. – 300–400, у 1951 р. – 150–200 осіб¹⁸.

Правдивість цієї статистики підважували навіть свідчення іншої «зацікавленої особи». Інспектор союзної РСРК А.В.Румянцев, який відвідував Закарпаття зі службовою метою, зафіксував у неділю 27 вересня 1953 р. в Ужгородському римо-католицькому соборі понад 1000 віруючих – храм був переповнений, люди стояли у проходах і на подвір'ї¹⁹. З січня 1958 р. П.Я.Вільховий закинув своєму ужгородському підлеглому «недоведеність» і «невмотивованість фактичним матеріалом» його тверджень щодо «зниження відвідуваності віруючими молитовних будинків», оскільки навіть у доповіді М.Ф.Распутька на республіканській нараді вповноважених РСРК 13–15 квітня 1957 р. стверджувалося протилежне: «За останні роки кількість віруючих римсько-католицької й реформатської церков не лише не зменшилася, але [навпаки] децю збільшилася»²⁰.

Цікавою виглядає характеристика обласним уповноваженим РСРК соціального зрізу вірних римо-католицької церкви у Закарпатті. На його думку, серед постійних відвідувачів католицьких храмів області переважали «колишні купці, куркулі, теперішні домовласники; ця частина ще має запас засобів, та й нині ще примудряються отримувати прибуток, не працюючи»²¹. Саме вони, за твердженням М.Ф.Распутька, становили кістяк постійних прихожан. Долучався до них і чималий гурт так званих «пенсіонерів»:

«Це вагома група серед віруючих католиків, які ще за буржуазних урядів за свою бездоганну службу були переведені на пенсії. Деякій частині з них і тепер, за радянської влади, удалося оформити свої права пенсіонерів, отримуючи пенсії й маючи накопичення від колишньої служби (серед них багато домовласників), які прилаштувалися на роботу сторожами, швейцарами й т.п., а іноді й узагалі не працюють, просиджуючи цілими днями в костелах»²².

Утім, до згаданих категорій постійних відвідувачів римо-католицьких храмів – представників колишніх «експлуаторських верств» – постійно домішувалися, виразно «псуючи» цю примітивно-«класову» картину, інші категорії віруючих, у тому числі представники «трудової інтелігенції», службовці радянських установ, учні молодших, середніх і старших класів шкіл, масово колгоспне селянство регіону переважно угорської, а також словацької, німецької й української національностей.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.83. – Арк.183.

¹⁹ Там само. – Спр.124. – Арк.51.

²⁰ Там само. – Спр.208. – Арк.16.

²¹ Там само. – Арк.183–184.

²² Там само. – Арк.184.

Попри формально-декларативне відокремлення церкви від держави, апарат Ради у справах релігійних культів активно втручався у внутрішнє конфесійне життя закарпатських парафій РКЦ. Наприклад, у зауваженнях П.Я.Вільхового щодо звіту М.Ф.Распутька за перший квартал 1949 р. висловлювалася недвозначна директива впливати на процес виборів до костельної ради таким чином, щоби до неї були потрапили такі особи, які б «тримали у своїх руках ксьондза», обернувши його відповідно на «ремісника, який обслуговує», своє (і влади) «слухняне знаряддя» тощо²³.

«Творчо засвоївши» ці вказівки, М.Ф.Распутько, своєю чергою, на початку 1951 р. доповідав Києву власну програму дій щодо правління ужгородської й мукачівської спільнот РКЦ, до яких входили авторитетні представники місцевої інтелігенції. Їх присутність у керівництві, наголошував чиновник, сприяла «активізації діяльності окремих релігійних католицьких громад»²⁴. На таких людей, на його думку, слід було впливати через їхні «трудові колективи», посиливши «виховну роботу» з церковними активістами й примусивши їх дистанціюватися від активної ролі в релігійних громадах:

«До складу правління ужгородської релігійної громади входять: Бартфай С.А. – артист облфілармонії, Дравецький С.Й. – бухгалтер, Товт І.П. – адвокат, Минчик С.Й. – інженер, Пудич Ю.А. – головний бухгалтер. У мукачівській релігійній громаді католиків до складу виконавчого органу входять: доктор Берци К.Й., який є науковим співробітником інституту Охматдиту, Ковач Ф.Й. – інженер і Ницький В.Й., який працює касиром держустанови. Необхідно, щоби колективи, де вони працюють, послалили б (через профспілку) виховну роботу й добилися відходу їх від активної релігійної діяльності, і це допомагатиме послабленню впливу римсько-католицької церкви на віруючих»²⁵.

Немає жодного сумніву, що за умов радянського режиму «виховний вплив» так званих «трудових колективів» був не лише брутальним втручанням в особисте духовне життя віруючої людини, а й, як правило, зводився до жорсткого адміністрування, звільнення з керівної посади, а то й узагалі з роботи. Характерно, що під час чергової розмови з М.Ф.Распутьком 4 квітня 1952 р. керівник ужгородської громади РКЦ Ш.Бартфай звернувся до чиновника з вимогою звільнити його з посади голови церковної ради. Він аргументував це (звісно, у завуальованій формі) застосуванням щодо нього особисто «заборони на професію», тиском родинного оточення, спричиненим, своєю чергою, «громадською думкою» творчого й навчального колективів, в яких перебували його доньки. Крім того, статус його дітей також опинився під загрозою внаслідок оцінки батька як релігійного активіста²⁶.

Отже, дистанціювання від релігійної активності було неусвідомленим кроком, здійсненим не на засадах вільного вибору, а під загрозою втрати роботи,

²³ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп. 4. – Спр.56. – Арк.171.

²⁴ Там само. – Спр.81. – Арк.123.

²⁵ Там само. – Арк.124.

²⁶ Там само. – Спр.105. – Арк.90.

керівної посади, унаслідок тиску «громадської думки», родинного оточення – у разі, якщо інші члени родини були ангажованими до «нового радянського життя» (вступили в партію, комсомол, громадські активісти тощо). У випадку Штефана Бартфая «додатковим аргументом» був також арешт і засудження у 1949 р. до 25-річного позбавлення волі його рідного брата Калмана – римо-католицького священнослужителя з м. Виноградова.

Нова влада будь-що прагнула усунути другого з черги (після Ф.Пастора) нелояльного до неї адміністратора РКЦ у Закарпатті (з невизнаними правами вікарного) – Б.Буяла. Після арешту в березні 1952 р. йому звично інкримінувалася «антирадянська діяльність», «розпалювання ворожнечі» й «провакативна діяльність» серед духівництва та віруючих тощо. Закрите судове засідання Закарпатського обласного суду в Ужгороді 29 травня 1952 р., за підсумками якого колишній адміністратор РКЦ отримав 10 років позбавлення волі, викликало помітне збурення місцевого угорського населення. За інформацією М.Ф.Распутька, у день суду, біля будівлі, де мало відбутися засідання, «зібрався великий натовп католиків або, вірніше, тих, хто підтримував ворога радянської влади Буяла, і в момент виведення його із зали суду вони вітали його, а він навзаєм їм відповідав»²⁷.

З арештом і засудженням Б.Буяла посада адміністратора РКЦ у Закарпатті залишилася вакантною. Однак ненадовго. Уже 5 квітня 1952 р. ужгородського вповноваженого РСРК у черговий раз відвідав голова ради римо-католицької громади обласного центру Ш.Бартфай, котрий прийшов не сам, а у супроводі парафіяльного священника с. Вишній Коропець Є.Сегеді. На зустрічі йшлося про гіпотетичне перебирання останнім обов'язків адміністратора (вікарного) РКЦ у Закарпатті. Є.Сегеді пред'явив чиновнику датований 22 березня 1949 р. лист-уповноваження Б.Буяла (звичайно, угорською мовою), в якому говорилося: «Призначаю вашу превелебність своїм правонаступником у канцелярії вікарія. Усю владу, отриману від Франца Пастора, передаю. Цим правом управління маєте право користуватися з моменту, коли я з будь-якої причини не зможу виконувати прав вікарія»²⁸. Цілком очевидно, що це уповноваження було написане за умов жорсткого репресивного тиску влади на римо-католицьких священнослужителів Закарпаття, коли другий із черги адміністратор цієї конфесії з дня на день чекав арешту, і впродовж трьох років трималося у суворій таємниці.

Оприлюднення цього документа стало неприємною несподіванкою для апарату РСРК. Адже М.Ф.Распутько сподівався (під час паузи після арешту Б.Буяла, коли ніхто не зголошувався до влади як його наступник), що оскільки центр римо-католицької церкви області функціонує без жодних, на його думку, юридичних підстав, варто було б узагалі ліквідувати посаду адміністратора РКЦ. Тим більше апріорі неприйнятною для влади була особа Є.Сегеді, котрий мав почесне церковне звання від Папи Римського, а, крім того, був

²⁷ Там само. – Спр.97. – Арк.158; Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій... – С.63.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.105. – Арк.91–92.

«вихідцем з родини закарпатського українця»²⁹. Щоб виграти час та отримати інструкції від керівництва, уповноважений РСРК переніс подальшу розмову на понеділок, 7 квітня 1952 р.

У призначений день відбулася повторна розмова з Є.Сегеді, цього разу сам на сам (священнослужитель непогано володів українською й майже опанував російську мову). Бесіда розпочалася із його запевнень у лояльності до влади:

«Даремно Ви боїтесь допускати мене в управління римо-католицької церкви, я буду чесно виконувати обов'язки, буду чесним громадянином нашої Батьківщини, я вже з 1950 р. відзначаю день народження Сталіна й Леніна, у ці дні я правлю у костелі подячну службу й виголошую проповіді перед віруючими на честь Леніна і Сталіна. Щоби бути хорошим громадянином, уже вивчив російську мову, можу скласти щонайменше на "чотири", з цією метою я щоранку слухаю останні вісті по радіо»³⁰.

Проте «зацікавлені органи», поінформовані М.Ф.Распутьком, порадили не визнавати Є.Сегеді за вікарного й не повертати йому «заповіт» Б.Буяла³¹. Тогочасну позицію Ради у справах релігійних культів недвозначно висловив П.Я.Вільховий у листі до свого ужгородського підлеглого від 26 квітня 1952 р.: «Ураховуючи особливості римо-католицької церкви у Закарпатській області, вважаю, що посада адміністратора цієї церкви у даний час недоцільна, про що й сповіщаю свою думку»³².

Однак невдовзі ставлення влади до проблеми потрібності/непотрібності посади адміністратора РКЦ у Закарпатті кардинально змінилося. Очевидно, вирішальне значення мав перебіг Загорської церковної конференції 9–12 травня 1952 р. і, зокрема, участь у ній не лише делегатів реформатської церкви Закарпаття, а й представників римо-католицьких церков Латвії та Литви, які, таким чином, долучалися до офіційного радянського руху «прихильників миру»³³. У сподіванні на призначення лояльного до режиму очільника римо-католиків краю (й вочевидь підтримки ним владного задуму унезалежнення католицької церкви у СРСР від Апостольської столиці) союзна Рада у справах релігійних культів санкціонувала Києву та Ужгороду заміщення вакантної посади адміністратора РКЦ у Закарпатті.

На початку серпня 1952 р. М.Ф.Распутька відвідав мукачівський священнослужитель РКЦ М.Кірман у супроводі свого колеги Я.Месароша – на той час священника католицької громади села Бородівки Мукачівського округу. Метою візиту духовних осіб було з'ясування ставлення РСРК до можливо-го обіймання Я.Месарошем вакантної (після арешту й засудження Б.Буяла)

²⁹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.83. – Арк.164.

³⁰ Там само. – Спр.105. – Арк.93.

³¹ Там само. – Арк.95.

³² Там само. – Арк.96.

³³ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР: 1945–1970 гг.: В 2 т. – Т.1: Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР: 1945–1953 гг. – Москва, 2009. – С.640–641.

посади священнослужителя ужгородської громади РКЦ. Чиновник не бачив перешкод (за умови, «якщо віруючі не заперечують») для вирішення цього питання. Крім того, М.Кірман, висловлюючи думку лояльної до влади більшості священнослужителів РКЦ краю, запевнив уповноваженого РСРК, що «більшість духівництва не заперечує» проти такої кадрово-ієрархічної ротації³⁴.

19 вересня 1952 р. М.Ф.Распутько зареєстрував Я.Месароша священнослужителем римо-католицької громади обласного центру. У листі від 23 вересня своєму київському керівництву, повідомивши про цю подію, він наголошував на своїх наступних кроках щодо керівництва цієї конфесії у краї: «У подальшому маєтсья на увазі зареєструвати гр[омадяни]на Міссарош адміністратором римо-католицької церкви, що діє у Закарпатській області; проти цього “сусіди” не заперечують»³⁵. Мовою радянської номенклатури «сусідами» зазвичай іменували органи держбезпеки – у даному випадку йшлося про обласне управління МДБ.

Удруге поспіль інформуючи 10 жовтня 1952 р. П.Я.Вільхового про реєстрацію 19 вересня того ж року Я.Месароша «служителем культу римо-католицької громади м. Ужгорода», М.Ф.Распутько подавав стислу характеристику цієї духовної особи й повідомляв про попереднє схвалення обласним керівництвом цієї кандидатури на посаду очільника РКЦ у Закарпатті³⁶.

15 жовтня 1952 р., відповідаючи на запит свого ужгородського підлеглого й, безперечно, із санкції керівництва союзної РСРК, П.Я.Вільховий лаконічно повідомив: «Стосовно адміністратора римсько-католицької церкви, тобто щоби ксьондз Міссарош був зареєстрований у цій посаді, у нас заперечень немає»³⁷.

Варто зауважити, що характеристика М.Ф.Распутьком нового керівника РКЦ у Закарпатті залишилася незмінною й через рік після владного затвердження Я.Месароша на цій посаді. Так, у документі від 13 листопада 1953 р. ужгородський уповноважений РСРК стверджував, що адміністратор римо-католицької церкви Закарпатської області «до заходів радянської влади ставиться лояльно, прибічник непідпорядкування Ватикану й папі»³⁸.

Однак подібне твердження обласного чиновника та загальна оцінка ним становища й настроїв у середовищі кліру РКЦ Закарпатської області потребують верифікації. Серйозною вадою М.Ф.Распутька був не лише брак загальної культури і відповідної професійної підготовки³⁹, а й неприпустиме (в умовах Закарпаття) незнання ним угорської мови, що перманентно заважало у спілкуванні з духівництвом і релігійними спільнотами, не дозволяло адекватно сприймати процеси, котрі відбувалися у середовищі закарпатських реформатів та римо-католиків – в основному угорців. Відтак зовнішня лояльність частини римо-католицького кліру регіону до радянської адміністрації, як правило, сприймалася ужгородським уповноваженим РСРК за «чисту монету». Так само неадекватно оцінювалася ним і наявність серед закарпатських

³⁴ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.97. – Арк.171–172.

³⁵ Там само. – Спр.105. – Арк.109.

³⁶ Там само. – Спр.97. – Арк.172.

³⁷ Там само. – Арк.185.

³⁸ Там само. – Спр.121. – Арк.199.

³⁹ Там само. – Спр.271. – Арк.25.

римо-католицьких священнослужителів невливової «автокефальної течії», нечисленні прибічники якої обрали для себе саме таку стратегію виживання власної конфесії за умов тоталітарного радянського режиму. Утім, щирість подібних декларацій частини духовництва РКЦ у Закарпатті було піддано серйозним випробуванням уже невдовзі після смерті радянського диктатора й, зрештою, не витримала перевірки часом.

Таким чином, уже з кінця 1940-х рр. у СРСР почалася чергова хвиля антицерковної істерії, котра зводилася, як правило, до закриття монастирів, храмів, нищення ікон, книг, масованого економічного, політичного й морального тиску на духовництво та віруючих. Приєднавши в 1945 р. до складу СРСР територію Закарпаття, радянське керівництво розпочало наступ на діяльність конфесій, що функціонували у краї, у тому числі й РКЦ. Упродовж 1950-х рр. власті УРСР, апарат уповноваженого Ради у справах релігійних культів намагалися вносити розкол у католицьке середовище, розпалювати ворожнечу між парафіянами та їхніми душпастирями, заохочувати «розвиток неприязних стосунків між католицьким духовництвом в УРСР і Ватиканом», без надії на особливий успіх, але підшукувати окремих священнослужителів чи навіть угруповання серед кліру РКЦ у республіці, які б сприяли створенню маніпульованої владою «автокефальної римо-католицької церкви». Певні сподівання щодо цього покладалися на специфічне середовище католицьких священників Закарпаття, хоча, як показав час, марні. Незважаючи на виникнення серед місцевих римо-католицьких священнослужителів невливової та нечисленної «автокефальної течії», вона була лише частиною стратегії виживання цієї конфесії за умов тоталітарного радянського режиму.

The purpose of this article is deep objective analysis the reasons, character and results internal transformations Roman Catholic Church in Zakarpattia through prism anti-religious policy of the leadership of USSR in the first ten-year after joining of this region a part of Soviet Ukraine.

Keywords: *Zakarpattia, Roman Catholic Church, party and government policy.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (477)

О.Л.Осіп'ян *

ВИНАЙДЕННЯ ПРЕСТИЖНИХ ПРЕДКІВ У КОНТЕКСТІ СВИТОГЛЯДУ МІСЬКОГО ПАТРИЦІАТУ ЛЬВОВА XVII ст.: «ПЕРШІ НІМЦІ» ТА «ДВОЗНАЧНІ ВІРМЕНИ» В «ПОТРІЙНОМУ ЛЬВОВІ» Ю.Б.ЗИМОРОВИЧА

Розглядається вигадування престижних предків та колективної генеалогії львівського патриціату у праці Ю.Б.Зиморовича «Потрійний Львів». Досліджено, як за допомогою цитат із «Германії» Тацита автор наділяє сучасний йому патриціат чеснотами, потрібними як для керування містом, так і для нобілітації. Простежено вплив шляхетської моделі (сарматизму) на уявлення міської верхівки про престижне минуле. На прикладі використання Ю.Б.Зиморовичем лише однієї цитати з «Анналі» Тацита продемонстровано ранньомодерні уявлення про вроджені успадковані риси етносів (у даному випадку – вірменів). Досліджується взаємозв'язок соціального та етнічного у створенні образу міської спільноти, зокрема у презентації соціального конфлікту як етнічного (між католицьким патриціатом та вірменським купецтвом). Розглядається, як у своєму творі Ю.Б.Зиморович намагався легітимізувати прискорення або призупинення соціальної мобільності різних груп населення міста. Простежено вплив розриву 1648–1660 рр. на актуалізацію у суспільному дискурсі понять «вірність/постійність», «двозначність/невизначеність» та «войовничість».

Ключові слова: Зиморович, «Потрійний Львів», міська спільнота, католицький патриціат, вірменське купецтво.

Відома італійська дослідниця С.Черутті, розмірковуючи у своїй статті¹ про відмінності між двома різновидами мікроісторії – соціальним та культурним

* Осіп'ян Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культурології Краматорського економіко-гуманітарного інституту
E-mail: agricolae_ua@yahoo.com

* В основі статті – доповідь, виголошена на конференції «Eredità Latina: Polonia, Lituania, Rutenia: The impact of Latin heritage on the development of identities in the lands of the Polish Crown and Grand Duchy of Lithuania: history, language, literature, modelling patterns of culture and mentality», котра відбулася у Флорентійському університеті 29 березня 2012 р.

Стаття є результатом стажування в Ягеллонському університеті, Варшавському університеті та Німецькому історичному інституті у Варшаві. Автор висловлює свою щирю вдячність Фондації підтримки польської науки «Каса імені Юзефа М'яновського» та Фондації Роберта Боша за фінансову підтримку стажування.

¹ Черутті С. Социальный процесс и жизненный опыт: индивиды, группы и идентичности в Турине XVII в. // Прошлое крупным планом: Современные исследования по микроистории / Под ред. М.Крома, Т.Зоколла, Ю.Шлюмба. – Санкт-Петербург, 2003. – С.27–57 [Cerutti S. Processus et expérience: individus, groupes et identités à Tourin, au XVIIe siècle // Jeux d'échelles: La micro-analyse à l'expérience: Textes rassemblés et présentés par le Jacques Revel. – Paris, 1996. – P.161–186].

напрямами², указує на важливість вивчення категорій мислення людей минулого³. На її думку, якщо прихильники «культурного підходу» розглядають тексти джерел як ключ до культурного коду, що дає доступ до безпосереднього життєвого досвіду людей минулого, то прибічники «соціального підходу» мають простежувати поведінку дійових осіб із погляду їх індивідуальних долі і, таким чином, реконструювати розмаїття їхнього досвіду в різних сферах соціального життя. Отже, джерела треба аналізувати, не замикаючись на текстах, а з урахуванням тих соціальних процесів, які їх породили. Предметом дослідження С.Черутті був опис та аналіз соціальної стратифікації в Турині XVIII ст. перш за все за допомогою вивчення мови людей минулого, що дозволяє побачити зв'язки, конфлікти, стосунки між дійовими особами. З іншого боку, С.Черутті підкреслює, що потрібно розглядати поняття крізь призму соціальних відносин, з яких вони виникають, інакше вивчення інтерпретацій у відриві від реальності, яку вони описують, може призвести до перетворення «уявлень» на засіб трансформації «дискурсів» у реальність.

Уявлення про минуле грають важливу роль у творенні колективних ідентичностей. Історія не існує «десь», чекаючи на те, щоб її відкрили, але постійно винаходиться для того, щоб надати значення сучасності й майбутньому через минуле⁴. *Винайдення минулого* відбувалося не тільки в останні двісті років («модерна епоха» або «доба націй та націоналізмів»), але й у домодерних (*традиційних*) суспільствах. У будь-який період сучасні потреби та прагнення визначають те, чому і як ми вивчаємо історичне джерело⁵. Нинішні історики дедалі більше уваги приділяють «взаємозалежності між історієписанням та сучасним йому соціополітичним контекстом»⁶. Об'єктом нашого дослідження є «Потрійний Львів» («Leopolis triplex») львівського патриція Ю.Б.Зиморовича – твір, написаний переважно на підставі документів архіву міста у вигляді міської хроніки. Проте в ньому також є посилання на неочікувані джерела, які не мають нічого спільного з *документалізованим минулим* Львова. Зокрема, мова про використання Ю.Б.Зиморовичем цитат із давньоримського історика Тацита. Утім, саме ці неочікувані, на перший погляд, посилання, якщо уважно до них придивитися,

² Сама С.Черутті зараховує себе до соціальних мікроісториків. Також на цю тему див: Cerutti S. Microhistory: Social Relations versus Cultural Models? // *Between Sociology and History: Essays on Microhistory, Collective Action, and Nation-Building* / Ed. by A.M.Casten, M.Lonkina, M.Peltonen. – Helsinki, 2004. – P.17–40.

³ До цієї проблематики історики звернулися завдяки працям американського антрополога К.Гірца, котрі справили значний вплив на дослідження мікроісториків (див.: Geertz C. Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture // *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. – New York, 1973. – P.3–30; укр. вид.: Гірта К. Інтерпретація культур: Вибрані есе. – К., 2001). Одним із постулатів інтерпретативної антропології є радикальна відмінність об'єкту дослідження; вона може бути осягнена істориком через розшифрування систем значень, які присутні в поведінці, текстах, у будь-якій формі життєвого досвіду (див.: Geertz C. Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology. – New York, 1983).

⁴ Strath B. Introduction: Myth, Memory and History in the Construction of Community // *Myth and Memory in the Construction of Community: Historical Patterns in Europe and Beyond*. – Bruxelles; Bern; Berlin; Frankfurt/M; New York; Wien, 2000. – P.26.

⁵ Schneidmüller B. Constructing the Past by Means of the Present: Historiographical Foundations of Medieval Institutions, Dynasties, Peoples, and Communities // *Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography* / Eds. G.Althoff, J.Fried, P.J.Geary. – Cambridge, 2002. – P.167.

⁶ Ibid. – P.168.

можуть розповісти багато цікавого про світогляд автора та його соціальної групи, соціополітичні обставини написання твору, і, найголовніше, мету його створення. За допомогою аналізу подібних несподіваних вставок ми можемо більше дізнатися про історичну свідомість людей давніх епох та використання ними образів минулого для витворення групових ідентичностей.

Нашим завданням у цій статті було дослідити, як конкретні уявлення та поняття, сконструйовані в одну добу, використовувалися в іншій, а саме, як характеристики певних етносів, створені в античному Римі, застосовувалися для опису соціальних реалій Львова XVII ст. Це завдання ускладнюється тим, що ми спробуємо побачити те, як соціальні відносини у тодішньому Львові відбилися на створенні образів минулого міста, які, своєю чергою, мали допомогти стабілізувати соціальну реальність, що оточувала творця цих образів. Наша стаття про те, як конструювались уявлені групові генеалогії на мікрорівні – одного міста, однієї книги, одного автора. У центрі нашої уваги такі поняття, як «двозначність/невизначеність» («ambiguitas»), «постійність/вірність» («constantia») та «войовничість» («bellicosus»). Ми простежимо, як, щоб забезпечити престижними предками львівську міську еліту XVII ст., було використано «Германію» («De origine et situ Germanorum») Корнелія Тацита. Продемонструємо, як лише одне речення з «Анналів» («Annales») Тацита було застосоване для створення негативного образу вірменської громади, що її католицький патриціат Львова вважав своїм головним соціальним та економічним суперником у місті. Проаналізуємо, як етнічне та соціальне було перемішане в поліетнічному місті та історичному наративі для того, щоб з'ясувати, як винайдені групові генеалогії використовувалися для сприяння чи гальмування соціальної мобільності певних груп. Зробимо спробу з'ясувати вплив розривів соціального буття та особистого життєвого досвіду на наративні стратегії й репрезентації минулого автора «Потрійного Львова»⁷.

Юзеф Бартоломей Зиморович (Józef Bartłomiej Zimorowicz, Iosephus Bartholomaeus Zimorowicz) народився 1597 р. у родині католика Станіслава

⁷ Поряд із фундаментальним викладом процесу історієписання в Речі Посполитій у XVI – першій половині XVII ст., здійсненим Д.С.Вирським (див.: *Вирський Д.С.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2008), останніми роками в українській історіографії з'являється зацікавленість історичними уявленнями мешканців ранньомодерної України (див.: *Затилюк Я.* Підроблена грамота князя Романа Мстиславича Києво-Печерському монастирю: текст, джерела та «пам'ять» про киево-руське минуле її творців (перша половина XVII ст.) // Київська академія. – 2008. – Вип.5. – С.102–112; *Його ж.* «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. – 2011. – №5. – С.44–60; *Осіпян А.Л.* За правами к королю: влади, релігія і конструювання прошлого в армянской колонии Львова в XVI–XVII вв. // Казус: Унікальное и индивидуальное в истории. – Москва, 2007. – Вып.8. – С.296–333; *Осіпян О.Л.* «Topographia civitatis Leopolditanae» Іоганна Алембека початку XVII ст. як джерело з історії Львова: когнітивна рамка, наративні стратегії // Український історичний журнал. – 2010. – №4. – С.192–222; *Ричка В.М.* Пригадування Русі (осмислення спадщини св. Володимира в українській суспільно-політичній думці XVII ст.) // Там само. – 2012. – №1. – С.29–45; *Його ж.* Володимир Святий в історичній пам'яті. – К., 2012. – 208 с.; *Толочко О.П.* «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Сучасність. – 1994. – №1. – С.111–117.

Озимка (Stanisław Ozimek), каменяра з Галицького передмістя Львова. Здобувши освіту в католицькій школі він розпочав свою кар'єру як судовий палестрант⁸, працюючи під орудою львівського міського писаря Альберта Зимницького⁹. Із 1624 р. Ю.Б.Зиморович виступає в міському суді як захисник, зокрема як представник вірменської громади Львова. 1629 р. він одружився з дочкою ювеліра та райці Миколая Седмирадзького¹⁰. Тепер передміщанин Ю.Б.Зиморович відповідав усім вимогам для отримання міського громадянства – він був католиком, повнолітнім, одруженим, мав постійне джерело прибутку. Більше того, завдяки цьому шлюбу впритул наблизився до вузького кола міської еліти, яка обіймала посади райців та бурмистрів – пожиттєвих членів міської ради. Проте Ю.Б.Зиморовича чекала ціла серія втрат у родинному колі. Невдовзі після весілля Бартоломея помер його брат Шимон, а під кінець 1630 р. – тесть. Оскільки від першого шлюбу Ю.Б.Зиморович нащадків не мав, то після смерті сестер він узяв на виховання їхніх дітей. У 1635 р. придбав кам'яницю у середмісті¹¹. Із 1640 р. обійняв уряд писаря міської ради. 1646 р. він був кооптований до міського суду – лави, а 1648 р. став райцею та бурмистром¹². Так, на початку епохи великих потрясінь Ю.Б.Зиморович досяг вищих щаблів кар'єри, доступної міщанинові в міському самоврядуванні. Коли у вересні – жовтні 1648 р. козацьке й татарське війська взяли в облогу Львів, міська влада вирішила підпалити передмістя, щоб забудова не заважала відбивати атаки ворога. Так Ю.Б.Зиморович втратив винницю й деякі інші будівлі, що їх він мав на передмісті. У листопаді 1648 р. Бартоломей як один із двох інтернунціїв від міста Львова брав участь в елекційному сеймі, коли було обрано нового монарха – Яна Казимира (1648–1668 рр.)¹³.

У 1653 р. померла перша дружина Ю.Б.Зиморовича. Відтак уже наприкінці квітня 1654 р. він узяв шлюб із Софією, дочкою покійного вірменського купця Захаріяша Аведиковича. Цей союз став можливий, оскільки наречена та її батько належали до уніатів вірмено-католиків. Спроби нав'язати місцевим вірменам унію з Римом почалися ще 1630 р. за активної участі єзуїтів і католицького архієпископа, вони призвели до численних судових процесів, а іноді й насильства, закінчившись компромісом тільки у 1653–1654 рр. Уже 1655 р. Софія помирає, залишивши чоловікові щойно народжену дочку Катерину та чималий спадок, який вона отримала від свого батька – одного з найбагатших вірменських купців Львова. У 1654 р. на уряді вїйта Ю.Б.Зиморович очолює міський (лавничий) суд¹⁴. 1655 р., коли Львів

⁸ Палестрант – давня назва юриста, переважно адвоката, члена палестри – колегії адвокатів.

⁹ Heck K. Józef Bartłomiej Zimorowicz: Burmistrz, poeta i kronikarz lwowski: W trzechsetną rocznicę jego urodzin. – Lwów, 1897. – S.9–10. Більше про особу В.Зимницького див.: Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639 рр.). – Л., 2011. – 208 с.

¹⁰ Heck K. Życie i dzieła Bartłomieja i Szymona Zimorowiczów (Ozimek) na tle stosunków ówczesnego Lwowa. – Kraków, 1894. – S.72.

¹¹ Heck K. Józef Bartłomiej Zimorowicz... – S.26.

¹² Ibid. – S.30–31.

¹³ Ibid. – S.44.

¹⁴ Ibid. – S.47.

було обложено козацьким та московським військами, Бартоломей, разом із багатьма іншими міщанами, полишає місто. Після повернення він 28 серпня 1656 р. одружується з Розалією, дочкою померлого львівського райці Мартіна Гросваера¹⁵. Після смерті молодої дружини 1661 р. Ю.Б.Зиморовичу довелося судитися за спадок з її родичами¹⁶. Урешті 1667 р. каптуровий суд виніс рішення на користь Міхала Злоторовича, опікуна сина Розалії від першого шлюбу з його покійним братом¹⁷. Нарешті від четвертого шлюбного союзу, в який Ю.Б.Зиморович вступив 1663 р., узявши за дружину Ядвіґу, дочку львівського райці (з 1656 р.) Єжи Кралла¹⁸, народився син Юзеф та дві дочки¹⁹. Після погромів 1664 р. єврейська громада подала позов проти міського маїстрату, зокрема звинувативши бурмістра Ю.Б.Зиморовича в бездіяльності. У 1672 р., коли Львів взяли в облогу турецькі, татарські, козацькі та молдавські війська, він залишався в місті, очоливши його оборону. 1675 р. померла дружина Ядвіґа, а 1677 р. і сам Ю.Б.Зиморович²⁰, досягши, на відміну від своїх близьких, 80-річного віку.

За своє довге життя Юзеф Бартоломей Зиморович написав чимало творів, серед яких були релігійні, ліричні, історичні, панегірики. Однією з його перших проб пера в історієписанні став панегірик (надруковано 1623 р.) на честь перемоги польсько-козацького війська над турецько-татарським у Хотинській війні 1621 р.²¹ Коли 1634 р. до Львова завітав щойно обраний король Владислав IV, міська рада подарувала йому панегірик «Голос лева» («Vox leonis»), написаний Ю.Б.Зиморовичем²². В архіві він зібрав чимало матеріалу, який планував використати при написанні історії рідного міста. Цей матеріал він сортував тематично. Так, наприклад, один із рукописів було присвячено найбільшим міським пожежам, інший – епідеміям, третій – облогам 1648 і 1655 рр., нападу трансільванського князя Дєрдя Ракоці та переговорам, які місто вело з ним 1656 р. На жаль, жодна з цих чернеток не збереглася до нашого часу²³. У 1671 р. львівський друкар Якуб Мосціцький видав ще один твір Ю.Б.Зиморовича – «Знамениті мужі міста Львова» («Viri illustres civitatis Leopoliensis»), написаний між 1658 та 1660 рр., який містив згадки про львів'ян, що отримали науковий ступінь маїстра чи доктора, або ж обіймали якісь посади в католицькій церковній ієрархії, а також включав перелік міських урядовців і писарів, починаючи з 1381 р.²⁴

¹⁵ М.Гросваер був одружений із Ганною Острогорською, племінницею Мартіна Кампіана, і після смерті останнього 1629 р. став розпорядником його рухомого майна.

¹⁶ Heck K. Józef Bartłomiej Zimorowicz... – S.50–52.

¹⁷ Heck K. Przedmowa wydawcy // *Zimorowicz J.B. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się* / Wyd. K.Heck. – Lwów, 1899. – S.XXVI.

¹⁸ Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII w. – Toruń, 2008. – S.225.

¹⁹ Heck K. Józef Bartłomiej Zimorowicz... – S.57.

²⁰ Ibid. – S.58–59.

²¹ *Zimorowicz J.B. Pamiatka wojny tureckiej w r. 1621.* – Kraków, 1623; *Зиморович Б. Пам'ять війни турецької року 1621-го польським народом перенесеної* / Пер. В.Пепа // *Українська поезія XVII століття (перша половина): Антологія.* – К., 1988. – С.152–158.

²² Heck K. *Pobyt Władysława IV we Lwowie w roku 1634 i Józefa Bartłomieja Zimorowicza «Vox leonis».* – Lwów, 1887. – 38 s.

²³ Heck K. *Przedmowa wydawcy.* – S.XVII–XVIII.

²⁴ Ibid. – S.XXII–XXIV.

Розриви й тяглість у «Потрійному Львові»

Найбільший історичний твір Ю.Б.Зиморовича, який постав у результаті тривалої підготовчої роботи, «Потрійний Львів» («Leopolis triplex»), поділяється на три періоди – руський, німецький та польський, залежно від того, яка «нація» була домінуючою в місті. Ця історія міста писалася в кілька етапів. Спочатку твір у формі міської хроніки автор планував розпочати заснуванням міста й закінчити 1597 р. – роком свого народження²⁵. Цей текст було створено Ю.Б.Зиморовичем між 1665 та 1667 рр.²⁶ Згодом він додав на початку давній період історії Русі та її стосунків із Польщею впродовж XI–XIV ст.²⁷, принагідно згадавши про сарматів і роксоланів, які в історичній та панегіричній літературі XVI–XVII ст. відігравали роль предків русинів. У своєму слові до читача 1672 р. автор пояснив, чому він вирішив продовжити опис подій після 1597 р. Рукопис уривається на 1633 р. Роботі над «Потрійним Львовом» перешкодила спочатку облога міста 1672 р., а потім праця Ю.Б.Зиморовича над описом цих подій, що його також видав друкар Я.Мосціцький, проте вже після смерті автора, у 1693 р.²⁸ Оригінальний латинський текст «Потрійного Львова» було опубліковано тільки 1899 р.

Уже на початку свого твору, визначаючи його структуру, Ю.Б.Зиморович розставив акценти щодо того, як належить сприймати кожен із трьох періодів історії міста.

«1270. Перший руський, закладений Левом, княжичем руським, а радше розпочатий, ніж збудований, і тому, як усі творіння давнини, безформний, незугарний, грубий, більше до військових укріплень, аніж до міста подібний, спочатку Львигородом названий.

1340. Другий німецький, прийнятий раніше від русинів Казимиром Великим після капітуляції, як усі свідчать, очищений польським полум'ям, змінений на краще кам'яними мурами, саксонськими правами, тевтонською залогою, названий Лембургом.

1551. Третій, що став після двох попередніх польським, яким і до сьогодні залишається. Первісні жителі, що, згідно з місцевими звичаями, дружин брали серед лядських дівчат, поступово перероджувалися, адже зникли чужі звичаї потихеньку, і змінилася народна культура, і місцева мова запанувала над чужою»²⁹.

²⁵ *Zimorowicz J.B. Leopolis triplex // Idem. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się.* – S.155. При перекладі цитат із «Потрійного Львова» за основу нами взято переклад Н.Царьової, в який подекуди ми внесли суттєві корективи: *Зиморович Б. Потрійний Львів. Leopolis Triplex / Пер. з лат. Н.Царьової, наук. ком. І.Мицька; відп. ред. О.Шинка.* – Л., 2002. – 224 с.

²⁶ *Heck K. Przedmowa wydawcy.* – S.XXVI.

²⁷ *Zimorowicz J.B. Leopolis triplex.* – P.6–36.

²⁸ *Zimorowicz J.B. Leopolis a Turcis, Tataris, Cosacis, Moldavis obsessa...* – Kraków, 1693; новіше вид.: *Zimorowicz J.B. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się.* – S.217–283.

²⁹ «1270. Russiam primam, a Leone regulo Russiae condi verius coeptam, quam conditam, ideoque, ut omnia opera antiquitatis, informem, horridam, impexam, stativis militaribus, quam urbi proprio, Lwihorod ab initio appellatam.

1340. Alteram Germanicam, per Casimirum, omnium testimonio Magnum, priore de Russis deditione accepta, flammis Polonicis expiatam, moenibus saxeis, iuribus Saxonibus, praesidiis Teutonicis in melius mutatam, Lemburgum nominatam.

1551. Tertiam post duas priores Polonicam factam, quails hodie usque superstat. Incolis enim primaevus in mores indigenarum uxorumque, quas ex puellis Lechicis capiebant, sensim

Згідно з місцевою традицією, засновником міста Ю.Б.Зиморович називає руського князя Лева, проте підкреслює, що закладеному ним Львову («Lwihorod») було ще далеко до справжнього міста. Автор не шкодує негативних епітетів для «руського» Львова: «безформний, незугарний, грубий». Підкреслює розрив між «руським» та «німецьким» Львовом. Відповідно до базових архетипів космогонічних міфів нове постає через смерть/знищення старого. Ю.Б.Зиморович «змушує» Казимира III спалити старий Львів, щоб збудувати новий. Нове місто отримує від автора позитивну оцінку – «змінений на краще» («in melius mutatam»). Далі він конкретизує, що саме змінилося на краще в новому місті: «кам'яні мури, саксонське право, тевтонська залага». Отже, раніше «безформне» місто отримало форму: фізичну – у вигляді кам'яних стін, та юридичну – «саксонське (німецьке/магдебурзьке) право», тобто міське самоврядування, міські закони та міське громадянство (елементи, відсутні в містах Русі). Із трьох здобутків нового міста у двох прикметники – «саксонський» та «тевтонська» – відсилають до німецького населення. Це німецьке місто має й нову німецьку назву – Лембург («Lemburg»). Якщо польський король завоював та спалив старий Львів, то новий Лембург є творінням німців, які тут осіли. Німці не тільки започаткували нове місто, але й захищали його («тевтонська залага»). Ю.Б.Зиморович підкреслює тяглість між німецьким та польським періодами. Робить він це також традиційно для домодерних суспільств – через генеалогію й родинні зв'язки: німці одружуються з польськими дівчатами та поступово асимілюються серед місцевих поляків. Під «первісними жителями» («incolis primaevi»), які брали заміж польок, Ю.Б.Зиморович розуміє «первісних німців», оскільки, коли пише, що «зникли чужі звичаї потихеньку», то під «чужими звичаями» має на увазі звичаї німецькі (також це видно з подальшого оповідання). Отже, перехід від німецького періоду до польського був поступовим і відбувався через добровільне злиття, тоді як руський Львів зник у результаті завоювання та пожежі. Далі автор розвиває ці оціночні судження, розповідаючи про кожен період окремо.

Отже, Львів до польського завоювання постає на сторінках твору Ю.Б.Зиморовича як ще не зовсім місто, а «військове укріплення» («stativa militaria»), котре радше можна помістити в одному ряду з містечками («oppida»)³⁰ чи протомістами. Автор усіяко підкреслює стихійність виникнення поселення та хаотичність його забудови: «у багнистій місцевості, ніяк не вдосконаленій рукою людини», «жили в поспіхом збудованих домівках», «так із придорожнього сільця виникло на Підзамчі містечко», «безладний натовп, що туди прибував». За Ю.Б.Зиморовичем, під замком, заснованим князем Левом 1270 р., оселялися втікачі від татарських набігів³¹. Цей сюжет скоріше віддзеркалює особисті враження автора та його сучасників від козацько-татарських походів

degenerantibus, peregrinitas quoque advenarum pau latim exolevit, cultus autem popularis et vernaculus sermo externum praevaluit).

(див.: *Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex.* – P.37).

³⁰ В іншому місці Ю.Б.Зиморович підкреслює роль Казимира III у заснуванні Лембурга: «Королівською ласкою зробив з містечка місто» («favoribus regis urbanam ex oppidana fecit»; див.: *Ibid.* – P.66).

³¹ *Ibid.*

на західноукраїнські землі 1648–1649 та 1651 рр. Картину масової втечі під захист міських укріплень Ю.Б.Зиморович міг спостерігати на власні очі у вересні 1648 р., коли козацько-татарське військо підійшло до Львова.

Також Ю.Б.Зиморович неодноразово звертає увагу читача на співробітництво князів Данила та Лева Даниловича з татарами. Негативні епітети, якими він наділяє цих галицьких володарів, радше адресовано Богданові Хмельницькому, котрий широко відкрив ворота на Русь своїм татарським союзникам, а ті як плата за допомогу грабували західноукраїнські землі, забираючи населення в ясир: «Однак і такими послугами [князь Лев] не зміг утамувати пожадливість скіфів, які вважають ганьбою жити інакше, ніж грабунком; оскільки й на Русі забирали з собою худобу, людей і все, що їм траплялося на шляху, не роблячи винятку навіть для церков»³². Показово, що про татар/скіфів Ю.Б.Зиморович пише у теперішньому часі, отже мова тут про сучасних йому кримських татар, котрих він подає як жорстоких дикунів (скіфів). Відтак тісна співпраця з ними галицьких князів сприяє розміщенню їх по той бік кордону між варварством та цивілізацією. Львів був розбійницьким лігвом, а не порядним містом³³.

Варваризація руського Львова доповнюється його орієнталізацією – Ю.Б.Зиморович «населяє» місто євреями та сарацинами, які продавали на Схід полонених юнаків і дівчат, татарами та вірменами (причому останніх автор «приводить» до Львова з татарського війська). Нарешті картину доповнює згадка про забобони русинів. Отже, містечко варварське, орієнтальне, нехристиянське, яке слугує розбійницьким кублом та ринком работоргівлі.

Таким чином, спалення завойованого Львова було справедливою помстою за ті криваві злочини, що їх галицькі князі вчинили разом із татарами під час походів на Польщу. Відповідно, місцеві русини, як нащадки русинів XIII ст., також несуть відповідальність і не можуть претендувати на рівні з міщанами-католиками права в місті. Нав'язування львівським русинам колективної генеалогічної провини було актуальним у часи, коли Ю.Б.Зиморович працював над історією міста. Відколи Казимир III у 1356 р. надав Львову маґдебурзьке право, усією повнотою громадянських прав у місті користувалися тільки міщани-католики, які обіймали всі уряди в міському самоврядуванні. 20 травня 1572 р. король Сигізмунд II зрівняв у правах руських/православних міщан із міщанами-католиками у Львові. У королівській грамоті містилася розлога мотивація цього акту. Оскільки під час укладення унії між Короною Польською та Великим князівством Литовським у Любліні 1569 р. король зрівняв духовних та світських феодалів православного віровизнання («грецького обряду та руської віри») з феодалами-католиками, то ще більш логічним видавалося поширити цю практику на представників нижчих станів³⁴ (тим паче, що в містах Великого князівства Литовського міщани різних християнських конфесій

³² *Zimorowicz J.B.* Leopoldis triplex. – P.40.

³³ «cito parta cito prodigere» (див.: *Ibid.* – P.44).

³⁴ Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М.Капраль. – Л., 2000. – С.49.

мали рівні права)³⁵. На практиці це мало б призвести до надання православним міщанам місць в органах міського самоврядування, до яких вони ніколи не мали доступу. Однак католицький патриціат (представником якого був і Ю.Б.Зиморович) не бажав ділитися владою у Львові³⁶. Наступні королі на прохання православної громади Львова підтверджували привілей Сигізмунда II, але католицький патриціат уперто ігнорував його³⁷.

Зовсім по-іншому розпочинає Ю.Б.Зиморович німецький період історії Львова. Німцям відведено роль цивілізаторів варварського краю – заселеного забобонними схизматиками плацдарму для кривавих нападів татарських орд на Польщу. Автор не шкодує компліментів на адресу німецьких поселенців. Здається, немає такої сфери життя, в якій би німці не зробили чогось видатного, перетворюючи Львів на Лембург. Приписуючи німецьким колоністам усі можливі позитивні риси, Ю.Б.Зиморович посилається на авторитет двох визнаних авторів – римлянина Корнелія Тацита (I–II ст. н.е.) та поляка Мартіна Кромера (1512–1589 рр.). Перш, ніж проаналізувати, що і як цитує Ю.Б.Зиморович із Тацита, розгляньмо стисло історію використання «Германії» Тацита в ранньомодерній Німеччині.

«Германія» Тацита в контексті німецького гуманізму

Німецьким гуманістам було відомо, що серед інших праць Тацита була й «Германія», проте цей твір відкрили тільки у середині XV ст. І то вельми своєчасно, з огляду на зростання напруги в німецько-італійських відносинах, між імператором та папою, які згодом доповнилися ще й Реформацією, що її багато хто з сучасників розглядав як емансипацію німців від Риму та «італійських пройдисвітів». Уперше «Германію» надруковано 1476 р. і протягом наступних п'яти десятиліть було видано друком 6000 примірників, переважно в німецькомовних країнах³⁸. Праця швидко перетворилася на базовий текст німецьких гуманістів, які з конгломерату князівств та імперських міст витворювали Німеччину як «уявну спільноту», активно «винаходячи традицію», закорінену в німецькому минулому³⁹.

На думку К.Б.Кребса, чотири чинники були особливо сприятливими для ідеологічного впливу «Германії» у XVI ст. Священна Римська імперія німецької нації втрачала свою доцентрову силу, тому поняття «німецької нації» ставало дедалі більш затребуваним та інтегративним. Ця національна свідомість,

³⁵ Frick D. Five Confessions in One City: Multiconfessionalism in Early Modern Wilno // A Companion to Multiconfessionalism in the Early Modern World / Ed. by Th.M.Safley. – Leiden; Boston, 2011. – P.423–424.

³⁶ Новий король Стефан Баторій спочатку підтвердив (26 березня 1577 р.) русинам надання Сигізмунда II, але згодом видав іншу грамоту (21 червня 1578 р.), якою суттєво обмежив привілей одного зі своїх попередників на польському престолі.

³⁷ У 1745 р. кілька русинів (уже уніатів) було обрано до складу міського магістрату, але вони так і не були допущені до цих посад католицьким патриціатом (див.: Привілеї національних громад... – С.106–108).

³⁸ Krebs C.B. A Most Dangerous Book: Tacitus's *Germania* from the Roman Empire to the Third Reich. – New York; London, 2011. – P.91.

³⁹ Krebs C.B. A Dangerous Book: the Reception of the *Germania* // The Cambridge Companion to Tacitus / Ed. by A.J.Woodman. – Cambridge; New York, 2009. – P.281.

що перебувала у процесі свого становлення, зростала у ході протистояння німецьких курфюрстів із римською курією та конфронтації між німецькими й італійськими гуманістами, оскільки останні звикли дещо з погордою дивитися на перших. Нарешті, античний текст, що мав безумовний авторитет в очах гуманістів, задовольняв важливі потреби: наполегливий пошук німецької національної ідентичності на власній основі призвів до «винайдення минулого», якому були притаманні специфічні цінності, вельми відмінні від римських; минулого, яке в епоху нестабільності забезпечувало стабільні підвалини для національного будівництва⁴⁰.

Наголос Тацита на звичаях та моралі давніх германців був особливо корисний у XVI ст., оскільки більшість гуманістів уважала, що історія має показувати морально досконале минуле та вчити, як повернутися до цих утрачених цінностей⁴¹. Тацит писав про просте, суворе, невибагливе, але моральне життя германців в їхніх дрімучих лісах, що читач перших століть нової ери мав би порівняти з витонченим життям морально розбещених римлян/італійців. Відповідно, німецькі гуманісти XVI ст., котрі були свідомі культурного відставання Німеччини від ренесансної Італії, завдяки «Германії» Тацита мали можливість перетворити вади на переваги. Німецькі гуманісти пішли ще далі, демонструючи, що давні германці були не такі вже й відсталі, як це намагаються показати італійці⁴². Конрад Цельтіс (1459–1508 рр.) у своїх творах «Ілюстрована Германія» («*Germania illustrata*», 1500 р.) та «Германія укупі» («*Germania generalis*», 1501 р.) робив наголос на вчених друїдах. Якоб Вімпфелінг (1450–1528 рр.) у першій історії Німеччини – «Нариси діянь германців» («*Epitome rerum Germanicarum*», 1505 р.) заявив: «Ми маємо пишатися тим, що є нащадками наших германських предків»⁴³. Він також підкреслив, що німці завжди відзначалися

«чисельністю їхніх чоловіків, скромністю їхніх жінок, досконалістю їхніх провідників та вождів, своєю чистою та бездоганною шляхетністю, силою духу й будовою тіла своїх вояків, своєю загальною волею, відданістю, чесністю, щедрістю, стійкістю та надзвичайною здібністю до творчості»⁴⁴.

Гайнріх Бебель (1472–1518 рр.) уважав, що відсутність у давніх германців законів указувала на їх досконалу мораль. На підставі вивчення німецьких прислів'їв («*proverbia*») він розмірковував про філософію давнього населення Німеччини⁴⁵. Усі вони посилалися на Тацита, а уродженець Гданська Філіп Клувер (1580–1622 рр.) свій власний твір «Давня Германія» («*Germania antiqua*») вважав лише розширеним коментарем Тацитової «Германії»⁴⁶.

⁴⁰ Krebs C.B. A Dangerous Book: the Reception of the Germania. – P.282.

⁴¹ Ibid. – P.286.

⁴² Ibid.

⁴³ Krebs C.B. A Most Dangerous Book... – P.105.

⁴⁴ Ibid. – P.123.

⁴⁵ Ibid. – P.122.

⁴⁶ Ibid. – P.136–137 (*Philip Clüver. Germania antiqua. – Leiden, 1616*). Більше на тему конструювання германської давнини див.: *Borchardt F.L. German Antiquity in Renaissance Myth. – Baltimore; London, 1971.*

Успадковані чесноти «перших німців»: винайдення престижних предків

Якщо з німецькими гуманістами все зрозуміло – вони використовували твір Тацита для витворення образу славних предків, який мав би слугувати для натхнення сучасників і бути зразком для майбутньої величі німецької нації, то чому до «Германії» звернувся Ю.Б.Зиморович? Якщо він хотів показати, як німецькі поселенці цивілізували «варварську» Русь, перетворивши Львів на справжнє місто, то навіщо звернувся до Тацита, котрий писав про просте й суворе життя давніх германців в їхніх рідних лісах⁴⁷? Зрештою, чому польський автор так завзято вихваляв львівських німців, часто роблячи порівняння не на користь поляків?

Найголовніше, що запозичили з «Германії» німецькі гуманісти, а пізніше й Ю.Б.Зиморович, це висока моральність та чесноти прадавніх мешканців Німеччини, які сприймалися як вроджена риса, що протягом століть успадковується німцями (уявлення про «вроджені національні риси» були велими популярними у середні віки та ранній новий час). Саме це допомогло Ю.Б.Зиморовичу використати Тацитових давніх германців для прославлення заслуг німців в урбанізації Русі та Львова другої половини XIV ст.: німці є нащадками давніх германців – отже носіями вроджених чеснот, про які писав ще Тацит. Сповнені успадкованих від предків достоїнств, Зиморовичеві німці стали носіями цивілізаторської (урбанізаційної, християнської та просвітницької) місії в Польщі й Русі, так само, як давні римляни – на землях західніше Райну та південніше Дунаю. За Ю.Б.Зиморовичем, через мішані шлюби німців із польками перші асимілюються серед других, а ті, своєю чергою, успадковують від них їхні «німецькі чесноти». Причому стосується це не всіх поляків, навіть у межах Львова, а тільки міського патриціату часів Ю.Б.Зиморовича. Таким чином, він легітимізував сучасну йому соціальну стратифікацію міста, яка зазнала загрозливих потрясінь і викликів у попередні десятиліття.

На початку другої частини твору, розповівши про завоювання Галицької Русі Казимиром III (1333–1370 рр.), Ю.Б.Зиморович великий обсяг тексту приділив чеснотам німців і тому, як вони трансформували Львів у Лембург. В огляді 1345 р. автор посилається на Тацитову «Германію»:

«[...] ще давно Тацит у римській історії засвідчив, що серед смертних немає нікого, вищого за німців у зброї й вірності; а Казимир, почувши це, повністю довірився військовій славі, а найбільше відданості німців і довірив їм охорону своєї власної особи, замків та найперших міст»⁴⁸.

⁴⁷ «Добре відомо, що германські народи не мають міст та не терплять у себе постійних поселень. Живуть розпорошено й відокремлено там, де їх приваблює джерельце, луки чи ліс» / «Nullas Germanorum populis urbes habitari satis notum est, ne pati quidem inter se iunctas sedes. Colunt discreti ac diversi, ut fons, ut campus, ut nemus placuit» (Germania 16).

⁴⁸ «[...] in olim apud Tacitum proclamatum quasi inaudivisset Casimirus, multum bellicae laudi, plurimum constantiae Germanorum indulsit, regiae suae, castrorum urbiumque primariorum custodia illis credita» (Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex. – P.62).

Отже, із посиланням на Тацита, Ю.Б.Зиморович указує на головні чесноти німців: «найславніші у війні, найвищою мірою віддані» («*multum bellicae laudi, plurimum constantiae*»). Далі він цитує М.Кромера:

«Про Казимира ж той самий історіограф говорить далі, власні слова якого, на підтвердження моєї оповіді, охоче долучаю: “Коли побачив Польщу й Русь, частково через попередні війни та набіги варварів, частково мором знищену, (і тому) менше благоустроєну та менше заселену, людям німецької нації, які прийшли чи насильно, чи добровільно, пороздавав землі. Яких (німців) чимало на підгір’ї (Прикарпатті) та у краю, граничному з угорцями; існують вони на Русі до сьогоднішнього дня, уживаючи мову більш грубу та подібну до тої, яку скрізь уживають у Силезії та Пруссії. Їхніми старанням і працею Польща почала заселятися та забудовуватися селами й містечками; бо ж вони більш стримані, уважніші від поляків щодо управління та збереження краю, і живуть вигідніше»⁴⁹.

Таким чином, Казимир III здійснював масштабну політику німецької колонізації у цілому королівстві, і політика ця була мудрою та дала корисні наслідки, оскільки німецькі поселенці володіли кращими чеснотами порівняно з поляками. Далі у цитуванні М.Кромера Ю.Б.Зиморович робить власну промовисту вставку:

«Так що й тепер легко побачити тим, хто подорожує по селах і містечках, де живуть вони (німці), а де поляки, і бачимо, що мури занепадають у деяких містечках, ними (німцями) збудованих, як свідчать самі назви, коли після (німців) там живуть та урядують поляки»⁵⁰.

Як бачимо, порівняння абсолютно не на користь поляків. Отже, прикриваючись авторитетом М.Кромера, Ю.Б.Зиморович робить відвертий випад проти поляків, які й досі (тобто у XVII ст.) не здатні підтримувати міське життя на тому рівні, на якому його в Польщі організували німці. Після цієї вставки автор «Потрійного Львова» продовжує цитату з М.Кромера:

«Був також Казимир прихильнішим для тих німців, як теж і для інших міщан та селян, і не допускав навіть, щоб їх його намісники або навіть самі пани чи шляхта утискали тяжчими роботами, чи податками, чи якими-небудь тягарями, а тому скрізь його називали королем селян або плебеїв. (Він) дозволив не лише самим німцям, але навіть своїм полякам уживати права саксонського чи маґдебурзького»⁵¹.

⁴⁹ *Cromerus M. De origine.* – P.214; *Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex.* – P.62.

⁵⁰ «ita ut facile etiamnum appareat per pagos et oppida iter facientibus, ubi illi, ubi Poloni habitent, videmusque ruere muros quorundam oppidorum, ab illis, quod vel nomina testificantur, conditorum, p osteaquam a Polonis habitantur et administrantur» (*Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex.* – P.62–63).

⁵¹ *Cromerus M. De origine.* – P.214; *Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex.* – P.63.

Весь сюжет про німецьку колонізацію та урбанізаційну політику Казимира III Ю.Б.Зиморович завершує посиланням на авторитет М.Кромера:

«Ці та багато інших речей на похвалу німцям наводить із повагою літописець-прелат, славний життям і талантом досить докладно, і варто додати, що поляк прославляє противний йому народ, з яким ведуться успадковані бійки за славу й за чесноти/доблесть битви⁵². Але чесноти й у противників гідні похвали»⁵³.

Показово, що М.Кромер «бійки та битви» між поляками й німцями називає «успадкованими» («hereditariae»). На час написання «Потрійного Львова» ворожнеча між поляками та німцями вже сприймалася сучасниками як одвічна. Про рівень германофобії в польському суспільстві свідчило тогочасне прислів'я: «Допоки світ світом, не буде німець полякові братом» («Jak świat światem, nie będzie Niemiec Polakowi bratem»). На думку сучасних дослідників, спроби Габсбургів утвердитися на польському троні під час безкоролів'я 1572–1576 рр. спричинили побоювання місцевої шляхти, що це може призвести до напливу німецької знаті в Польщу, спровокувавши зростання ксенофобії та германофобії⁵⁴. Усвідомлюючи, що його вихваляння німців (разом із критикою нездатності поляків до повноцінного міського життя) йде врозріз із загальною нелюбов'ю до німців, Ю.Б.Зиморович ховається за авторитетом М.Кромера, адже «чесноти й у противників гідні похвали».

Час поставити питання, чому серед багатьох історій Польщі, наявних на момент роботи над «Потрійним Львовом», Ю.Б.Зиморович так часто цитує саме М.Кромера, не помічаючи інших? Вибір цей не випадковий. На відміну від інших авторів, польський хроніст походив із міщан, був нащадком німецьких поселенців (хоч Ю.Б.Зиморович і називає його «поляком»), нарешті життя його було моделлю успішної кар'єри міщанина, зразком для багатьох

⁵² Цілком імовірно, що тут Ю.Б.Зиморович мав на увазі не тільки війни Польщі з Імперією, а потім Тевтонським орденем, та останню на його пам'яті участь у війні проти Польщі герцога Пруссії на боці Швеції в 1655–1660 рр., але також і спроби Габсбургів сісти на польському троні наприкінці XVI ст., конфлікти між німцями й поляками в містах (як, наприклад, у Кракові впродовж 1311–1312 рр.), масові бійки між студентами німецької та польської «націй» в університетах (у Падуї в 1590 та 1592 рр.).

⁵³ *Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex.* – P.63.

⁵⁴ *Kąkolewski I. Kwestie gospodarcze a ksenofobia szlachty w Rzeczypospolitej w świetle literatury propagandowej pierwszego bezkrólewia // Między Zachodem a Wschodem.* – T.IV: Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. / Pod red. J.Wijaczki. – Toruń, 2007. – S.58–67; *Idem. Między korupcją a ksenofobią: Zmiany w postrzeganiu zjawiska korupcji w dawnej Rzeczypospolitej: Zarys problemu // Przegląd Historyczny.* – 2007. – T.98. – Z.1. – S.11–26. Уже у «Хроніці» Мацея Стрийковського, виданій 1582 р., битва під Грюнвальдом (1410 р.) показана як зіткнення сил добра та зла космічного масштабу й зазначено гіпертрофований намір ворога «вбити, висікти, знищити, щоб забулося й саме ім'я поляків, русинів, литвинів, а німцями заселити» (див.: *Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiéj Rusi.* – T.2. – Warszawa, 1846. – S.128–139; також новіше вид.: *Idem. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego...* / Oprac. J.Radziszewska. – Warszawa, 1978. – 764 s.). У цілком прагматичних коментарях професора Краківської академії Себастьяна Петриція до польського перекладу «Політики» Аристотеля (1605 р.) також зроблено чимало випадків проти чужинців (німців, італійців, вірменів та, звісно, євреїв) (див.: *Petrici S. Polityki Aristotelesowej, to jest rządu Rzeczypospolitej z dokładem ksiąg osmiro.* – Kraków, 1605; див., зокрема, такі розділи: «Забагато в нас італійців» (s.394), «Чужинцям урядів не давати» (s.317), «Звичай посилати дітей (на навчання) до Німеччини – поганій» (s.340) тощо).

представників міського патриціату. М.Кроммер (1512–1589 рр.) з'явився на світ у родині німецьких міщан у містечку Беч на півдні Польщі, у Прикарпатті⁵⁵. Закінчивши 1530 р. Краківську академію, він згодом деякий час навчався в Болонському університеті (1540 р.). У 1533–1537 рр. працював у королівській канцелярії у Кракові. Після повернення з навчання в Італії, М.Кроммер став секретарем архієпископа Петра Гамрата. Будучи особистим радником, М.Кроммер також виконував функції його посланця та представника в Римі впродовж 1543–1544 рр. У 1545 р. він став секретарем короля Сигізмунда I. Здобув славу одного з кращих польських дипломатів, неодноразово виконував важливі місії в Аугсбургу (1547 р.), Римі (1548 р.), Відні (1553–1554 рр.)⁵⁶. У 1552 р. за службу королеві М.Кроммера було nobilitовано й надано шляхетський герб⁵⁷. 1550 р. він працював у королівському архіві, а 1555 р. в Базелі опублікував свою історію Польщі – «Про походження та діяння поляків у 30 книгах» («De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX»). Упродовж 1558–1564 рр. М.Кроммер був послом Польщі при дворі імператора Фердинанда I⁵⁸. Відкликаний на Батьківщину він 1564 р. обійняв посаду коад'ютора єпархії Вармія (Ерmland), а 1573 р. став її князем-єпископом⁵⁹. Отже, в очах міської верхівки М.Кроммер був утіленням прагнень до успішної кар'єри та nobilitації. Відповідно, його історія Польщі протягом кількох поколінь формувала історичні уявлення міського патриціату Корони (була видана латиною 1555, 1558, 1568 та 1589 рр., німецькою – 1562 р., польською – 1611 р.). Латинські й німецьке видання Кроммерової історії сім разів згадуються в посмертних інвентарях майна львівських міщан кінця XVI – першої половини XVII ст.⁶⁰ Ю.Б.Зиморович особисто називав знаменитого хроніста серед «найкращих авторів історії Польщі»⁶¹ та, в іншому місці, – «найкращі літописці польської історії та їх голова – Кроммер»⁶².

Розповівши про прихильне ставлення правителів Польщі до німців і позитивний вплив останніх на розвиток міського життя в королівстві, Ю.Б.Зиморович переходить до Львова. Він підкреслює, що німці спочатку були вояками-найманцями («stipendiarii») на службі в Казимира III, і за свою відданість були поселені у Львові: «Упровадив до фортеці залого з заслужених німців [...]. Залога й під час миру, і під час війни завжди була вірною та міцною»⁶³. Хід трансформування німців із вояків у міщан у Ю.Б.Зиморовича нагадує подібні процеси, що відбувались у підкорених варварських провінціях

⁵⁵ Finkel L. Marcin Kromer. Historyk polski XVI w.: Rozbiór krytyczny. – Kraków, 1883. – S.7.

⁵⁶ Ibid. – S.12–13.

⁵⁷ Ibid. – S.34.

⁵⁸ Ibid. – S.35.

⁵⁹ Ibid. – S.36.

⁶⁰ Skoczek J. Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu. – Lwów, 1939. – S.45. Див. також: Różycki E. Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku. – Wrocław, 1994. – 270 s.

⁶¹ «Cromeri, florentissimi rerum Polonicarum auctoris» (Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex. – P.29).

⁶² «florentissimi rerum Polonicarum scriptores horumque coryphaeus Cromerus» (Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex. – P.55). Сучасник Ю.Б.Зиморовича, львівський канонік Якоб Скробішевський (помер 1635 р.), уже на першій сторінці свого твору «Життєписи львівських та галицьких архієпископів» (1628 р.) посилається на М.Кроммера, зазначаючи, що той «є першим в Історії Польщі» («primus est in Polona Historia») (див.: Scrobissevius I. Vitae Archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium. – Leopoldis, 1628).

⁶³ Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex. – P.61.

із римськими військовими таборами, котрі часто перетворювалися на нові міста⁶⁴. Наступний підрозділ так і називається – «Шлюб німців із русинками» («*Connubia Germanorum cum Russicarum*»):

«Спочатку німці були у Львові найманцями, готовими (дати відсіч) кожній ворожій силі; згодом поволі, вражені гачкуватими стрілами руських амазонок, так розм'якшили войовничі душі в бездіяльності, що перейшли від відзнак Марса до табору Венери, почавши з рядових. Оскільки начальники не забороняли цього, захоплені загальним порушенням, самі за ними пішли»⁶⁵.

Так німці стали міщанами Львова:

«Забувши взагалі про рідний край, (німці) піднесли Львів вище від Батьківщини та вважали себе його громадянами з іншого роду. Що й для Казимира було приємною справою, адже ж він думав, що їх замисли через укладені подружні зв'язки більше будуть прив'язаними до цього краю, для чого оголосив їх першими громадянами своєї нової осади, звільненими від військової повинності, і доручив німцям самим урядування над іншими місцевими жителями та опіку над містом. І щоб міцніше їх душі до себе прив'язати, проти угтисків можновладців, зміцнив правом німецьким та своїми грамотами, обдарував ґрунтами довкола мурів»⁶⁶.

Отже, засновник *нового* міста Казимир III не тільки надав Львову самоврядування, але й саме німцям доручив керувати ним та іншими «націями», які в ньому мешкають. Таким чином, із минулого Ю.Б.Зиморович виводив домінуюче становище католицького патриціату. Цей лад запроваджено в місті ідеальним правителем, яким автор зображує Казимира III. Далі Ю.Б.Зиморович переходить до тих культурних надбань, які Львів отримав завдяки німцям:

«Заохочені цим, наші предки, що недавно боронили чужу Спарту, а тепер Львів, уже як свій власний, чимраз більше не переставали покращувати, аж поки він не став столичним містом»⁶⁷. Що тільки Львів до нинішніх часів посідає святого чи найкращого, усе це перейняв від найперших німців, особливо ж побожність, ушанування монархів⁶⁸, любов до своїх співгромадян, гостинність до чужинців»⁶⁹.

⁶⁴ Як, наприклад, Колонія Агріппіна (*Colonia Agrippina*) дала початок місту Кельну.

⁶⁵ *Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex.* – P.63.

⁶⁶ *Ibid.* – P.64.

⁶⁷ По-перше, у XVI–XVII ст. Львів справді називали «столицею Русі», по-друге, 1412 р. до Львова з Галича було перенесено центр католицької архієпископії/митрополії, який підпорядковувалися єпархії «русських земель» у складі Корони. Цю важливу подію історії міста Ю.Б.Зиморович згадує трохи згодом (див.: *Ibid.* – P.65).

⁶⁸ У Тацита «*principi*» («перші») – це вожді германських племен. У римлян I–II ст. термін «*princeps*» («перший») використовувався для означення імператора, який *першим* подавав свою думку у сенаті. Ю.Б.Зиморович, пишучи про те, що успадкував Львів від «перших німців» («*primaevi Teutonibus*»), напевно, мав на увазі вшанування львів'янами польських королів.

⁶⁹ «*Quidquid igitur sancti aut egregii Leopoldis ad praesens habet, totum id a primaevibus Teutonibus accepit, maxime vero pietatem in superiores, reverentiam in principes, caritatem in domesticos, hospitalitatem in externos*» (*Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex.* – P.64).

Не називаючи Тацита, Ю.Б.Зиморович наводить перелік деяких рис, котрими римський історик наділив давніх германців: ушанування вождів⁷⁰, дружні стосунки між співплемінниками та гостинність до чужинців⁷¹.

Що найголовніше, у цьому сюжеті автор вибудовує генеалогічний зв'язок між сучасним йому міським патриціатом та німцями – засновниками Лембурга. Перших німецьких поселенців («*primaevi Teutoni*») Ю.Б.Зиморович називає «наші предки» («*veteres nostri*»). Отже, львівський патриціат успадковує від «перших німців» їхні чесноти та інші позитивні риси, які ті, своєю чергою, перейняли від давніх германців, про котрих писав Тацит у своїй «Германії».

Далі оповідання побудоване на протиставленні жахливих варварських звичаїв та аморальної поведінки русинів і високоморальних рис німців⁷². Львів отримав від «перших німців» соціальну стратифікацію міщан, систему правосуддя та самоврядування, регламентацію торгівлі й ремесла, фортифікацію міста, належну підготовку до його оборони⁷³.

Проте найголовнішим, на що звертає увагу читачів-нащадків Ю.Б.Зиморович, є добрі звичаї. На них автор зупиняється й ретельно цитує Тацита:

«Нарешті, що для мене є найголовнішим, добрі звичаї, які німці, за свідченням Тацита, більше шанують, аніж права, котрі впровадили до Львова⁷⁴. Оскільки, згідно з найдокладнішим запевненням того ж писаря, суворі шлюбні звичаї германців⁷⁵ “цнотливістю обгороджені”⁷⁶, “жодного пробачення за порушення”⁷⁷, “пізня Венера для молоді”⁷⁸, молодь “неослаблена”, підлітки міцні, “стіл без витребеньок, без вишуканостей”⁷⁹, “відкрита та гола в усіх

⁷⁰ «*Insignis nobilitas aut magna patrum merita principis dignationem etiam adolescentulis adsignant: ceteris robustioribus ac iam pridem probatis adgregantur, nec rubor inter comites adspici. Gradus quin etiam ipse comitatus habet, iudicio eius quem sectantur; magnaque et comitum aemulatio, quibus primus apud principem suum locus, et principum, cui plurimi et acerrimi comites. Haec dignitas, hae vires, magno semper et electorum iuvenum globo circumdari, in pace decus, in bello praesidium. Nec solum in sua gente cuique, sed apud finitimas quoque civitates id nomen, ea gloria est, si numero ac virtute comitatus emineat; expetuntur enim legationibus et muneribus ornantur et ipsa plerumque fama bella profligant*» (Germania 13).

⁷¹ «*Convictibus et hospitibus non alia gens effusius indulget. Quemcumque mortalium arcere tecto nefas habetur; pro fortuna quisque apparatus epulis excipit*» (Germania 21).

⁷² *Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex.* – P.65.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ «*ad extremum, quod apud me palmare, bonos mores, quales apud Germanos plus, quam bonas leges, valere Tacitus attestatur*» (*Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex.* – P.65; *пор.:* «*boni mores valent quam alibi bonae leges*» (Germania 19)).

⁷⁵ «*Quamquam severa illic matrimonia, nec ullam morum partem magis laudaveris*» (Germania 18).

⁷⁶ «*Ergo saepa pudicitia agunt, nullis spectaculorum inlecebris, nullis convivorum iritationibus corruptae*» (Germania 19).

⁷⁷ «*Paucissima in tam numerosa gente adulteria, quorum poena praesens et maritis permissa: abscisis crinibus nudatam coram propinquis expellit domo maritus ac per omnem vicum verbere agit; publicatae enim pudicitiae nulla venia: non forma, non aetate, non opibus maritum invenerit*» (Germania 19).

⁷⁸ «*Sera iuvenum venus, eoque inexhausta pubertas*» (Germania 20).

⁷⁹ «*Cibi simplices, agrestia poma, recens fera aut lac concretum: sine apparatu, sine blandimentis expellunt famem*» (Germania 23).

думка⁸⁰, “жодного вихваляння”, “ніхто тут не сміється з вад⁸¹, усі (їх) позбуваються, “не говориться, що вік псує або псується⁸². Ці й інші чесноти німці запровадили з собою у Львів, про які я, щоб ясніше уявили нащадки, коротко назагал перекажу по роках⁸³.

Показово, що далі Ю.Б.Зиморович знов звертається до теми німців-воєнків у Львові, підкреслюючи, таким чином, *воєвничість* «уявних предків» міського патриціату. Так, пишучи під 1351 р. про спроби литовського (волинського) князя Любарта заволодіти Галицькою Руссю та Львовом, автор такими словами характеризує контрзаходи короля:

«То Казимир, переживаючи за новозбудоване місто, послав туди свіжі загони німців, щоб забезпечити там захист машинами, провіантом, укріпленнями, і як довго жив, ніколи не припиняв покладати повну довіру на германську міць⁸⁴.

Далі, але вже в іншому вигляді, повторюються раніше висловлені ідеї: львівські німці віддані королеві; король дбає про місто; Львів заснований Казимиром III подібно до того, як римський військовий табір у завойованій провінції перетворюється на місто, а воєнки – на верхівку міщан. Провідна ідея – про визначну роль німців у щойно заснованому Лембургу – сформульована вже в назві статті 1356 р.: «Німці – наставники війни та міста» («*Germani belli et civitatis magistri*»):

«Німці ж, спрагли до хвали й королівською прихильністю як сигналом підбадьорені, достатньо виконуючи скрізь веління Казимира, винахідливі в мирі, суворі на війні, але й тут, і там вірні, заохотили надзвичайно короля до надзвичайної прихильності. Він оселив їх, ще не ветеранів, але вже заслужених, на родючих полях, наділив батьківськими законами, звільненням від земельних податків, міськими урядами, зробивши з військових наставників учителів громадян, так що Львів заслужено міг би іменуватися Казимировою колонією, якщо б сам король, милостивий навіть до ворогів, не залишив би йому (місту) древнього імені⁸⁵.

Отже, модель заснування Лембурга Казимиром III у Ю.Б.Зиморовича в точності відтворює модель урбанізації пограниччя Римської імперії на Райні та Дунаї. Уздовж річок розташовувалися стаціонарні табори римських легіонів, які притягували до себе обслуговуюче їх населення (римлян і провінціалів) та поступово обростали передмістями. Так, наприклад, сформувався Відень («*Vindobona*»). Також на кордоні імперії засновувались укріплені поселення (колонії), першими мешканцями яких були римські ветерани, що отримували тут землі як винагороду за вірну службу. Як правило, вони одружувалися

⁸⁰ «*Gens non astuta nec callida aperit adhuc secreta pectoris licentia ioci; ergo detecta et nuda omnium mens*» (Germania 22).

⁸¹ «*Nemo enim illic vitia ridet*» (Germania 19).

⁸² «*...nec corrumpere et corrumpi saeculum vocatur*» (Germania 19).

⁸³ *Zimorowicz J.B.* Leopoldis triplex. – P.65–66.

⁸⁴ *Ibid.* – P.67.

⁸⁵ *Ibid.*

з місцевими жінками й поступово цивілізували/романізували населення цілої провінції. Деякі колонії перетворювалися на міста⁸⁶. Подібним чином Казимир III міг би перейменувати Львів на «колонію Казимира» («*colonia Casimiritana*»). Проте польський король милостиво залишив місту попередню назву. Отже, Казимир III уподібнюється до римських імператорів і полководців, чим Ю.Б.Зиморович укотре підкреслює риси ідеального правителя. Автор знову наголошує на *войовничості* львівських німців та їх *вірності* («*fidelitas*») королеві – «винахідливі в мирі, суворі на війні, але й тут, і там вірні» («*rase sollertes, bello strenui utrobique fideles*»). Черговий раз Ю.Б.Зиморович акцентує увагу на домінуючому становищі «перших німців» в управлінні містом та в міській громаді («наділив [...] міськими урядами, зробивши з військових наставників учителів громадян»). Панівне становище німецьких поселенців у Лембургу є результатом прихильності до них короля Казимира III. А він поставив їх на чолі міста з огляду на їхню *войовничість* та *вірність*.

Далі Ю.Б.Зиморович згадує заснування німцями церков, монастирів, шпиталю та школи⁸⁷, що вкладається ним у концепт «німецької побожності» («*pietas Germanorum*»). Отже, німецькі чесноти – це також і християнські чесноти⁸⁸. В автора львівські німці на додаток до достоїнств із «Германії» Тацита отримують ще й виразно римські риси – вони ветерани, поселені королем у підкореному варварському краї, вони ж – вірні сини римської/католицької церкви, поширювачі істинної віри серед марновірних і забобонних тубільців.

Вихваляння чеснот «перших німців» завершується розлогим некрологом на смерть їхнього покровителя Казимира III у 1370 р., до чого Ю.Б.Зиморович ще й додав віршований панегірик:

«Отак Казимир великими кроками прийшов до вершини безсмертя. Монарх, у приватних справах нікому не обтяжливий, у публічних учинках кожному корисний, кому достатньо поза хвалами: Русь, приєднана до Польщі, стала правою рукою його королівства, і вона, озброєна, як щит протистояла варварським племенам, під тінню яких поляки нерідко тріумфували над воюючими русинами. Львів, який він (Казимир III) увінчав короною мурів, на погребінні батька Батьківщини⁸⁹ не міг стримати сліз»⁹⁰.

⁸⁶ Часто ці колонії називалися на пошану членів правлячого кола імперії. Так, на честь Агріппіни, дочки Германіка (родича імператора Октавіана Августа) та дружини імператора Клавдія було названо містечко на Райні – Колонія Агріппіни (*Colonia Agrippina*), з якого згодом виросло місто Кельн (*Cologne, Köln*). Військові табори з часом перетворилися: *Castra Bonnensis* – на місто Бонн (*Bonn*), *Castrum Mogontiacum* – на місто Майнц (*Mainz*), *Vindobona* – на Відень (*Wien*), *Argentoratum* – на Страсбург (*Strasbourg*).

⁸⁷ Костел Діви Марії, кафедральний собор (Св. Яна), шпиталь Св. Єлизавети, каплиця Св. Духу, монастирі домініканців та францисканців, школа (див.: *Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex.* – Р.67–68).

⁸⁸ Слід додати, що у часи Ю.Б.Зиморовича «німецькою» або «саксонською» вірою в Речі Посполитій називали лютеранство. Львівський автор, безперечно, знав про подібне означення, оскільки в молоді роки написав антилютеранський твір «Лютерів заповіт, жартівливо написаний» (1623 р.). Проте у випадку з «першими німцями» «німецька побожність» отримує в нього цілком протилежну, позитивну, оцінку.

⁸⁹ «Батько Батьківщини» («*pater patriae*») – у давніх римлян цей епітет був найпочеснішим і застосовувався лише до кількох осіб (за всю тисячолітню римську історію), які врятували Рим від загрози самому його існуванню.

⁹⁰ *Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex.* – Р.70.

Відомий німецький медієвіст професор Б.Шнайdmюллер наголошує:

«Важливо зазначити, що міська історіографія була об'єктом загального процесу, у ході якого міське суспільство все більшою мірою поділялося на страти. Коли з'являється патриціат як влада, наділена Богом даним правом урядувати, міські хроністи, описуючи початки їхнього міста як соціального тіла, більше не фокусували свою увагу винятково на звільненні мешканців від їхніх панів. [...] Міські хроністи були набагато більше зацікавлені в поясненні актів королівської ласки, які прискорювали розвиток їхніх міст. Вони інтегрували міщанську громаду в історію королівства»⁹¹.

Конструювання групової генеалогії львівського патриціату

На початку третього розділу («Львів польський») Ю.Б.Зиморович змальовує картину перетворення міста з німецького на польське у середині XVI ст.:

«У ті часи німці посідали у Львові чільне місце, розподіляючи всі міські уряди лише між своїми родичами, виключивши з ради поляків; але постійним було перемішування тих двох народів між собою, як також і поєднання через спільні громадські обов'язки, так що й полякам відкрилася дорога та підхід до (міської) ради. Бо ж багато уже років двомовне місто обома мовами, слов'янською й німецькою, залагоджувало свої розмови та торгівлю. Щоденні справи (акти) записували частково латиною, частково німецькою, промовці гомоніли двома мовами, саме місто було двоіменним – називалося то Львів (Leopolis), то Лембург (Lemberg). Нарешті, коли німці прислухалися до голосіння сарматських жінок, з якими одружувалися, то й полякам полегшили перший крок до влади завдяки своєму дозволу. Призначені на вищі уряди, легко потягнули за собою родичів, а в короткий час меншу кількість німців поглинули, як широке море – ріки, що в нього впадають, або ж перетягнули їх на свої звичаї, обряди й одяг. Відтоді, коли поляки та німці, кермо влади тримаючи спільною рукою, керували міською громадою, посилювалася турбота обох народів про примноження та оздоблювання міста, адже всі майже жертвували громаді щось виняткове»⁹².

Отже, відбувається змішування німців та поляків у руках домінуючої в місті католицької «нації» й поляки отримують доступ до найвищих посад у Львові, відповідно – до патриціату. Більше того, через шлюбні зв'язки німців із поляками конструється генеалогічна тяглість, завдяки котрій сучасні Ю.Б.Зиморовичу патриції-поляки можуть уважатися спадкоємцями чеснот та діянь «перших німців» – засновників Лембурга. Заради вибудовування цього генеалогічного зв'язку авторові довелося відмовитися від однієї з чеснот давніх

⁹¹ *Schneidmüller B.* Constructing the Past by Means of the Present... – P.189.

⁹² *Zimorowicz J.B.* Leopolis triplex. – P.126.

германців. У Тацитовій «Германії» третє речення звучить наступним чином: «Германців я вважаю тубільцями, які зовсім не змішані з іншими народами через міграції чи контакти»⁹³. Більше того, змішування розглядалося як причина фізичної та моральної деградації⁹⁴. Натомість у Ю.Б.Зиморовича, навпаки, німці активно одружуються з «сарматськими жінками». На цей крок він пішов заради конструювання групової генеалогії й забезпечення львівського патриціату престижними предками. Показовим є відхід автора від ще однієї риси давніх германців, яка так надихала німецьких гуманістів XVI ст. Як писав 1648 р. Юст Георг Шоттелій (1612–1676 рр.): «За свідченням Тацита [...] давні германці надзвичайно дбали про свою незіпсовану мораль [...] і зберегли давню материнську мову незмішаною та чистою»⁹⁵. Утім, Ю.Б.Зиморович підкреслює перехід львівських німців на польську мову. Наскільки змальована автором картина відповідає дійсності?

Справді, є певні ознаки асиміляції німців у польському середовищі у другій половині XVI ст. Якщо ще в першій половині століття міська громада, котра складалася з повноправних міщан (католиків), фігурує в документах як «римська», або «католицька»⁹⁶, то вже у другій половині – як «польська громада римської віри»⁹⁷. Відбувається поступова полонізація німецьких прізвищ через їх буквальный переклад, наприклад Mark Szarfenberg – Ostrogórski (помер 1617 р.), або Erasmus Dlugopolski – Langfeldt (помер 1603 р.)⁹⁸. Початок «польського Львова» Ю.Б.Зиморович визначає у своїй хроніці 1551-м роком. Справді, у часи автора міські акти велися латиною або польською мовами, проте вихід з ужитку німецької відбувся раніше. Корисно буде порівняти твір Ю.Б.Зиморовича з «Топографією міста Львова» («Topographia civitatis

⁹³ «Ipsos Germanos indigenas crediderim minimeque aliarum gentium adventibus et hospitiiis mixtos» (Germania 22).

⁹⁴ Ось як Ст.Сарницький у своїх «Анналах» пояснював шахрайство та лицемірство мешканців Нижнього Подунав'я (степи Буджаку). У відповідності до уявлень свого часу, пояснення він знаходив в їхньому походженні. У творах античних авторів землі між нижньою течією Дунаю, Дністра та Чорним морем виступали під назвою Гегія. Ст.Сарницький уважав, що місцеві мешканці є потомками *remis*, котрі змішалися з *мезами* – переселенцями з давньої Мезії (відповідала територіям сучасних Болгарії та Сербії). Назву *мези*, згідно з поширеною серед гуманістів псевдоетимологічною методою, Ст.Сарницький пов'язував із мішаним населенням цього краю: «Мезами називаються, оскільки *мішанці мішані*, із різних народів» («Mysos vocatos, id est, mieszancy mieszani, ex diversis gentibus»; *Sarnicki St. Annales, sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituorum, libri octo.* – Cracoviae, 1587. – P.65). Своєю чергою, згідно з уявленнями домодерного суспільства, мішане походження вказує на підлість породи, на відміну від шляхетноуроджених або знаті, знаних саме чистотою роду. Збірід із мішанини різних народів – сприятливе середовище для розквіту пороків. Отже, шахрайство та лицемірство мешканців Нижнього Подунав'я пояснюється їх мішаним/підлим походженням.

⁹⁵ Krebs C.B. A Most Dangerous Book... – P.129.

⁹⁶ Грамота Сигізмунда I від 28 червня 1521 р.: «[...] consules et cives ritus Catholici seu Romani [...]» / «[...] райці та міщани католицького або римського обряду[...]». Грамота Сигізмунда I від 17 лютого 1525 р.: «[...] consules et cives Leopolienses ritus Catholici [...]» / «[...] райці та міщани львівські католицького обряду [...]» (див.: Привілеї національних громад... – С.43–44).

⁹⁷ Грамота Сигізмунда II від 20 травня 1572 р.: «[...] a famatis proconsule et consulibus, advocato et scabinis totaque communitate Polonorum ecclesiae Romanae civitatis eiusdem Leopolienses [...]»; «[...] від славетних бурмистра, райців, вїята і лавників та від усієї польської громади римської віри міста Львова [...]» (див.: Там само. – С.45, 49).

⁹⁸ Від нім. «scharf» – «гострий» та «Berg» – «гора», латинізована форма – Marcus Ostrogorscius; від нім. «lang» – «довгий» та «Feldt» – «поле» (див.: *Zimorowicz J.B. Viri illustres civitatis Leopoliensis.* – P.303–304).

Leopolitanae») Іоганна Алембека (Альнпека), створеною на півстоліття раніше (між 1603–1605 рр.)⁹⁹. І.Алембек, який теж тривалий час працював з актами міського архіву, зазначав:

«Близько 1450 р., коли німці у відповідності з обставинами, що змінилися, поступово перетворилися на поляків, почали вести міські акти вже не німецькою, як прийнято було раніше, а латиною, і з того часу вийшла з ужитку назва міста Lemburg, і почали називати його латиною – Leopolis».

Дійсно, міські акти велися німецькою до середини XV ст. Чому ж Ю.Б.Зиморович (котрий свій «Потрійний Львів» також створив на підставі численних виписок з матеріалів міського архіву) на ціле століття переніс колонізацію німців у Львові? Безумовно, відмінності між творами Алембека й Зиморовича пояснюються різною метою та обставинами їх створення. Останньому важливо було показати неперервний генеалогічний зв'язок «перших німців» – засновників Лембурґа із сучасним йому польським патриціатом. 1450-й рік був надто далеко в минулому, тому він переніс дату ближче на ціле століття – на 1550 р. І.Алембек, розповівши про завоювання Львова Казимиром III, перелічує 14 німецьких родів, які нібито походили від німців-найманців:

«Побоюючись повстання русинів, Казимир спалив обидва львівські замки, а місто заселив німецькими найманцями, серед яких були найпершими: Штехери, Чедліци, Зоммерштайни, Голдберґи, Айзенхютлі, Клошери, Гуттлери, Чорнберґи, Гебелі, Вассерброти, Шолери, Шмідфельди, Венднбрюки, Трауффрауліни»¹⁰⁰.

Справді, ці особи неодноразово фігурують у міських актах Львова 1380–1440-х рр. як учасники торгових та фінансових транзакцій. Проте навряд чи хтось із них мав відношення до реальних чи уявних найманців. Дослідження Ю.Скочека демонструє походження більшості тогочасних німецьких патриціїв Львова з Силезії, іноді з Кракова, або ж походження їх невідоме. Якуш Зоммерштайн, приймаючи міське громадянство Львова в 1407 р., продемонстрував рекомендаційні листи з молдавського міста Сирет (де він раніше мешкав)¹⁰¹. Отже, це були купці (а не найманці Казимира III), яких до Львова притягувала сприятлива комерційна кон'юнктура.

⁹⁹ Більше про цей твір І.Алембека див.: *Rachwał S.* Jan Alnpek i jego «Opis miasta Lwowa» z początku XVII w. – Lwów, 1930; *Осіпян О.Л.* «Topographia civitatis Leopolitanae» Іоганна Алембека початку XVII ст. як джерело з історії Львова: когнітивна рамка, наративні стратегії. – С.192–222; *Осіпян А.Л.* Аллюзии к древнему Риму в описании Львова Иоанна Алембека («Topographia civitatis Leopolitanae». 1603–1605 гг.) // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2010. – №7. – С.195–212; *Osipian A.* German Humanist Ioannes Alembek from Lemberg and his «Topographia civitatis Leopolitanae» (1603–1605) // *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. – 2009. – Bd.17. – S.39–59.

¹⁰⁰ *Alnpekius I.* Topographia civitatis Leopolitanae // *Rachwał S.* Jan Alnpek i jego «Opis miasta Lwowa» z początku XVII w. – Lwów, 1930. – P.11.

¹⁰¹ *Skoczek J.* Studia nad patrycjatem lwowskim wieków średnich // *Pamiętnik Historyczno-Prawny*. – Lwów, 1929. – T.7. – Z.5. – S.21.

Ю.Б.Зиморович, на відміну від І.Алембека, не називає патриціанські роди кінця XIV–XV ст. Чому? Тому що ані у XVII, ані навіть у XVI ст. серед міських патриціїв Львова їх уже не було. Ці фамілії занепали наприкінці XV ст. На думку В.Лозинського, унаслідок турецьких завоювань 1470–1480-х рр. у Північному Причорномор'ї відбулися зміни в торгівлі регіону, в якій найактивнішу участь брала міська верхівка Львова. Основні торговельні порти перейшли до рук османів, полонені генуезькі купці були переселені до Стамбула, майно інших католицьких торговців було конфісковане й львівські патриції збанкрутували¹⁰². Саме тому Ю.Б.Зиморович і не згадує ці роди – надто вже очевидною була їх відсутність у XVI ст. і сконструювати генеалогічну тяглість було б неможливо. Отже, автор намагався приховати розрив, якій відбувся наприкінці XV – на початку XVI ст.

У другій половині XVI ст. формується новий католицький патриціат. Здебільшого це були абсолютно нові люди, які прибули до Львова з інших міст, або й з інших країн. Їх соціальне походження часто було або низьким, або невідомим. Тому-то Ю.Б.Зиморович своїм «Потрійним Львовом» і мав забезпечити новому патриціату давню та престижну *колективну* генеалогію (оскільки індивідуальною похвалитися вони не могли). Ось лише кілька прикладів. 15 серпня 1531 р. міське право Львова прийняли брати Ганс та Вольфганг Шульци/Шольци з Вроцлава¹⁰³. Прибульці посіли високе становище в місті. В.Шольц (помер 1591 р.) обійняв посаду райці. Згодом він настільки посилив свій вплив, що міщани у своїй скарзі до короля 1576 р. нарікали, мовляв, усі уряди в магістраті обсадив своїми родичами та свояками. 22 лютого 1567 р. до міського права був прийнятий Йоганн/Ганс Алембек із німецького Фрайбурга, зять В.Шольца¹⁰⁴. Син Ганса Алембека, також Йоганн Алембек/Альнпек (помер 1636 р.), спочатку боровся з узурпацією влади патриціатом, проте вже 1610 р. був лавником, а з 1618 р. – райцею, яким і залишався до смерті¹⁰⁵. Наскільки відомо, Д'єрдь (Георгій) Боїм (помер 1617 р.) походив з Угорщини («Паннонії»), і потрапив до Львова разом із королем Стефаном Баторієм, принаймні був королівським секретарем. Тут він одружився з Ядвігою Нижньовською, увійшов до кола міської верхівки і став райцею. Його син – Павел Єжи Боїм (1581–1641 рр.) 1600 р. навчався в Падуї, де здобув ступінь доктора філософії й медицини. Із 1620 р. та до смерті був райцею¹⁰⁶, а 1627 р. також обіймав уряд війта. Крім лікарської практики він також на широку ногу провадив вивіз поташу та збіжжя до Гданська.

Утім, найбільш промовистим прикладом можна вважати життя Павла Кампіана (помер 1600 р.). Він народився бл. 1527 р. на етнічних польських землях у містечку («*oppidum*») Новополе над Пілицею. Його батько – Миколай

¹⁰² *Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI–XVII w. – Lwów, 1892. – S.39–41.*

¹⁰³ «Wolfgangus Schulcz de Wratislawia ius civile suscepit literas a parentela porataturus. Hanus Schulc de Wratislawia [...]» (див.: *Album civium Leopoliensium: Rejestry przyjęc do prawa miejskiego we Lwowie / Wyd. A.Janeczek. – Poznań; Warszawa, 2005. – T.1. – S.81–82.*)

¹⁰⁴ «Ioannes Allembegc de Fraiborgk spectabilis domini Wolfgangi Scholcz gener ad commendationem eiusdem soceri et affinium suorum famatorumque d[omini] advocate et et scabinorum ius civitatis [...]» (див.: *Album civium Leopoliensium... – T.1. – S.148.*)

¹⁰⁵ *Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa... – S.218.*

¹⁰⁶ *Ibid. – S.219.*

Вошчина (Woszcyna, Woszczynka) був підданим магнатів Конецьпольських¹⁰⁷. Проте його сини Войцех та Павло навчалися у Краківській академії. Від назви рідного села, перекладеної латиною, вони вигадали собі прізвище Новікампіанус, або Новус Кампіанус (Novicampianus, Novicampius, Novus Campianus), яке у випадку Павла зафіксувалося у скороченій формі – Кампіан. Войцех залишився професором риторики та теології у Кракові, а Павел, діставши 1552 р. ступінь магістра філософії, продовжив навчання в Болонському університеті, де 1556 р. став доктором медицини. У 1560 р. П.Кампіан прийняв міське право Львова та зайнявся медичною практикою. Завдяки шлюбу з Ганною Грінвальд (Grynwald, Grinvalt) увійшов до кола патриціату – з 1571 р. лавник, а 1584 р. став райцею¹⁰⁸. Придбав на передмісті вулицю Темричовську та позичав гроші місту під відсотки. Як застава за позички 1594 р. отримав міські млини. Також, подібно до інших патриціїв, заклав на передмісті осаду Воля-Кампіановська.

Ще далі пішов його син Марцин Кампіан, що народився у Львові бл. 1574 р. Медичну освіту він здобув у Кракові та Вроцлаві. 1613 р. став лавником, а 1617 р. – райцею у Львові. Позичив місту 20 тис. злотих, чим поставив у залежність від себе. Контролював збір «горілчаного» податку, від якого мав 10%. 1623 р. за згодою короля і ради запровадив новий податок – «гайдучий», за рахунок якого місто утримувало хоругву гайдуків, що стали приватним військом М.Кампіана. Під час епідемії 1623 р. обіймав уряд бурмистра й позичив місту 4800 злотих, за що міська рада віддала йому та його нащадкам у посесію міські млини, а також на рік – прибутки від підміського села Кульпарків. М.Кампіан дешево продавав місту цеглу з власної цегельні, оскільки для неї отримував безкоштовно деревину з міських лісів та безкоштовну працю передміщан. Це призвело до банкрутства двох інших цегелень. Удвічі дорожче продавав місту сіно. Йому належала кам'яниця на Ринку, на передмісті – вулиця Темричовська (51 дім), Воля-Кампіановська (53 дома), село Скнилів, фільварки Скнилувек та Біла Церква. За ініціативою М.Кампіана 1625 р. було розпочато будівництво нових міських укріплень. Це викликало протести міщан, які побоювалися, що місто потрапить у ще більшу боргову залежність від М.Кампіана, котрий остаточно прибере до рук міське господарство. Проте будівництво розпочалося й до 1628 р. було зведено мур проти Галицького передмістя. Щоб розплатитися з боргами місто віддало М.Кампіанові на 6 років прибутки від «штукового» податку. 1626 р. М.Кампіан був включений у число лікарів короля Сигізмунда III. Зловживання його міськими доходами зростали. Нарешті, бурмистр Еразм Секст розпочав процес проти М.Кампіана за порушення ним привілеїв міста та правосуддя, зловживання коштами під час епідемії та будівництва міських мурів. М.Кампіан був виключений із ради і позбавлений міського громадянства. Він знайшов протекцію в особі короля, який доручив королівському намісникові, старості С.Б.Мнішеку, щоб той наказав раді Львова поновити М.Кампіана у всіх правах, вирішивши конфлікт у полюбовному суді. Проте міський суд виніс обвинувальний вирок і зобов'язав

¹⁰⁷ *Łoziński W.* Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI–XVII w. – S.109.

¹⁰⁸ *Kapral M.* Urzędnicy miasta Lwowa... – S.214.

М.Кампіана відшкодувати місту збитки. 19 квітня 1629 р. він помер і покривали втрати вже його спадкоємці, з якими місто мало судовий процес. Саме в роки домінування М.Кампіана розпочинав свою кар'єру Ю.Б.Зиморович. Він же захищав інтереси того у суді. Показово, що Ю.Б.Зиморович нагороджує покійного М.Кампіана такими епітетами, як «перший у сенаті» («*princeps senatum*») та «опора міста» («*urbis columen*») ¹⁰⁹.

Можливо, що саме на підставі біографії Павла Кампіана (батька) Ю.Б.Зиморович змодельював схему трансформації «німецького» Львова на «польський», адже поляк Кампіан одружився з Ганною, чие прізвище – Грінвальд – указує на її німецьке походження, і ввійшов до кола міського патриціату. Від цього польсько-німецького шлюбу й народився М.Кампіан – утілення співпраці двох народів в управлінні містом. Ю.Б.Зиморович, котрий походив із передміщан і лише згодом досяг найвищих посад у місті, явно симпатизував П.Кампіанові – вихідцеві з селян, який теж високого становища досяг наполегливою працею. Більше того, автор «Потрійного Львова» приписав свої погляди Казимирові III, оголосивши його покровителем простонароддя – «королем селян та плебеїв». З іншого боку, новий патрицій Ю.Б.Зиморович зневажливо ставився до середнього (поспільство) та нижчих (плебейських) прошарків міського населення. Використання посад і міських прибутків для власного збагачення патриції вважали нормою. Тому час від часу це призводило до конфліктів міської верхівки з громадою. Ю.Б.Зиморович мав ушляхетнити соціальну групу, до якої і сам він тепер належав, винайшовши для неї престижних предків. Це було потрібно як усередині міста, щоб обґрунтувати домінацію патриціїв над міщанами-католиками і некатолицькими «націями», так і назовні, аби в очах короля зробити патриціїв гідними нобілітації – граничної межі їхніх мрій. Зробити це було непросто.

Усередині міста вищості патриціату кидало виклик «поспільство» (купецтво та цехові ремісники). 1576 р. його представники подали новообраному королеві Стефанові Баторію скаргу на зловживання міської ради ¹¹⁰. В описі цього сюжету, який Ю.Б.Зиморович помістив у «Потрійному Львові», очевидним є його зневажливе ставлення до поспільства:

«Декілька ремісників-кушнірів, які у своїх майстернях обробляли шкури, звернулися з позовами аж до Маріабурґа (Мальборґа) до королівського трибуналу, останніми силами та майном домагаючись у нього одного, щоб забрати насильно *фасції* й *сокири* ¹¹¹ з рук найвищого стану, або принаймні послабити міць його авторитету, щоб народ, точніше – багатоголові страховиська, могли входити до сенату і сягнути до підніжжя *курульних крісел* ¹¹². А найсправедливіший король, знаючи, що зухвалі вибрики натовпу для поширення підступів проти своїх володарів

¹⁰⁹ Занотувавши смерть М.Кампіана під 1629 р., Ю.Б.Зиморович присвятив йому розлогий некролог (див.: *Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex*. – P.200–202).

¹¹⁰ *Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI–XVII w.* – S.61.

¹¹¹ Фасціями та сокирами були озброєні ліктори, які супроводжували найвищих римських магістратів. Кількість лікторів залежала від рангу магістрата.

¹¹² Курульні крісла – крісла, в яких сиділи вищі римські магістрати під час виконання посадових обов'язків.

є надзвичайно дієвими, прийнявши з увагою їхні скарги, залишив відзнаки магістратські непорушними в руках райців і поклав під точильний камінь, як притуплені стріли»¹¹³.

Застосовуючи давньоримську термінологію, Ю.Б.Зиморович свідомо прагнув викликати у читача алузії з відомими конфліктами римських патриціїв та плебеїв.

Стефан Баторій не наважився на радикальні зміни, проте, відповідно до його декрету від 1577 р., у місті було засновано «колегію сорока мужів»¹¹⁴, яка мала контролювати дії магістрату, особливо у сфері прибутків та видатків¹¹⁵. Патриціат намагався уникати контролю з боку «сорока мужів» і продовжував зловживання. 1602 р. представники поспільства, на чолі яких були Іоганн Алембек та Анджей Мондрович (помер 1614 р.), виклали свої скарги у творі під назвою «Настанова» («Directorium»). Зі скарги видно, що міщани-католики добре усвідомлювали як розрив, котрий відбувся у соціальній структурі міста в першій половині XVI ст., так і те, що сучасна їм міська рада складається з новоприбулих осіб, які раніше не були пов'язані зі Львовом. Незаконне запровадження в 1520-х рр. пожиттєвого консулату (тобто перебування на урядах райців – консулів), підтвержене королівським декретом від 1541 р., призвело до занепаду старого міського ладу, сприяло «нашествю іноземних зайд, осіб ученого та шляхетного станів» («intrusio alienigenarum, scholarium et nobilis conditionis hominum») ¹¹⁶. Отже, влада над містом узурпована сторонніми особами. Якщо Ю.Б.Зиморович усіяко підкреслює вченість патриціїв – у складених ним списках «Знаменитих мужів міста Львова» він указує їхні ступені доктора чи магістра, то у скарзі поспільства ці ступені мають негативну оцінку. Якщо патриціат свідомо намагався відокремити себе від поспільства шляхетним способом життя¹¹⁷, а в перспективі прагнув до нобілітації, то в очах бюргерства це також мало негативну оцінку. Ю.Б.Зиморович волів не помічати соціальних конфліктів та зловживань ради, яка, в описі міського самоврядування на початку польського періоду, зображена ним у центрі ідеального міського устрою: «Із зали засідань, добре обладнаної, як із чистого джерела, струмки доброго порядку розливалися на ціле місто»¹¹⁸.

За межами міста прагнення патриціату до нобілітації також наштовхувалося на перешкоди. На думку Ф.Броделя, період між 1470 та 1580 рр. був часом прискореної соціальної мобільності у цілій Європі, коли буржуазія, зробивши статки на торгівлі, успішно намагалася зайняти більш високі позиції у становому суспільстві¹¹⁹. Подібним прикладом на матеріалах Львова може слугувати біографія грецького купця Константина Корнякта (бл. 1520–1603 рр.). Уродженець Криту, він спочатку мешкав у Константинополі й

¹¹³ *Zimorowicz J.B.* Leopoldis triplex. – P.137.

¹¹⁴ «Колегія сорока мужів» («quadragesimavirat») складалася з 20 представників від купецтва, обраних цеховими ремісниками, та 20 представників від цехів, обраних купецтвом.

¹¹⁵ *Łoziński W.* Patrycjat i mieszczanstwo lwowskie w XVI–XVII w. – S.65.

¹¹⁶ *Ibid.* – S.126.

¹¹⁷ Більше про шляхетний спосіб життя міської верхівки XVI–XVII ст. див.: *Braudel F.* The Wheels of Commerce / Transl. by Siân Reynolds. – London, 2002. – P.483–484.

¹¹⁸ *Zimorowicz J.B.* Leopoldis triplex. – P.127.

¹¹⁹ *Braudel F.* The Wheels of Commerce. – P.478.

постачав грецькі вина до Львова, де оселився його брат Михайло. Також торгував бавовною, молдавським медом, воловими шкурами, хутром, сукном європейського виробництва. Згодом перебрався до Молдавії і тут виконував функції керівника князівського скарбу за часів правління господаря Александра Лапушняну (1552–1561, 1564–1568 рр.). К.Корнякт позичав молдавським князям і купцям великі суми. Від 1560 р. він дедалі частіше бував у Львові, де, після смерті брата Михайла (1563 р.) успадкував його маєток. Тут він позичав гроші під проценти місцевій шляхті. За допомогою агентів К.Корнякт провадив торгівлю в німецьких землях та османських володіннях. Також він надавав позики польським королям, за що в державу отримав збір мит у Руському воеводстві (1571–1583 рр.). К.Корнякта прийняли до міського права. Нарешті 12 лютого 1571 р. він був нобілітований королем Сигізмундом II Августом. У 1575 р. одружився з русинкою Ганною Дідушицькою (померла 1616 р.). Із дозволу міської ради К.Корнякт збудував розкішну кам'яницю на площі Ринок (де мав право мешкати тільки католицький патриціат), яка займала ділянку під чотири звичайних будинки й мала всередині дворик із галереєю (т.зв. «італійський»). Він також був власником майже 40 сіл і містечок. 1590 р. К.Корнякт записався до Успенського православного братства. Його коштом було зведено дзвіницю («вежа Корнякта») Успенської церкви та каплицю Трьох святих. Корняктові сини й дочки прийняли католицизм і через шлюби ввійшли до кола польської магнатерії (зокрема Оссолінські, Тарновські, Гербурти, Ходкевичі). Величезне багатство, нобілітація та масштабне будівництво «схизматика» К.Корнякта драгували як сучасний йому католицький патриціат, так і наступні його покоління. Зокрема Ю.Б.Зиморович, який не міг оминати у своїй хроніці зведення найвищої на той час споруди в місті (під 1578 р.), не приховує свого роздратування:

«Зведено Руську вежу. Константин Корнякт довів до дзвіниці руську вежу, подібну до піраміди, в іонічному стилі, немалим коштом, адже під час будівництва завалилася; покрив сріблястим свинцем, крім того, величезним мідним дзвоном, на зразок кафедрального; зробив голосною, проте неприємною для вух тих, чия думка є найвищою. Позаяк чути, як реве хрипко, щоб не сказати, зовсім грубо»¹²⁰.

Проте з кінця XVI ст. внаслідок економічної депресії між великими циклами розвитку соціальна мобільність уповільнюється й верхи суспільства намагаються створити перешкоди на шляху тих, хто хотів би піднятися вище¹²¹. Подібні процеси мали місце й у Короні Польській – шляхта прагнула закрити доступ до нобілітації вихідцям з інших станів, відповідно міський патриціат, зіткнувшись із труднощами в нобілітації, створював перешкоди на шляху міщан, які воліли долучитися до міської верхівки.

¹²⁰ *Zimorowicz J.B.* Leopoldis triplex. – P.139.

¹²¹ *Braudel F.* The Wheels of Commerce. – P.478.

Представлення соціального як етнічного

Негативне ставлення шляхти щодо міщанства невпинно зростало. Якщо себе шляхтичі вважали захисниками Вітчизни, то міщан – безчесними шахраями, готовими на все заради прибутку. Це давало підстави шляхті не тільки не допускати міщан до рівних політичних прав (на відміну, скажімо, від Англії, де міста також мали своїх представників у парламенті), але обмежувати їх економічні права. Шляхтичі звільнили себе від багатьох податків та мит, хоча й провадили торгівлю сільськогосподарською продукцією, нібито виробленою винятково у «власному господарстві». Отже, міські купці були поставлені в нерівні конкурентні умови зі шляхтою та її комерційними агентами (переважно євреями). З іншого боку, знать намагалася підкреслити соціальну межу між собою й міщанами, поділяючи заняття на шляхетні та нешляхетні. Декрет 1565 р. заборонив шляхті займатися торгівлею й ремеслами. Сеймова конституція 1633 р. закріпив практику, коли шляхтич втрачав шляхетство в разі, якщо займався «нешляхетними заняттями» – торгівлею або ремеслом¹²². Із 1578 р. нобілітація, здійснена королем, набувала чинності тільки якщо була підтверджена ухвалою сейму. Після 1578 р. кількість нобілітацій міщан різко скоротилася. Протягом XVII–XVIII ст. королі видали лише близько 1100 нових нобілітаційних дипломів¹²³. Нарешті, із 1673 р. сейм обмежив нобілітацію тільки особами католицького віросповідання. Своєрідним проявом соціального контролю над нижчими станами можна вважати трактат шляхтича Валеріана Неканда Трепки «Книга плебеїв» («*Liber chamorum*»). Автор провів розслідування та виявив у Польщі XVII ст. близько 2500 фальшивих шляхтичів, половину з яких становили «міщанські сини»¹²⁴. Отже, шляхта перетворювалася на закритий стан, належність до котрого обумовлювалася шляхетним народженням. Предками шляхтичів могли бути тільки вояки, які служили королеві (або великому князеві) й за це отримували шляхетство.

Новий соціальний ландшафт легітимізувала ідеологія сарматизму. Польсько-литовську державу було оголошено «Європейською Сарматією», а шляхта вважалася спадкоємицею войовничих кочівників минулого. Відповідно, представники нижчих станів – є нащадками підкорених сарматами в давні часи¹²⁵. Отже, вони – природжені піддані шляхти («*gens Sarmatica*»), котра успадкувала від предків кращі риси й таким чином зарезервувала для себе політичну та військову сфери діяльності. У часи правління Сигізмунда III Вази (1587–1632 рр.), якого шляхта звинувачувала у прагненні встановити абсолютну монархію, сарматизм набув республіканських та ксенофобських рис¹²⁶. Загалом

¹²² *Bogucka M.* Miejsce mieszczanina w społeczeństwie szlacheckim: Atrakcyjność wzorców życia szlacheckiego w Polsce XVII wieku // *Spółczeństwo staropolskie* / Red. A. Wyczański. – Warszawa, 1976. – S.186–187.

¹²³ *Ibid.* – S.191.

¹²⁴ *Ibid.* – S.192.

¹²⁵ Подібну модель було розроблено й у ренесансній Угорщині, де дворяни оголошувалися нащадками гунів, котрі завоювали Панонію у V ст. н.е., перетворивши підкорених тубільців на своїх кріпаків.

¹²⁶ *Cynarski S.* The Shape of Sarmatian Ideology in Poland // *Acta Poloniae Historica*. – 1968. – Vol.19. – S.9–11.

у подібній конструкції немає нічого унікального, адже середньовічні та ренесансні автори залюбки виводили походження правлячих династій, знаті, міст або й цілих народів від легендарних предків, що переселилися з далеких країв. У ролі престижних прабатьків, як правило, виступали троянці, греки та римляни¹²⁷. Отже, різні пращури у знаті та простонароддя мали легітимізувати соціальну стратифікацію тогочасного суспільства. У творі Ю.Б.Зиморовича також є ознаки використання цієї моделі, коли соціальні відмінності пояснюються через відмінності етнічні. Тут він застосовує як сарматську – прибульці-завойовники (німці) й підкорені тубільці (русини), так і давньоримську модель – протиставлення патриціїв (батьки міста) та плебеїв (безрідні приходні). Цікаво порівняти те, якими шляхами у творі Ю.Б.Зиморовича потрапляють до Львова німці та поляки. Якщо перші (вояки) засновують, облаштовують місто, отримавши санкцію від короля, то другі тікають у Львів від голоду (цю модель автор застосовує тричі – під 1348¹²⁸, 1362¹²⁹ та 1551 рр.¹³⁰). Отже, патриції є нащадками «перших німців», а простонароддя – поляків. Тому цілком логічна фраза Ю.Б.Зиморовича про німецький період історії міста: «У ті часи німці посідали у Львові чільне місце, розподіляючи всі міські уряди лише між своїми родичами, виключивши з ради поляків»¹³¹. Патриції та плебеї не можуть разом бути в міському сенаті.

За словами Б.Шнайндюллера, «міський хроніст більше не був зацікавлений у своєму місті як контратипі до феодального світу. Скоріше, він розглядав місто як середовище, в якому міська еліта засвоювала та розвивала рицарські звичаї. Економічне та політичне піднесення міст [...] корелювало з їх акультурацією зі світом феодалів»¹³². Міська верхівка прагнула нобілітації й тому

¹²⁷ Більше на цю тему див.: *Hoppenbrouwers P.* Such Stuff as Peoples are Made on: Ethnogenesis and the Construction of Nationhood in Medieval Europe // *The Medieval History Journal*. – 2006. – Vol.9. – №2. – P.195–242; *Huppert G.* The Trojan Franks and their Critics // *Studies in the Renaissance*. – 1965. – Vol.12. – P.227–241; *Ingledeu F.* The Book of Troy and the Genealogical Construction of History: The Case of Geoffrey of Monmouth's *Historia regum Britanniae* // *Speculum*. – 1994. – Vol.69. – №3. – P.665–704; *Kulicka E.* Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego // *Przegląd Historyczny*. – 1980. – T.71. – Z.1. – S.1–21; *Parsons A.E.* The Trojan Legend in England: Some Instances of Its Application to the Politics of the Times // *Modern Language Review*. – 1929. – Vol.24. – №3. – P.253–264; №4 – P.394–408; *Tilmans K.* Aeneas, Bato and Civilis, the Forefathers of the Dutch: The Origin of the Batavian Tradition in Dutch Humanistic Historiography // *Renaissance Culture in Context: Theory and Practice* / Eds. J.R.Brink, W.F.Gentrop. – Aldershot and Brookfield, 1993. – P.121–135; *Мольников А.С.* Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII вв. – Санкт-Петербург, 2000.

¹²⁸ «1348-й рік серед тих років голодом і мором пам'ятний багатьом людям у Польщі. Казимир, відкривши шпихліри на Русі, привабив до Львова та впровадив їх у місті» (див.: *Zimorowicz J.B.* *Leopolis triplex*. – P.66).

¹²⁹ «1362. Голод і пошесть. У ці роки сестри-фурії, голод і пошесть, незмірно згубні для смертних, усіма силами винищували Польщу. Люди, виснажені цими муками, рятуючись від голоду, принесли за собою на Русь мор. Наступної зими, коли отрута повітря зменшилася, приваблені (обіцяною) роздачі хліба, учинили вони перехід до Високого Замку, де, без сумніву, були запаси збіжжя, причому червою керувало будівництвом і давало сили, для виконання обов'язків, а Казимир через своїх довірених розподіляв провіант» (див.: *Ibid.* – P.69).

¹³⁰ «1551. Цього літа бідний урожай у Польщі позбавив річної надії; звідси численні прибульці, які, даремно клацаючи зубами по кам'янистих полях Мазовії, на Русь, батьківщину плодів, перенесли *ларів*, а деякі, особливо мешканці міст, осіли у Львові» (див.: *Ibid.* – P.127).

¹³¹ *Ibid.* – P.126.

¹³² *Schneidmüller B.* *Constructing the Past by Means of the Present...* – P.190.

наслідувала виразні риси шляхетського способу життя – заводила фільварки, вигадувала герби, носила кунтуш та шаблю¹³³. Міський патриціат потребував і престижних предків, адже, за уявленнями того часу, і соціальний статус, і чесноти є спадковими. Відтак Ю.Б.Зиморович розвиває концепцію походження патриціату від «перших німців» – вояків на службі Казимира III, який оселив їх у щойно завойованому Львові. Це наближало патриціат до шляхтичів – нащадків завойовників-сарматів. Насправді ж німецька громада сформувалась у Львові ще у часи Галицько-Волинського князівства, із купців та ремісників, котрі на запрошення князів переселялися до нових і відновлених після монгольського нападу міст¹³⁴. Упродовж XVI–XVII ст. німецькі вояки-найманці були звичним явищем у Польщі. Більше того, навіть такий завзятий ксенофоб, як медик і філософ Себастьян Петрицій схвалював практику найму до війська іноземців («Отже й зараз чужої нації люди скоріше, ніж місцеві, мають бути жовнірами»), посилаючись на прецеденти з минулого та приклад Львова (в якому він сам мешкав у 1591–1601 рр.): «Давні поляки чужої нації жовнірами, такими, як німці, воювали проти своїх неприятелів, і королівство розмножили: це знати звідти, що порожні місця ними обсаджували [...]. Також Львів обсаджено німцями»¹³⁵.

Отже, Ю.Б.Зиморович застосовує шляхетську модель минулого. Він вибудовує генеалогічний ланцюжок – ідеальний правитель Казимир Великий санкціонує панівне становище німців у щойно заснованому Лембургу, обдаровує їх правами та землями. Німці-вояки, наділені високими чеснотами, створюють справжнє місто (як військовий табір) у підкореному варварському краї. Через шлюбні зв'язки з ними поляки також отримують доступ до влади в місті, а німці полонізуються – так утворюється сучасний патриціат. Важливо, що у цій груповій генеалогії предками патриціїв також є воїни-завойовники на службі в монарха. Патриції успадкували від предків їхні чесноти – *вірність* і *войовничість* – відтак можуть претендувати на нобілітацію. Облоги міста козацько-татарським військом 1648 та козацько-московським військом 1655 рр. зміцнювали цей конструкт, адже львів'яни мужньо витримали напади ворогів і довели свою *вірність* і *войовничість*. Більше того, коли під час «Потопу» 1655–1657 рр. більша частина держави була зайнята ворожими військами, король залишив країну, а більшість міст, зокрема столичні Варшава, Краків та Вільно, відкрили брами перед ворогом, Львів був серед небагатьох, які до кінця зберігали *вірність* Янові Казимирові. Після «Потопу», коли війська «ретиків та схизматиків» (шведів, трансильванців, пруссаків, московитів і козаків) було витіснено за межі держави, Львів 1658 р. отримав від папи Александра VII гасло на герб – «Завжди вірний Львів» («*Leopolis semper fidelis*»)¹³⁶. Саме після

¹³³ Bogucka M. Miejsce mieszczanina... – S.196–198.

¹³⁴ Напр., літописне оповідання про заселення міста Холм (див.: Галицько-Волинская летопись // Памятники литературы Древней Руси: XIII век. – Москва, 1981. – С.344).

¹³⁵ Petrici S. Polityki Aristotelesowej, to iest rządu Rzeczypospolitey z dokładem ksiąg osmiro. – S.187. Також див.: Гініч В.В. Концепція війни у творах Себастьяна Петриція з Пільзна // Історичні і політологічні дослідження. – 2010. – №3/4 (45/46). – С.23–28.

¹³⁶ Герб місто отримало 1526 р. від короля Сигізмунда I. Папа Римський Сікст V своїм дипломом від 15 вересня 1586 р. додав до нього три пагорби та зірку зі свого герба (див.: Alnpekus I. Topographia civitatis Leopolitanae. – P.23–24).

цього Ю.Б.Зиморович працював над працею про «знаменитих мужів міста Львова» в 1658–1660 рр. Перелік патрициїв попередніх поколінь мав слугувати символічним капіталом для обґрунтування нобілітації сучасного авторові покоління. У 1661 р. король Ян Казимир нобілітував Львів, відзначивши в такий спосіб його вірність у часи недавніх потрясінь. Над своїм «Потрійним Львовом» Ю.Б.Зиморович працював між 1665 і 1667 рр. Він постійно підкреслював роль Казимира Великого у заснуванні Львова та сприянні розвитку міста. Іншим королям автор присвятив набагато менше уваги. Можна зробити припущення, що цей твір Ю.Б.Зиморович хотів присвятити Янові Казимиру – тезці великого попередника, на знак вдячності міста за нобілітацію. Проте 1668 р. Ян Казимир позбувся корони. Імовірно саме після цього автор вирішив присвятити свою працю сенатові Львова. Він зробив додатки на початку (період до власне історії міста) і в кінці – продовживши опис подій після 1597 р. Праця втратила актуальність, так і не була надрукована.

Як і більшість міщан, Ю.Б.Зиморович був роялістом, який сподівався на допомогу королівської влади в обмеженні всевладдя магнатів і шляхти. За його життя магнати засновували у своїх володіннях численні містечка, котрі завдяки протекції владоможних власників дедалі більшою мірою становили конкуренцію королівським містам. Хоча Ю.Б.Зиморович використовував шляхетську модель конструювання минулого, він час від часу дозволяв собі критику сучасної йому шляхти. Робив це у прихований спосіб, пишучи, що Казимир Великий, надаючи Львову маґдебурзьке право, прагнув зміцнити його «проти утисків можновладців» («contra iniurios potentiorum») ¹³⁷. Удавався до натяків, коли протиставляв шляхту «старих добрих часів» – сучасній. Так, наприклад, описуючи конфлікт зі всевладним львівським старостою П.Одровонжем 1464 р., Ю.Б.Зиморович підкреслював, що місцева шляхта не вагалась укласти з містом союз про взаємодопомогу ¹³⁸, на відміну від сучасної шляхти, політика котрої призвела до занепаду міст (колись заснованих німцями) ¹³⁹. Він навіть відкрито звинувачував сучасну шляхту, що вона замість того, аби захищати Вітчизну від татарських набігів (чим так хизувалися шляхтичі, аргументуючи свій привілейований стан у суспільстві), бунтує проти власних королів, підозрюючи їх у вигаданих спробах встановлення абсолютизму ¹⁴⁰. Отже, шляхта втратила і *воїнничість*, і *вірність* королям. Події 1648–1660 рр., коли шляхетське військо зазнавало поразки за поразкою (особливо під Пилявцями 1648 р.), а значна частина шляхти у 1654–1657 рр. перейшла на бік шведського короля, трансільванського князя та московського царя, лише підсилювали це відчуття.

Слід зазначити, що прагнення нобілітації й копіювання деяких ознак шляхетського життя не вело автоматично до самоототожнення міського патриціату зі шляхтою. Свій спосіб життя патриціат уважав більш шляхетним, аніж життя родової шляхти («noblesse d'épée») – цих «маленьких меченосців», як написав один багатий французький купець 1650 р. ¹⁴¹ Більше того, освіченість,

¹³⁷ *Zimorowicz J.B.* Leopoldis triplex. – P.64.

¹³⁸ *Ibid.* – P.92.

¹³⁹ *Ibid.* – P.62–63.

¹⁴⁰ *Ibid.* – P.120, 150.

¹⁴¹ *Braudel F.* The Wheels of Commerce. – P.484–485.

моральність, авторитет серед співгромадян, поступове просування сходами міського магістрату до найвищих щаблів, добродійність на користь рідного міста тощо були більш важливими підставами для нобілітації, ніж одна лише військова звитяга. Ці погляди патриціату можна легко прочитати у сюжеті про нобілітацію львівського котляра Валентина Вонсика, який Ю.Б.Зиморович помістив під знаковим 1578 р.:

«Того ж року Валентин Вонсик, львівський котляр, за спалення Полоцького замку обдарований рицарським гербом, тобто рукою, яка тримає смолокип, пробитий стрілою, і поименований Пологинським, через пияцтво наробив у Львові багато помилок. Магістрат відпустив його, покаравши тільки словами, знаючи, що так трапляється в нових рицарів. Але той, прийнявши попередження за несправедливість, погрожуючи, подався до Варшави й там, охоплений тією самою облудною думкою, ніби збираючись одружитися з Вандою¹⁴², стрімголов кинувся у Віслу, утопивши разом із собою і шляхетство»¹⁴³.

Ідея цього пасажу зрозуміла – не можна нобілітувати плебея, навіть за героїзм на війні. Плебей не знає, як має поводитися шляхетна людина. Шляхетство плебееві ні до чого. Відтак котляр не зміг скористатися милістю короля й утопив шляхетство разом із собою.

Таким чином, період «Потопу» взагалі та облоги Львова зокрема надзвичайно актуалізували поняття «вірності/постійності», тоді як прагнення патриціату до нобілітації актуалізувало поняття «войовничості». Обидві риси мали бути успадковані від пращурів. Тому Ю.Б.Зиморович так наполегливо підкреслював *войовничість* і *вірність* «наших предків» – «перших німців», разом з іншими їхніми чеснотами (часто відсутніми у старій шляхті).

Вірність/постійність одних можна ще більш виразно підкреслити на тлі *двозначності/ненадійності* інших. Цю роль у творі Ю.Б.Зиморовича відведено русинам та вірменам. Утім, оскільки Тацит не писав про русинів, ми зосередимося на вірменах.

«Двозначні вірмени» як конкуренти католицького патриціату

Ю.Б.Зиморович навмисно затушовує соціальні незгоди всередині міщанської (католицької) громади, натомість підкреслює її конфлікти з некатолицькими «націями» в місті. Ба більше, соціальні суперечності він перетворює на

¹⁴² Тут Ю.Б.Зиморович звертається до добре знаної тоді легенди про княгиню Ванду, дочку Крака, що князувала у Кракові в давні часи. Ванді вдалося відбити напад німців. Тоді німецький вождь Ритигер вирішив заволодіти Польщею, запропонувавши Ванді вийти за нього заміж і цим припинити війну. Не бажаючи одружуватися з ворогом, але прагнучи врятувати співвітчизників від продовження війни, Ванда втопилася у Віслі. Ю.Б.Зиморович натякає, що котляр склав компанію Ванді, ніби хотів із нею одружитися, що знов підкреслює очевидну неадекватність його вчинків, адже він за походженням абсолютно не був рівним Ванді.

¹⁴³ *Zimorowicz J.B. Leopoldis triplex.* – P.139.

етнічні, зокрема конфлікт між багатим вірменським купецтвом («буржуазія комерції») та католицьким патриціатом («буржуазія офісу/таланту») ¹⁴⁴. Нарешті всі «міські нації» автор «Потрійного Львова» наділяє яскравими вродженими рисами, що робить їх виразно відмінними одна від одної. Ю.Б.Зиморович детермінує конфлікти, виводячи їх причини ще у часи заснування міста й обставини поселення тут різних етноконфесійних груп ¹⁴⁵.

Вірмени оселилися у Львові ще за князя Данила. Казимир III, даруючи маґдебурзьке право 1356 р., серед інших «націй» згадує й вірменів ¹⁴⁶. Цим привілеєм було закріплено домінування німців. Лише католики вважалися справжніми християнами, решта – невірними еретиками та схизматиками («schismatici»). Невірні не приймалися до міської громади. Вони не вважалися громадянами («cives») Львова. Усі члени міського маґстрату були католиками. У центральній частині міста, під захистом мурів, було виокремлено спеціальні ділянки для вірменів, русинів та євреїв (відповідно Вірменська, Руська, Єврейська вулиці). Невірні не могли купувати нерухомість на вулицях, заселених католиками. Економічні права еретиків та юдеїв суттєво обмежувалися. Їх не приймали до ремісничих цехів. В інтересах купців-католиків вірменам, русинам та євреям було заборонено торгувати певними товарами ¹⁴⁷. Отже, не католики жили в місті, захищали його від ворогів, сплачували податки, але не були повноправними членами міської громади.

Проте вірменська спільнота, що складалася з багатих купців, які вели східну торгівлю, та заможних ремісників (котрі переважно спеціалізувалися на виготовленні ювелірних виробів та обробці шкур), чинила серйозний опір і найдовше зберігала повну юридичну автономію. Вірменські купці не тільки постачали східні товари, але також виконували дипломатичні доручення короля ¹⁴⁸, позичали йому гроші. Проте 1469 р. маґстрат домігся остаточного скасування посади вірменського вїта, який очолював засідання вірменського суду ¹⁴⁹. У другій половині XVI ст. протистояння між католицьким патриціатом Львова та місцевою вірменською «нацією» невпинно зростало й 1563 р. вилилось у судовий процес. Цю суперечку особисто розглядав король Сигізмунд II Август (1548–1572 рр.). У виданому ним декреті зазначалося, що вірмени скаржилися на порушення міським маґстратом прав своєї громади та постійне втручання в її юрисдикцію ¹⁵⁰.

¹⁴⁴ Визначення, сформульовані французьким істориком Р.Шарт'є (див.: *Chartier R. The Cultural Uses of Print in Early Modern France.* – Princeton, 1987. – P.196).

¹⁴⁵ Цей сюжет заслуговує на окреме дослідження.

¹⁴⁶ Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст./ Упор. М.Капраль. – Л., 1998. – С.28.

¹⁴⁷ *Charewiczowa E. Ograniczenia gospodarcze nacyj schyzmatyckich i żydów we Lwowie XV–XVI w.* – Lwów, 1925.

¹⁴⁸ *Baranowski B. Ormianie w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej // Myśl karaimska: Rocznik naukowo-społeczny: Seria nowa.* – T.I (1945–1946). – Rok XXIII. – Wrocław, 1946. – S.119–137; *Dyplomaci w dawnych czasach: Relacje staropolskie z XVI–XVIII st. / Oprac. A.Przyboś, R.Żelewski.* – Kraków, 1959. – S.179–183; *Wróbel-Lipowa K. Działalność dyplomatyczna Ormian polskich w XVI–XVII w. // Studia z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich / Pod red. M.Zakrzewskiej-Dubasowej.* – Lublin, 1983. – S.107–117.

¹⁴⁹ *Balzer O. Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie // Studya nad historią prawa polskiego.* – Lwów, 1909. – T.4. – Z.1. – S.132–133.

¹⁵⁰ Привілеї національних громад... – С.285–288.

Стефан Баторій, перебуваючи у Львові у травні – вересні 1578 р., особисто розглянув скаргу вірменської громади, в якій йшлося про те, що її членам забороняють вольності, котрими здавна користувалися ще їхні предки¹⁵¹. Своєю чергою, представники магістрату заперечували належність вірменів до міської громади (магдебурзького права), аргументуючи це тим, що вони «з огляду на різницю в мові та релігії не є їм рівними»¹⁵². Отже, міщани-католики апелювали до етноконфесійних критеріїв визначення належності до міської спільноти, яким, на їх думку, відповідала саме католицька громада. Відтак вірмени для них були зайшлими чужинцями, а не співгромадянами. У декреті від 21 липня 1578 р. король постановив, «що ті вірмени мають тішитися тими самими міськими правами, прерогативами та вигодами, як й інші міщани»¹⁵³.

Королівський декрет не зняв напруги в економічній конкуренції католиків та вірменів, оскільки останні продовжували посилювати свою роль в економіці міста¹⁵⁴. За позовом магістрату Львова король Сигізмунд III декретом від 17 квітня 1600 р. фактично звів нанівець усі досягнення вірменської громади 1578 р.¹⁵⁵ Придбання вірменами-кушцями будинків на площі Ринок сприймалося патриціатом як зазіхання на його домінуюче становище в місті – нібито вони «витісняють» католиків¹⁵⁶. Львівський католицький архієпископ Ян Димітр Соліковський (1583–1603 рр.) відверто підтримував економічні обмеження, накладені на вірменів, та звинувачував Стефана Баторія в потуранні їм:

«Попередні королі вчинили так мудро й обережно тому, що вірмени, які потопають у розкоші, і з огляду на спільність мови щільно та часто спілкуються з турками, могли б невдовзі заволодіти всім містом, яке при зрівнянні прав могло б перетворитися з католицького на схизматицьке, на велику небезпеку для країни»¹⁵⁷.

Розкіш одягу та жител вірменських купців дратувала католицький патриціат, оскільки сприймалась як претензія на «шляхетний спосіб життя», отже як бажання багатих купців зрівнятися з патриціатом. Із погляду патриціїв, вірмени мали займати відведене їм у соціальній ієрархії місце за домінування католиків. У документі 1622 р. згадується порядок, в якому засідали та виступали на зібранні «всіх станів міста» представники органів влади всіх християнських спільнот. Після райців ішли лавники, за ними – старші вірменської

¹⁵¹ «quibus ab antiquis temporibus antecessors Armenorum utebantur» (див.: Там само. – С.298).

¹⁵² «Armenos propter disparitatem linguae et religionis pares ipsis non esse» (див.: Там само. – С.299).

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Так, 1589 р. з 38 «багатих крамниць» (які торгували дорогими товарами), вірмени володіли 22, русини – 6, а католики 8, і ще за 2 судилися з вірменами. Із 24 «бідних крамниць» вірменам належали 19 (див.: *Срібний Ф.* Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст.: Матеріальні відносини братчиків // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1912. – Т.111. – С.9).

¹⁵⁵ Привілеї національних громад... – С.304–305.

¹⁵⁶ Усупереч забороні володіти нерухомістю у середмісті тільки на Вірменській вулиці, вірмени поступово придбавали кам'яниці й на інших вулицях. У 1538–1544 рр. вони володіли 42 кам'яницями (16% від загальної кількості), у 1578–1583 рр. – 56 (19%), у 1600 – 70–73 (24%) (див.: *Срібний Ф.* Студії над організацією львівської Ставропігії... – С.9).

¹⁵⁷ *Solicovius I.D.* Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti. – Dantisci, 1647. – P.108.

громади, представники купецтва, ремісничих цехів, нарешті – старші русинів¹⁵⁸. Місце в ієрархії відповідало соціальному престижу громад у місті.

Католицький патриціат із підозрою ставився до вірменів, як і до інших не-католиків. Як писав сучасник – Веспасіан Коховський, під час облоги Львова 1648 р., коли міщани займали позиції на міських мурах, «щоб запобігти зраді вірменів та русинів їх перемішали з католиками і послали шляхтичів до кожного вартового загону»¹⁵⁹. Утім, ніяких проявів зради з боку не-католиків не було. Ян Казимир під час перебування у Львові 1654 р. видав декрет, котрим у багатьох відношеннях зрівняв вірменів із міщанами-католиками¹⁶⁰, а протягом п'яти наступних років нобілізував принаймні чотирьох представників вірменської громади¹⁶¹. Католицький патриціат сприймав це як загрозу порушення існуючої в місті соціальної стратифікації. Відтак Ю.Б.Зиморович всіляко підкреслює «двозначність/невизначеність» («ambiguitas») львівських вірменів, узявши за основу одне речення з чи не найвідомішої праці Тацита.

«Аннали» Тацита присвячено історії Риму від смерті Октавіана Августа (14 р. н.е.) й до загибелі Нерона (68 р. н.е.). Чималу увагу римський історик присвятив непростим відносинам двох могутніх держав – Риму та Парфії («Мідії»), між якими розташовувалося Вірменське царство. Кожна з наддержав намагалася поставити Вірменію у залежність від себе. Натомість вірменські правителі прагнули маневрувати між могутніми сусідами. Розповідаючи про візит Германіка, одного з родичів Августа, до Східного Середземномор'я, Тацит так характеризував вірменів:

«Цей народ споконвіку був *ненадійним* і внаслідок свого душевного складу, і з огляду на його розташування, оскільки землі його, межуючи на великій протяжності з нашими провінціями, глибоко вклинилися у володіння мідян; перебуваючи між наймогутнішими державами, вірмени з цієї причини часто вступають із ними у чвари, ненавидячи римлян і заздрячи парфянам»¹⁶².

Отже, у римлян вже за часів Тацита сформувався *соціальний стереотип* стосовно вірменів, які вважалися «споконвіку ненадійним народом» («Ambigua gens ea antiquitas»). Під *ненадійністю* римський історик розумів *невизначеність* вірменів. Вони нібито не можуть визначитися, із ким їм бути – з Римом чи Парфією. Утім, це погляд з імперського центру. Насправді ж, на думку самих вірменів, їхня позиція була абсолютно зрозумілою – зберегти якомога більше незалежності, балансуєючи між двома наддержавами. Термін «ambiguitas» Тацит

¹⁵⁸ *Loziński W.* Op. cit. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI–XVII w. – S.265.

¹⁵⁹ *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów... – Poznań, 1859. – Т.1. – S.24.

¹⁶⁰ Привілеї національних громад... – С.334.

¹⁶¹ Це були львів'яни Миколай Хадзевич, нобілітований 1654 р. (див.: *Barącz S.* Żywoty sławnych Ormian w Polsce. – Lwów, 1856. – S.136); Кшиштоф Сербкович, нобілітований 1655 р. (див.: *Korwin L.* Ormiańskie rody szlacheckie. – Kraków, 1934. – S.150); Ромашкович, нобілітований 1655 або на початку 1656 рр. (див.: Документи Богдана Хмельницького: 1648–1657. – К., 1961. – С.499); Криштоф Варгерешович (Слоновський), нобілітований 1659 р. (див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1863. – Т.4. – С.218).

¹⁶² «*Ambigua gens ea antiquitas hominum ingeniis et situ terrarum, quoniam nostris provinciis late praetenta penitus ad Medos porrigitur; maximisque imperiis interiecti et saepius discordes sunt, adversus Romanos odio et in Parthum invidia*» (*Tacitus. Annales, II, 56*).

використовував також у значенні *двозначність*, тобто поєднання в одному двох відмінних частин. Так, описуючи в іншому місці морський похід Германіка в Германію, Тацит писав: «І кожен, повернувшись із далеких країв, розповідав дива про неймовірної сили вихорі, небачених птахів, морських чудовиськ, *напівлюдей-напівтварин* – про все, що він бачив чи зі страху повірив»¹⁶³.

Характеристику античних вірменів у цілому, як і обидва значення слова «ambiguitas» Ю.Б.Зиморович використав для негативної атестації сучасних йому вірменських мешканців Львова. Оскільки риси є вродженими та успадковуються цілими етносами, то не тільки львівські німці мали їх, але й львівські вірмени також. Характеризуючи останніх, Ю.Б.Зиморович уперше посилається на Тацита у своїх «Знаменитих мужах міста Львова» («*Viri illustres civitatis Leopoliensis*»), коли стисло описує заселення «руського» Львова: «Нарешті, запальні у військовій справі вірмени й татари, за свідченням Тацита здавна *ненадійні*, частково були запрошені як воїни та отримали міське громадянство»¹⁶⁴. Показово, що Ю.Б.Зиморович згадує «ненадійних» вірменів у зв'язці з татарами, оскільки, за його версією, перші перебували на службі у війську других, звідки перейшли до князя Лева Даниловича¹⁶⁵.

Удруге Ю.Б.Зиморович посилається на Тацита вже в «Потрійному Львові», описуючи незначну суперечку 1535 р. між магістратом та вірменською громадою щодо права вірменів продавати м'ясо цапів у двох їхніх ятках поблизу костелу Тіла Господнього: «У цей час наші вірмени, зовсім не азійські, названі Тацитом *ненадійними*, а Трогом – *пишними*»¹⁶⁶. Отже, Ю.Б.Зиморович підкреслює, що попри відстань у просторі (між Азією та Львовом) і часі (між I та XVI ст.), вірмени наділені тими самими незмінними рисами – до *ненадійності* він додав ще *пишність*, із посиланням на римського історика Помпея Трога. Як ми вже зазначали, розкіш вірменських купців сприймалася патриціатом як неналежна їм за соціальним статусом, як замах на виняткову вищість патриціїв-католиків у місті.

Утретє Ю.Б.Зиморович покликається на Тацита, коли описує судовий процес 1600 р. між магістратом і вірменською громадою: «1600. У шістнадцятому столітті міщани з вірменами вели тяжби. Вірмени неодноразово розпалювали чвари й ненависть проти римлян – в *Анналах* своїх відзначив Тацит. Та й наші від предків своїх виродилися»¹⁶⁷. Відповідальність за судову тяжбу Ю.Б.Зиморович покладає на вірменів, указуючи на давню їх звичку «розпалювати чвари», що їй вони успадкували нібито від своїх предків. Давніх римлян автор ототожнив із сучасними йому римо-католиками.

¹⁶³ «ut quis ex longinquo revererat, miracula narrabant, vim turbinum et inauditas volucris, monstra maris, *ambiguas* hominum et beluarum formas, visa sive ex metu credita» (Ibid, 24).

¹⁶⁴ «Tandem ardenti bellis provincia Armeni Tartarique, *antiquitus teste Tacito ambigui*, in partem virum vocati civitateque donati sunt» (Zimorowicz J.B. *Viri illustres civitatis Leopoliensis*. – P.293).

¹⁶⁵ Про довгу традицію винайдення «вірмено-татарського військового союзу» в історичній уяві львівського патриціату див.: Osipian A. The lasting echo of the battle of Grunwald: the uses of the past in the trials between the Armenian community of Lemberg and the Catholic patricians in 1578–1631 // *Russian History*. – 2011. – Vol.38. – №2. – P.243–280.

¹⁶⁶ «Eodem tempore Armeni nostrates, non autem Asiatici, per Tacitum ambigui, per Trogum pomposi appellati» (Zimorowicz J.B. *Leopolis triplex*. – P.118–119).

¹⁶⁷ «1600. Decimum sextum saeculum cives cum Armenis invenit litigantes. Armenos agree saepius discords et adversus Romanos odio in *Annalibus suis annotavit Tacitus*. Neque nostrates a maioribus suis degenerarunt» (Ibid. – P.156).

У подібному ж ключі Ю.Б.Зиморович характеризував зведення вірменської церкви Пресвятої Богородиці у Львові 1363 р., як поєднання в одному двох відмінних частин: «У цей же час вірмени святилище своє гермафродитське зводять із цегли»¹⁶⁸. Ю.Б.Зиморович застосовує метафору гермафродита¹⁶⁹ не відносно конкретної будівлі, а щодо вірменської церкви загалом, аби передати її сприйняття католиками як напівхристиянської, напіверетичної.

Якщо в Тацита *ненадійність/двозначність* вірменів пояснювалася географічним розташуванням їхньої країни між Римом та Парфією та «душевним складом», то у Ю.Б.Зиморовича вона вроджена, успадкована риса цілого народу. Проміжне географічне становище Вірменії в Тацита у львівського автора перетворюється на циркуляцію вірменських купців зі Львова до східних країв і назад. Вони провадять комерцію між християнськими та мусульманськими країнами. Вірмени *двозначні/непевні*, тому що одночасно поєднують у собі протилежні риси. Львівські вірмени є підданими польського короля, утім перебувають у надто тісних стосунках з османцями (а відтак підозрілі). Вони й не чужинці у Львові, оскільки мешкають тут від заснування міста, і не громадяни його, позаяк не є католиками. Вірменська церква ніби християнська, але не католицька, тобто еретична. Вірменські ієрархи начебто й шукають порозуміння з римською курією, але відступитися від своїх «помилку» не хочуть. Львівські вірмени немовби й погодились на унію з католицькою церквою (компроміс було знайдено у 1653–1654 рр.), але католиками так і не стали, перетворившись на вірмено-католиків – знову ж таки ознака *двозначності*. Таким чином, вірмени у Ю.Б.Зиморовича перебувають у проміжному становищі – між татарами/турками та римо-католиками/поляками, як у Тацита – між Парфією та Римом.

Якщо наше припущення, що Ю.Б.Зиморович розпочав роботу над «Потрійним Львовом» із наміром піднести його королеві Янові Казимиру, є вірним, то згадки про вроджену *ненадійність/двозначність* вірменів (із посиленням на античний авторитет Тацита) мали служити пересторогою монархові, щоб утримати його від надання цьому народові нових привілеїв та шляхетства, що могло б призвести до порушення соціальної стратифікації у Львові. Як ми вже продемонстрували, робота над «Потрійним Львовом» була рефлексією не стільки над далеким минулим, скільки над недавнім часом, періодом особистого життєвого досвіду Ю.Б.Зиморовича. Написання послідовної хроніки міста, яка акцентує тяглість в його розвитку, є спробою подолати розрив, викликаний потрясіннями 1648–1658 рр. Нобілітація Львова королем у 1661 р. сприймалася патриціатом як нормалізація після розриву, утім очевидним для всіх було те, що цілковите повернення в минуле (до 1648 р.) неможливе. Ідеалізація Казимира Великого й чеснот «наших предків» – «перших

¹⁶⁸ «1363. Ecclesia Armenorum et s. Georgii. Eadem tempestate Armeni quoque delubrum suum hermaphroditum opera latericio erigebant» (Ibid. – P.69).

¹⁶⁹ У давньогрецькій міфології Гермафродит поєднував у собі риси бога Гермеса та богині Афродіти, звідки його складне ім'я.

німців» стала пошуком у далекому минулому нещодавно втраченої стабільності, ознакою невпевненості перед невизначеністю майбутнього. Ідеальне місто часів Казимира Великого та «перших німців» – створена Ю.Б.Зиморовичем утопія, подібна до ідеалізованої давньої Персії в «Кіропедії» Ксенофонта (IV ст. до н.е.) та загиблого в давнину ідеального міста Атлантида у Платона («Діалоги Тімея та Критія», 360 р. до н.е.). Постійне підкреслення тих чи тих явищ/рис у минулому було типовим переносом бажаного в ідеалізоване минуле, указує на слабкі місця соціального ладу та виклики у сучасній авторові реальності.

Показово, що «перші німці» – групові предки львівського патриціату – у Ю.Б.Зиморовича анонімні (так само анонімними є «войовничі сармати» – легендарні предки цілого шляхетського стану польського королівства). Розповідаючи про чесноти та досягнення «перших німців», автор завжди пише про них як про групу, не згадуючи імен. Він також не робить спроб вибудувати сімейні родоводи патриціїв «німецького» періоду історії міста. Це й не дивно, адже львівська міська верхівка часів Ю.Б.Зиморовича не мала нічого спільного з патриціями XIV–XV ст. Метою автора «Потрійного Львова» було вибудувати тяглість – *давні корені* сучасного патриціату. У цьому плані винайдення престижних предків для міського патриціату відрізняється від аристократичних зразків – шляхта завжди конструювала сімейний родовід, що складався з конкретних осіб і мав першопредка-засновника (справжнього чи вигаданого). Цей першопредок був nobilitований королем чи князем, або хоча б служив правителю (як правило, мечем), що давало його нащадкам право на nobilitацію. Чим давніше коріння аристократичного роду, чим довша генеалогія, тим більший соціальний престиж його представників, тим обґрунтованіші їхні претензії на статус, уряди тощо. У Ю.Б.Зиморовича вигадана групова генеалогія львівського патриціату сягає 300-річної давнини. Через заяви про шлюби німців із польками та прийняття поляків до участі в управлінні містом автор у традиційний спосіб «споріднював» діахронні групи міського патриціату. Також він легітимізував принцип кооптації нових членів до міської верхівки, зокрема через шлюб (шлях, який пройшли, скажімо, сам Ю.Б.Зиморович у XVII ст. та П.Кампіан – зразковий новий патрицій – у XVI ст.). Зі шляхетської моделі автор також запозичив образ монарха: у цій ролі в нього виступає Казимир Великий – засновник і покровитель міст, який надає «першим німцям» – батькам-засновникам Львова – землі, права та привілеї.

З іншого боку, Ю.Б.Зиморович зробив запозичення зі ще однієї наявної на той час моделі – цехової. Оскільки цехи утворювалися за професійною ознакою й майстри не були між собою родичами, то конструювання генеалогічної тяглості в даному випадку не мало сенсу, а відтак засновником-покровителем цеху (ширше професії) виступав певний святий, який був тієї самої професії (як, наприклад, лікарі св. Косьма і Даміан – покровителі медиків, св. Йосип (батько Ісуса) – покровитель теслярів), або ж із життя котрого було відомо, що через певні епізоди він був пов'язаний з певною професією (св. Миколай – покровитель моряків). У Ю.Б.Зиморовича анонімні німці – засновники міст у Польщі та носії маґдебурзького права – стоять біля витоків соціо професійної групи – міського патриціату (в ролі покровителя групи знову ж таки виступав Казимир Великий).

Оскільки у цеху професію, майстерню і статус майстра успадковували переважно його сини (або, за відсутності синів, зяті), то й керування містом – посади в магістраті – логічно зосереджено в руках вузької групи осіб, яка поповнюється переважно за рахунок синів або зятів цих самих осіб. Магістрат, як і цех, є професійною корпорацією, члени котрої наділені як знаннями та вміннями належної кваліфікації, так і чеснотами. До цеху приймають і сторонніх осіб, якщо вони продемонструють належну професійну кваліфікацію та пошану до цехових звичаїв. Сам Ю.Б.Зиморович підкреслював, що завдяки своїм здібностям він із плебеїв-передміщан був прийнятий до лав патриціату (а також і шлюбом із дочками райців). Більшість із сучасних йому львівських патриціїв перебувала у цій групі лише у другому поколінні, у багатьох тільки батьки оселилися у Львові протягом другої половини XVI ст. Тому-то у Ю.Б.Зиморовича «перші німці» виступають *референтною групою* – значимою спільнотою, з якою індивід (група осіб) співвідносить себе як з еталоном, і на норми та цінності котрої він орієнтується¹⁷⁰. Отже, у сконструйованому Юзефом Бартоломеем Зиморовичем груповому минулому католицького патриціату Львова на першому плані був, з одного боку, груповий консенсус (співвіднесення себе з певними предками, чеснотами, цінностями та практиками), з іншого – протиставлення *своєї* групи іншим (католицькому *поспільству* – плебейам, вірменській та русинській громадам).

¹⁷⁰Про референтні групи див.: *Human H.* The Psychology of Status. – New York, 1942.

This article investigates invention of the prestigious ancestors and construction of collective genealogy of L'viv's/Lemberg's urban patriciate in J.B.Zimorowicz's "Leopolis triplex". The article examines how J.B.Zimorowicz portrays his contemporary patriciate as having the virtues necessary to govern the city as well as for ennoblement by way of using quotations from the Tacitus' "Germania". It also contributes into better understanding of how the nobility's model – sarmatism – influenced the urban patriciate's views on the prestigious past. The case study of a single quotation from Tacitus' "Annales" demonstrates early modern perceptions about the virtues as innate for a given ethnos and inherited by its members through many generations. The article exploits interconnectedness of the social and ethnic in the making of urban community image, in particular in the presentation of a social conflict as an ethnic one (between the Catholic patriciate and Armenian merchants). It analyses how J.B.Zimorowicz tried to legitimate accelerations or delays in the social mobility of different groups of the city's population in his opus. The break produced by the political and military crisis of 1648–1660 influenced actualization of the concepts of "constancy", "ambiguity", and "militancy" in the public discourse. This actualization, in turn, influenced the narrative concept of "Leopolis triplex", which reflects its author's attempt to overcome the break and to restore continuity. Thus, the article contributes to the study of the seventeenth-century urban elites' worldview, including in their understanding of how the past was reshaped for the present purposes.

Keywords: *Zimorowicz, "Leopolis triplex", urban community, Catholic patriciate, Armenian merchants.*

ПРО НАЩАДКІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА ПОЛТАВЩИНІ ХVІІІ ст.

У публікації представлено два виявлені у фондах Центрального державного історичного архіву України документи, котрі стосуються справи про закріпачення поміщиками Базилевськими нащадків гетьмана Богдана Хмельницького – козаків Миргородського полку Федора й Романа Крикуненків.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, нащадки, закріпачення.

Про особисте життя видатного гетьмана України Богдана Хмельницького відомо, на жаль, дуже й дуже мало. Серед понад 600 універсалів та листів козацького очільника не збереглося жодного (!), написаного до дружини чи дітей, немає й бодай стислого щоденника («діаріуша») або якогось іншого джерела такого типу особистого походження. Через це доводиться спиратися на короткі, часом сумнівні повідомлення іноземних авторів, які не дають достатньо повної картини. Невідомо точно навіть місце й рік народження гетьмана, кількість його дітей, не кажучи вже про онуків... Лише у самостійній Україні з'явилися ґрунтовні дослідження родини Б.Хмельницького авторства Я.Дашкевича та В.Кривошеї, але в них через брак джерел залишилися нерозв'язаними ряд важливих питань. Так, В.Кривошея дійшов висновку, що подружжя Богдана й Ганни (Гафії) Хмельницьких мало 3–4 синів і 6–8 доньок¹. Про онуків дослідники або мовчать, або висловлюються туманно. Із синів Богдана лише Тиміш начебто мав двох близнят від Роксанди, дочки молдавського господаря Василя Лупу; із дітей дочок відомо тільки про Юрія Нечая – сина полковника Івана Нечая та Стефаниди Хмельницької, Юрія й Василя Виговських – синів Данила Виговського (брата гетьмана Івана Виговського) та Олени Хмельницької. В іншій дочці (незваної на ім'я) від шлюбу з Лукою Мовчаном був син Федір і дочка (також невідома на ім'я), яка стала третьою дружиною Григорія Дорошенка, брата гетьмана Петра Дорошенка. Але враховуючи те, що в тогочасних українських родинах було у середньому 7–8 дітей, можна припустити, що внуків гетьмана набагато більше, а джерела зберегли імена лише деяких з них.

Є певні підстави вважати, що нащадки Богдана живуть і в наш час. Щоправда, до гетьманів і кошових отаманів примазується чимало самозванців. Так, одному з авторів цієї публікації доводилося бачити «нащадків» Петра Конашевича-Сагайдачного, Івана Сірка, чути про «нащадка» Петра Дорошенка з Австралії тощо. Однак якось у коридорах академічного Інституту історії в 1980-х рр. нам довелося поговорити з 50-річним чоловіком, котрий називав себе нащадком народовольця В.Дебагорія-Мокрієвича і прийшов в якійсь справі останнього (нагадаємо, що Карпо Мокрієвич був у 1669 і 1672 рр. генеральним писарем Війська Запорізького). Він сказав, що за родинним

¹ Дашкевич Я. Родинний клан Хмельницьких // Київська старовина. – 1995. – №4. – С.95–101; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – С.69.

переказом їхнім предком був Іван Нечай, дружиною якого була Стефанида Хмельницька. «Але ж вони були заслані у Сибір!». «Так. Але вони повернулися із заслання». Ця інформація була сприйнята зі зрозумілим скепсисом, адже ніяких документів, що підтвердили б її правоту, незнайомий співрозмовник не мав. Яким же було здивування, коли 2002 р. в Головному архіві давніх актів у Варшаві нам удалося виявити матеріали, котрі чітко свідчили, що в 1668 р. (після Андрусівського перемир'я 1667 р.) Іван та Стефанида були повернуті з Сибіру на Батьківщину, але замість Бобруйського староства, яке їм належало до заслання, вони від короля Речі Посполитої Яна Казимира отримали менш престижне Загальське староство (теж у Південній Білорусі)². Отже, якщо в даному випадку родовий переказ незнайомця виявився вірним, то цілком вірогідно, що він був нащадком не тільки В.Дебагорія-Мокрієвича, але й Богдана Хмельницького!

Те, що в архівосховищах ще можна віднайти дані про рід Хмельницьких, переконує остання наша знахідка. У фонді ЦДІАК України №763 («Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайського») виявилася справа 1775 р. на трьох аркушах «Про закріпачення поміщиками Базилевськими нащадків Богдана Хмельницького – козаків с. Остап'є Миргородського полку Федора та Романа Крикуненків». Село Остап'є (нині у Великобагачанському р-ні Полтавської обл.) нам відоме вже тому, що неподалік від нього – знамениті Турбаї, знані через антикріпосницьке повстання останньої чверті XVIII ст., і Зубані (Глобинський р-н Полтавщини) – рідне село батька одного з авторів цієї публікації, яке значиться ще на картах І.Л. де Боплана (перша половина XVII ст.).

6 (17) червня 1775 р. графові Румянцеву було направлене «доношение» (по суті, скарга) козаків Остап'ївської сотні Миргородського полку на братів Базилевських (Федір Федорович був остап'ївським сотником у 1764–1772 рр., а Андрій Федорович Базилевський обіймав цей уряд упродовж 1772–1783 рр.). У цьому документі говорилось про те, що місцеві козаки, прозвані Карпенками або Крикунами (Крикуненками), є нащадками Григорія та Юхима Хмельницьких (очевидно, рідних братів), які були чи то внуками, чи то правнуками гетьмана. Вони жили у Чигирині, а потім із сестрою Марією переселися до с. Остап'є, були козаками. Тут їх почали називати Карпенками, а потім і Крикунами. По смерті Юхима залишилося двоє синів: Ничишпир і Федір, а по смерті Григорія – малолітні Павло й Роман. Із часом Павло проживав у свого зятя – підданого Базилевських: Григорія (остап'ївського сотника у 1757–1764 рр.) і Федора. Роман служив у різних козаків, а потім, досягши повноліття, купив маєтність у сусідньому селі Шилівці та перебрався туди, а за ним і Павло. Обидва несли козацьку службу, але через два роки Павло помер. Тим часом Базилевські потроху почали обтяжувати Романа повинностями, котрі зазвичай накладалися на кріпаків. Урешті вчинили розбійницький напад на його дім, захопивши матір, дружину, дітей і рухоме майно, та вивізили їх до своєї слободи Очереватої. Сам Павло втік до двоюрідного брата

² Мицик Ю.А. *Albaruthenica: Студії з історії Білорусі.* – К., 2009. – С.210–215.

Федора і разом із ним подав у Сорочинцях відповідну скаргу на Базилевських на ім'я миргородського полковника Федора Зіньківського (перебував на цьому уряді впродовж 1774–1782 рр.). У ній вони також вказали, що документи, які підтверджували їхнє походження від Богдана Хмельницького та шляхетство, у Федора Юхимовича взяв Павло – покійний батько Якова Махненка (Михненка), остап'ївського сотенного писаря. Ці папери писар відмовлявся повернути їхнім власникам, хіба що за гроші (як сказала писарева мати, треба було заплатити 20 руб.). Оскільки скарга на ім'я миргородського полковника не дала результатів, Павло та Федір, боячись, щоб їх не спіткала доля земляка (Сави Валенка), якого з козацького стану силоміць перевели у кріпаки, побоюючись також погроз із боку Базилевських, залишалися у Сорочинцях і просили графа П.Румянцева, як президента Малоросійської колегії, щоби він захистив їх – забрав документи на шляхетство в остап'ївського писаря й перевів в інший полк (Полтавський, Решетилівську сотню). До цієї скарги долучено лист решетилівського сотника Х.Бузановського (сотникував у 1767–1779 рр.).

Не знаємо, як завершився цей конфлікт, і якою була доля ймовірних нащадків Богдана Хмельницького. Але безмежне свавілля поміщиків Базилевських погано скінчилося для їхнього потомства – Степана, Івана та Мар'яни. У 1789 р. повстали козаки села Турбаї, яких Базилевські закріпачували. Їх підтримали мешканці сусідніх козацьких сіл Зубані, Очеретувате, Великі Кринки. Це повстання було придушене регулярними російськими військами аж у 1793 р., а проти його учасників розпочалися репресії...

*Доктор історичних наук, професор Ю.А.Мицик,
кандидат історичних наук І.Ю.Тарасенко (Київ)*

№1

6 (17) червня 1775 р. «Доношение» козаків Остап'ївської сотні Миргородського полку Карпенків (Крикунів, Крикуненків), котрі вважали себе нащадками Богдана Хмельницького, графові П.Румянцеву зі скаргою на закріпачення їх поміщиками Базилевськими

Его сиятельству высокоповелительному г-ну генералу-фельдмаршалу, командующему армиею и корпусом, расположенными в стороне Крыма, Малой России генерал-губернатору, коллегии Малороссийской президенту, кирасерского военного ордена полку полковнику и разных орденов кавалеру графу Петру Александровичу Румянцеву

Нижайшее доношение.

Умершие отцы наши, Григорий и Евфим Хмельницкие, бывшего малороссийского гетмана Богдана Хмельницкого внуки или правнуки, совершенно по простоте нашей мы знать не можем; жителствовали в украинском под державою Полскою находячомся в городе Чигирине. Ревнуя предку своему, гетману Хмельницкому, вышли с

сестрою Мариєю под державу Російську в Малую Росію полку Миргородского в местечке Остапье, где искупя козацькие грунты; обопольно служили престолу російскому козацько, отбувая воинские службы чрез многие года по смерти их, переименовав по простоте их Карпенками, а на последни нас уже прозывают и Крикунами, а по смерти их от Евфима оставшись два сына с нас просителей, Никифор да Федор, и ныне выборную козацькую службу и чрез всю прошедшую турецкую войну в походе отправляли; по Григорию ж остались в малолетстве два сына Павло да с нас просителей Роман. И оной Павло по причине временного прожития его в зятя нашего по сестре посполитого остаповского жителя подданного гспд суддеа земского остаповского Григория и городского миргородського Федора Базилевских, со соседом или работником совершенно знати не можем, а с нас Роман с малолетства до возраста находился по разным козакам в службе. Пришовши ж в совершенный возраст, купил в селе Шилувці той же сотне Остаповской поместье козацькое, и как с оногo, так и с прочих по отцу оставшихся недвижимых имений, отправлял же козацькую службу поныне, а по той и показанный Павло от зятя, подданного Базилевских, перейшовши в Шиловку, отправлял совместно с нас Романом козацькую службу по смерти свою чрез два года; прописанные ж г-да Базилевские, привлекая противозаконно с нас Романа в свое подданство, первы чрез четыре года взимали за умершого брата Павла якобы в рублевом окладе подлежащие денги по 60 копеек, которому платежу оной брат наш вовсе неподвержен был, ибо по отходе его от зятя, той зять посполитом остался наличной и сам хозяин, а брат наш толко малое время при нем прожил, а по том условно послали в прошлом году при партикулярных своих повозках в Крым за солью; а прошедшого априля 16 числа, наславши приказчика своего слободы Хрещатой Юрия Яркого со многолуством, гвалтовнически с нас Романа дом разорили, мати, також жену, детей и все движимое имение забрали и увезли в слободу свою Очеретоватую, а сам с нас Роман спасся побегом к брату с нас же Федору, по чему мы обидва, пришов в Сорочинцы, подавали на имя гна полковника миргородского Зенковского в полковую миргородскую канцелярию доношение с прошением защищения и отписания семейства и имения, так же и что мы суть точно фамилии гетмана Богдана Хмельницкого, о том имевшиеся в отца, с нас Федорового Евфима письменные документа [за]хваченные писара сотенного остаповского Якова Махненка отцем (кой уже умре) Павлом Махненком и по требованию не возвращены, а мати оногo писара Махненка сказывала, когда де двадцать рублей дамо сыну ее писарю, то де возвратит. Просили ж мы, чтоб от него писара отобрани были и отданны нам, и что отцы наши по выходе их с Чигирина не были нигде в подданстве, а суть козаки считались на ревизии; и хоча з полковой миргородской канцелярии послани были указы не известно нам, в какой силе, толко ничего не получили к помножайшим прозбам от гна полковника принуждены так отойти, а советовал толко возможным образом забрати семейство. А мы, волочась в Сорочинцах от 24 априля сего году, лишились совсем по нинешнему местному времени хозяйства, приходим к крайнему бедствию, а паче и опасаясь ити в Остапье, потому что оные гда Базилевские страшат нас взятием и тюрьмою, ибо находившогося в нашу ж бытность в Сорочинцах козака остаповского Савку Валенка, привлекаемого ними ж в подданство [и он просил же] защищения, схватили и увезли к себе, и чтоб и с нами того не зделалось. Принуждены бежат до покровительства вашего графского сиятельства, и рабски просим, от чесним милосердием от такова разорения нас защищать. И повеле

с нас Романа семейство з имуществом отобрать. Так же документа на наше шляхетство от писара сотенного Михненка отобрать же и вписать нас по способности в полк Полтавский в сотню Решетилловскую, и о том учинить высокомиловитое определение о сем низжайше просят козаки полку Миргородского житель местечка Остапья Федор и Роман, ныне прозываемые Крикуны.

1775 года, юня 6

№2

14 (25) квітня 1775 р., Решетилівка. Лист-клопотання решетилівського сотника Харламція Бузановського до остап'ївського сотника Федора Базилевського у справі Романа Крикуненка

Милостивый Гдрь Федор Федорович

Сего податель Роман Грыцков сын Крикуненко просил мене, чтобы я об нем вам милостивому гдрю, яко он при козаку сотне моей Якову Беленкому в ревизии сочиненной [1]764 года записан, учинил засвидетелствование, а как и по справке с ревизиею оного [1]764 года, в сотне моей сочиненною, явилось, что означенный Крикуненко подленно за оным Беленким в его в то время будучой, записан, для того вас, милостивого гдря, покорно прошу объявленного Крикуненка в сие местечко на жителство, как он в сотне моей по ревизии записан, отпустит, чем изволите одолжить пребывающего к вашему благородию з всегдашним почтением неотменного.

Милостивый гдрь вашего высокоблагородия вернопокорнейшого слуги Харламция Бузуновского

м. Решетилловки

д. 14 априля

1775 год

*Центральний державний історичний архів України, м Київ. – Ф.763. – Оп.1.
– №479*

This publication examines two documents, uncovered in the funds of Central State Historical Archives of Ukraine, concerning the case of enslaving the Bohdan Khmel'nyts'kyi posterity – Myrhorod regiments cossacks Fedir and Roman Krykunenko by the Bazylevs'kyi landowners.

Keywords: *Bohdan Khmel'nyts'kyi, posterity, enslaving.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Маґочій П.-Р.

Україна: Історія її земель та народів /

Автори: пер. з англ. Е.Гайдель, С.Грачова, Н.Кушко, О.Сидорчук; наук. ред. С.Біленький; відп. ред. В.Падяк. – Ужгород:

Вид-во В.Падяка, 2012. – 794 с. + XXII с.

Думка про те, що кожна генерація поновому переписує, або інакше репрезентує нашу минувшину, протягом 1990–2000-х рр. стала майже аксіомою в українському історієписанні. Утім, питання про певні «рецепти» чи новітні проекти представлення української історії з кожним роком набувають дедалі більшої полемічної гостроти та навіть конфронтаційності. Із цього погляду книжка відомого вченого Павла-Роберта Маґочія, ко-

трий позиціонує себе як американець карпато-русинського походження¹, становить помітний інтерес, оскільки пропонує самотутню версію прочитання й представлення історії України.

Грубезний фоліант з яскравою обкладинкою – репродукцією відомої картини Т.Шевченка «Катерина» та стилізованою графікою у назві книги, що подається у вигляді згорнутої стрічки, в якій угадується трохи призабутий, але такий пам'ятний символ Помаранчевої революції, відразу провокує читацьку увагу. Схожі асоціації нав'язує й текст – переклад другого видання (перше англomовне – 1996 р. та його український переклад 2007 р., друге англomовне – 2010 р.), первісно написаний, за висловом автора, іноземцем для іноземців, але адресований у даному випадку українській аудиторії. Вихідні концепти задекларовано вже в назві другого видання книги – історія земель і народів

¹ Про автора докл. див.: *Мушинка О.* Інтерв'ю з професором Павлом Робертом Маґочієм (Торонто, Онтаріо, 28 березня 1993 р.). – [Orwell], 1993. – 22 с.; Науковець, історик і громадський діяч: внесок Павла-Роберта Маґочія в наше розуміння України та Центральної Європи: Матеріали симпозиуму (Г.Грабович, Т.Кузьо, С.Плохій, О.Мотиль, Д.Арель). – Ужгород, 2012. – 84 с.; Павло-Роберт Маґочій: На Закарпатті ми робимо те, що рух громадівців робив в Україні в XIX ст. (інтерв'ю В.Склокіна) [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/intervyyu/291-pol-robert-magochii-na-zakarpatti-my-robymo-te-shcho-ruk-hromadivtsiv-robyv-v-ukraini-v-khikh-stolitti>

(перше видання мало традиційну назву «Історія України»), котрі тяжіють до мультикультурного та полінаціонального представлення територіальної мінливості. Тим паче, що П.-Р.Маґочій розглядає свій текст як першу історію України, принаймні у зазначеному сенсі. Вочевидь, найцікавішим є те, як переведені ці настанови в архітектоніці книги з винятковою увагою до способу/способів репрезентації фактографічного матеріалу.

Певні авторські вподобання простежуються вже у вступних заувагах – географія й територія, означення поняття «Східна Європа», історичні уявлення з перспективи відмінних традицій історієписання (російської, польської, української, радянської) та ін. Скажімо, для конкретизації й ілюстрування української позиції до основного авторського тексту подається витяг-вкладка про національну характерологію з відомої студії М.Костомарова – «Дві руські народності». Цей спосіб представлення мінливості у вигляді доповнюючих, точніше акцентуючих тематичних включень різноманітних текстових фрагментів (часто з документів, відомих пам'яток, споминів тощо, іноді у вигляді простих схем соціальної структури чи вертикалей адміністративного устрою) до провідної канви викладу надає йому динамічності та калейдоскопічності.

Згадаємо, приміром, такі вкраплення до основного масиву тексту, як кочові цивілізації, скіфські звичаї, прабатьківщина слов'ян, археологія в Україні, дискусія про проходження Русі, значення слова «Русь», християнство в Україні, подорож із Києва до Константинополя, система політичної спадкоємності в Київській Русі, її суспільна структура, Візантійська імперія та Русь, «Слово о полку Ігоревім», феодальний маєток, поява євреїв на українських теренах, Київська митрополія, погляди князя Костянтина Острозького, Берестейська унія, караїми, назва «Україна», суспільні верстви України наприкінці XVI – на початку XVII ст., православно-уніатське змагання, образ козацтва як чоловічої спільноти, Б.Хмельницький та євреї, Переяславська угода, суспільні верстви козацької держави, відступництво І.Мазепи, адміністративна структура Наддніпрянської України до та після 1860-х рр., соціальні стани Наддніпрянщини, що означає Україна для Польщі, спогади про штетл, погроми, Валуєвський циркуляр, Емський указ, Головна руська рада, старорусини, русофіли та українофіли, структура австрійського парламенту, українська діаспора, інші діаспори з України, на дні національної ієрархії в габсбурзькій Австрії, I та III Універсали Української Центральної Ради, мирна угода УНР і Центральних держав, С.Петлюра й погроми, меноніти у вирі революції, союзний договір між УСРР та РСФРР, українізація, комунізм і національне питання, Голодомор 1933 р., партійні чистки, жінки й український національний етос, проголошення незалежності України та ін.

Інколи текстові вкладки подаються у вигляді сформульованих питань, на які пропонуються різні варіації відповідей. Наприклад: «Що таке Східна Європа?», «Якою мовою розмовляли в Київській Русі?», «Як називати Козацьку державу?», «Що таке національність?» і т.п. Такі фрагменти-вставки надають викладу діалогічності й, заразом, демонструють версіальність можливих потрактувань та інтерпретацій як у сфері історієписання, так і у царині соціогуманітаристики.

У другому виданні книги П.-Р.Магочія з'явилося й кілька нових текстових вкладок: Трипільська цивілізація, італійські колонії-факторії у Криму та «чорна смерть», суспільні стани в Литві й Польщі, караїми, «чи був кримський полон таким вже й поганим?», етнічні чистки в радянському стилі (депортація народів), «чи була Помаранчева революція революцією?».

Натомість просторовий рефрен як у першому, так і другому виданнях задає загальний формат і структуру викладу, себто масштабує соціо- та етнокультурне тло, на якому розгортається сюжетне дійство. Не випадково споглядаємо різноманітне соціо- й етнокультурне маркування території *Pax Scythica*, *Pax Romana*, *Pax Chazarica*, *Pax Mongolica*, а починаючи з ранньомодерних часів – конфігурації та реконфігурації українських земель. Водночас значна увага приділяється адміністративно-управлінським і соціальним структурам та окремим верствам, станам, інколи їм присвячуються спеціальні текстові вставки. Власне, П.-Р.Магочій здебільшого оперує соціальною, етнічною та культурною площинами минувшини, у котрі вплітаються епізоди з політичної й економічної історії, міжнародних відносин, конфесійних стосунків, міграційні й демографічні процеси, війни та соціальні катаклізми тощо.

Примітною рисою праці є репрезентація множинності поглядів і багатоманітності уявлень стосовно різних подій, явищ та процесів. Наприклад, оповідаючи про Уманську різанину 1768 р. автор подає її освітлення в українській, польській та єврейській традиціях. Вислідом такого підходу стала самобутня мозаїчна палітра викладу, котра доволі органічно перетікає з одного сегмента до іншого.

Конструкція минувшини, представлена у другому виданні, наслідує перше видання книги. Текст П.-Р.Магочія, як і у першому виданні, поділяється на десять частин: 1) Докиївські часи; 2) Київський період; 3) Литовсько-польсько-кримський період; 4) Козацька держава, 1648–1711 рр.; 5) Українські землі у XVIII ст.; 6) Українські землі в Російській імперії; 7) Українські землі в Австрійській імперії; 8) Перша світова війна та боротьба за незалежність; 9) Міжвоєнні роки; 10) Друга світова війна та повоєнні роки.

Загалом автор уникає виразного політичного чи економічно-господарського маркування минувшини. Утім, споглядаємо й певне орієнтальне акцентування, зокрема П.-Р.Магочій відмовляється від традиційного формулювання «литовсько-польський період», яким він послуговувався в першому виданні, і вводить нове означення – «литовсько-польсько-кримський період». Відтак у другому виданні з'являється новий розділ – «Татари та Кримський ханат». Новий розділ було долучено й до восьмої частини – «Революція та інші національності Наддніпрянської України». Урешті, ще один додатковий розділ – «Незалежна Україна» – з'явився в десятій частині, що відображає період пострадянської трансформації в Україні.

Низку розширень і доповнень помічаємо і в окремих розділах другого видання. Наприклад, у розділі «Інші народи України» долучено інформацію про становище Молдавської АСРР та національно-територіальні утворення в радянській Україні, а також відомості про побутування ряду національних меншин – молдован і болгар.

Окрім того, варто згадати 46 карт та 23 таблиці, а також покажчики імен, географічних, адміністративних назв, окремий великий блок рекомендованої літератури. Останній не є звичайним бібліографічним переліком публікацій, а подається як своєрідна збірка коментарів, котрі призначені зорієнтувати читача в наявній англомовній літературі з української та східноєвропейської історії.

Зауважимо, що у книзі простежується спадкоємність низки концептуальних підходів. Зокрема, П.-Р.Магочій тримається відомої схеми чеського історика М.Гроха про три стадії національного руху, хоч і модифікує цю конструкцію².

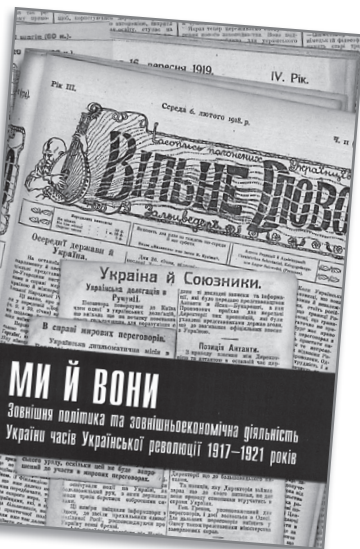
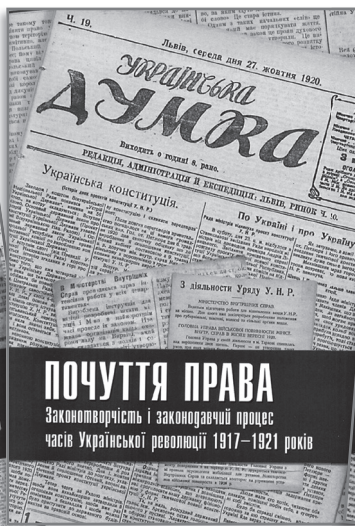
Певний інтерес становлять і редакційні зміни. Скажімо, у другому виданні у назвах розділів, присвячених ХІХ ст., уживається дефініція «національне пробудження» (в українському перекладі першого видання один із розділів мав назву «Українське національне відродження у Наддніпрянщині до 1860-х рр.»). Модифікуються й уточнюються назви окремих розділів та текстових вставок. Наприклад, вкладка, котра в першому виданні подається як «“Український голокост”: голодомор 1933 р.», у другому – «Голодомор 1933 р.: смерть від голоду».

На цьому тлі представлення персоналій з обсягу історії України у книзі П.-Р.Магочія є доволі вибіркоvim та обмеженим. Окремі текстові сегменти, а не фрагментарні чи контекстуальні згадки, присвячено лише таким знаковим історичним особам, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Костянтин Острозький, Богдан Хмельницький і особливо розлого репрезентований гетьман Іван Мазепа. Причому автор навіть зупиняється на образі І.Мазепа, його кар'єрі, гетьманстві та особистій долі. Такий, зорієнтований на західного читача, пантеон постатей української минувшини, до якого фактично не потрапив жоден з українських діячів ХІХ–ХХ ст. – досить показовий, оскільки дозволяє дещо інакше подивитися на просторово-культурницький рефрен зазначеної книги.

Зрештою текст П.-Р.Магочія витворює не стільки просторово-територіальний, скільки мультикультурний та поліетнічний образ, точніше низку сполучених між собою образів історії України. Цей досвід культурознавчої репрезентації територіальної історії досить цікавий для українських дослідників у світлі сучасних наукових дискусій. Водночас зазначена книга дозволяє не тільки скласти певні уявлення про те, як сприймається українська минувшина у західному світі, а й замислитися щодо сучасних способів її представлення англомовній читацькій аудиторії.

² *Магочій П.* Українське національне відродження: Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – С.97–107.

О.В.Ясь (Київ)

СВЯТО ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ
до річниці Акту Злуки УНР і ЗУНР

ПОЧУТТЯ ПРАВА
Законотворчість і законодавчий процес
часів Української революції 1917–1921 років

МИ Й ВОНИ
Зовнішня політика та зовнішньоекономічна діяльність
України часів Української революції 1917–1921 років

БУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
Економічна та соціальна політика України часів
Української революції 1917–1921 років

РЕВОЛЮЦІЯ В КУЛЬТУРІ
Формування державної гуманітарної політики
під час Української революції 1917–1921 років

Із ПЕРШОДЖЕРЕЛ. –
Вип. 1–5. – К.: Інститут
законодавства Верховної
Ради України, 2012

Національно-визвольні змагання українців, котрі тривали впродовж багатьох століть, із новою силою спалахнули на початку ХХ ст. та завершилися перемогою лише в 1917 р., в умовах гострої кризи Російської й Австро-Угорської

імперій. Величезне патріотичне піднесення, розбудова місцевого самоврядування та крайових органів управління в Україні в межах тоді ще єдиної російської держави цілком логічно призвели до створення Української Народної Республіки та проголошення її незалежності IV Універсалом Української Центральної Ради. Цього державницького устремління не могли зупинити ані внутрішні партійні чвари, ані часта зміна урядів, ані відсутність стратегічного бачення майбутнього розвитку держави, ані зовнішня інтервенція. Однак здобутий у роки Української революції 1917–1921 рр. досвід державотворення переконливо засвідчив, що проголошення незалежності без реальних кроків щодо консолідації суспільства, проведення важливої зовнішньої та внутрішньої політики призводить до розчарування і зневіри громадян, втрати ними довіри до державних інститутів. Відповідні настрої є чи не найбільшою загрозою національній безпеці держави. Саме тому досвід державотворення майже столітньої давнини актуальний і сьогодні, а врахування помилок минулого служить запорукою уникнення їх у майбутньому.

Зовнішня та внутрішня політика УНР періоду Української Центральної Ради, Української Держави гетьмана П.Скоропадського та УНР періоду

Директорії активно досліджуються науковцями вже понад 20 років. Дух тієї епохи промовляє до нас практично з кожного кадру кінохроніки та документального рядка. Численні збірники документів і матеріалів, підготовлені на їх основі монографічні й дисертаційні дослідження, окремі наукові праці українських та зарубіжних фахівців дають сучасному читачеві загалом докладне уявлення про хід бойових дій на українських землях у 1917–1921 рр., процеси національного відродження, перебіг політичного життя, діяльність державних і громадських інституцій, міжнаціональні та конфесійні відносини тощо.

Однак наявна інформація не була б повною без активного залучення тогочасних газет, які, ніби весняна повінь, заповнили в роки революції не лише Київ та інші великі міста, а й більшість повітових містечок. Із преси черпали новини не лише інтелігенція, солдати, робітники, селяни, а й провінційні державні службовці, до яких газети нерідко доходили раніше, ніж офіційні циркуляри. А враховуючи те, що преса була чи не єдиним масовим способом донести власну позицію до широких верств суспільства, мати власну газету вважали за необхідність не лише вищі державні інституції, а й численні партії та громадські об'єднання, усі воюючі армії та навіть місцеві отамани. Аналіз такої різносторонньої інформації дає змогу уявити масштаби тих чи інших подій, зміни зовнішньополітичної орієнтації чи ситуації всередині країни, ставлення різних політичних сил до тих чи інших владних ініціатив, реакцію на них суспільства. Звичайно, науковці досить часто використовують наявні газетні публікації для уточнення окремих фактів, підтвердження чи спростування власних положень і висновків, заповнення «білих плям» в історії, які є нерідкими для того буремного періоду. Однак переважно це публікації кількох провідних газет, що виходили в Києві, Харкові, Катеринославі чи Одесі. Враховуючи той факт, що влада (незалежно від кольору прапора) рідко контролювала досить значну територію, а відомості про своїх опонентів часто подавала у викривленому світлі, інформація цих видань також потребує критичного джерелознавчого аналізу й верифікації, у тому числі реакції на відповідні події або заяви з боку політичних опонентів. Провести таку перевірку за матеріалами тогочасної періодичної преси досить складно через фрагментарність відомостей, відсутність значної кількості необхідних видань, розпорошеність їх у різних архівах та бібліотеках.

Пошук і систематизація відповідної інформації є досить копітким та фінансово затратним процесом, адже чи не більшість із наявних тогочасних газет погано читається через «згасання» тексту, низьку якість паперу, потребує реставрації й додаткової роботи з очищення при переведенні її у цифровий формат. Така робота непосильна для більшості поодиноких науковців-ентузіастів, які займаються дослідженням періоду Української революції 1917–1921 рр. У цьому контексті проведена співробітниками Інституту законодавства Верховної Ради України О.Л.Копиленком, Є.Р.Бершедою та І.М.Мищаком багаторічна пошукова робота в архівах і газетних фондах бібліотек у тісній взаємодії з профільними установами НАН України (активну участь у проекті, зокрема, брав академік НАНУ О.С.Онищенко) дала їм змогу нагромадити величезний обсяг статей періодичних видань 1917–1921 рр., котрі виходили як в Україні, так і

за її межами – переважно в європейських країнах, де в той час активно діяли українські громадські рухи або розміщувалися табори військовополонених та інтернованих українських вояків.

Систематизація всього зібраного матеріалу дала змогу впорядкувати серію видань «Із першоджерел», кожне з яких присвячене певній проблематиці. Це, зокрема, питання проголошення незалежності та соборності українських земель, правової політики й законотворення УНР і Української Держави, ключових проблем зовнішньої політики та зовнішньоекономічних відносин, економіки й соціальної політики, культурного життя тощо. Характерно, що автори не стали скорочувати текст публікацій і відтворювати газетні статті відповідно до вимог сучасного правопису, а перевидали їх репринтним способом, тим самим зберігши повну автентичність тексту. З огляду на цілковиту зрозумілість тогочасної української та російської мов цей крок видається цілком виправданим.

Перше видання серії, приурочене до річниці Акту злуки УНР і ЗУНР, вийшло у брошурному форматі¹. Воно стало пробним каменем упорядників із метою виявити затребуваність відповідної інформації та реакцію на неї наукової спільноти. Брошура, представлена 25 квітня 2012 р. у рамках роботи Міжнародної наукової конференції «Українська революція 1917–1921 рр.: погляд із сьогодення», отримала багато схвальних відгуків присутніх, серед яких – представники наукових установ і вищих навчальних закладів України, Росії, Польщі, Румунії. Надійшли також пропозиції щодо її доповнення й розширення тематики. Тож подальші видання серії вже було впорядковано з урахуванням відгуків і побажань, вони стали помітно «товстішими», а головне – істотно доповнилися матеріалами регіональних видань та періодикою різних політичних сил і об'єднань, що дало змогу відтворити цілісну картину тогочасного суспільного життя.

Наступне видання², окрім фахівців з історії Української революції 1917–1921 рр., викликало зацікавлення істориків права. Такий інтерес зумовлювався тим, що упорядники збірника не ставили собі за мету оприлюднити надруковані тогочасними газетами офіційні документи, які переважно відомі дослідникам зазначеного періоду та повністю або частково вже опубліковані. Газетні статті щодо тих чи інших знакових державних актів, витяги з них вміщено у збірнику лише в тому випадку, якщо вони обговорювалися на шпальтах газети чи коментувалися урядовцями або експертами та наводилися, на думку останніх, позитивні й негативні наслідки впровадження їх у життя. Як наслідок, такі коментарі та обговорення стали додатковим індикатором суспільних настроїв або спробою вплинути на суспільну думку, що також опосередковано характеризує досліджувану епоху. А головною ідеєю видання

¹ Свято об'єднання України (До річниці Акту Злуки УНР і ЗУНР) / Упор. О.Л.Копиленко, І.М.Мишак (репринт. вид.). – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – 64 с. (серія «Із першоджерел», вип.1).

² Почуття права (Законотворчість і законодавчий процес часів Української революції 1917–1921 років) / Упор. О.Л.Копиленко, Є.Р.Бершеда, В.В.Писаренко, І.М.Мишак (репринт. вид.). – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – 416 с. (серія «Із першоджерел», вип.2).

збірника «Почуття права» було відображення плюралізму думок, різноманітних концепцій і стратегій розвитку українського законодавства, продиктованих як зарубіжними впливами, так і вітчизняною правовою традицією.

Новацією серії є оприлюднення окремим збірником³ майже двохсот статей, які характеризують зовнішню політику та зовнішньоекономічну діяльність українських урядів. Фрагменти дипломатичних переговорів, проекти двосторонніх угод і ті зміни, які вносилися до них у процесі перемовин, доводять зрілість молодих українських дипломатів, їхню рішучість і професіоналізм у відстоюванні державних інтересів. Водночас наведені публікації певною мірою спростовують штампи і стереотипи щодо ставлення інших держав до України. Зі шпальт газет нерідко проглядається непослідовність заявленого українськими політиками курсу, неспроможність виконати взяті на себе зобов'язання, у тому числі економічного характеру, чим успішно користалися як союзники УНР та Української Держави, так і їхні супротивники, дискредитуючи українську владу та перебираючи на себе її повноваження.

Певною мірою дискусійним видається розділення економічної діяльності та «зовнішню» та «внутрішню», присвячення окремого збірника серії економічній і соціальній політиці⁴. Проте аналіз пропонованих статей свідчить про невіддільність тогочасного економічного становища від соціальної сфери та забезпечення населення продовольством, зокрема найбільш вразливих верств – інвалідів війни, людей літнього віку й дітей, що було чи не головним завданням державних органів у соціальній сфері. Підібраний упорядниками матеріал дає докладну картину основних економічних проблем, їх відмінність у регіональному вимірі, бачення й спроби вирішення різними політичними силами ключового на той час земельного питання. Досить показовими є відмінності економічної й соціальної політики в УНР та ЗУНР, а також реакція суспільства на спроби урядів подолати безробіття, корупцію, спекуляцію тощо.

Найбільш насиченим в інформативному плані стало п'яте видання серії⁵, присвячене національно-культурному відродженню, що побачило світ у двох томах (усього в них розміщено майже 450 газетних статей). Назвавши видання вже традиційно для серії за заголовком одного з матеріалів тодішньої преси, упорядники помітно розширили тематичні межі збірника. У цілому ж, окрім власне статей із питань культури, збірник багато уваги приділяє питанням освіти, що й не дивно, адже відкриття нових навчальних закладів стало своєрідною візиткою «революції в культурі». Звісно, якщо попередні збірники

³ Ми й вони (Зовнішня політика та зовнішньоекономічна діяльність України часів Української революції 1917–1921 років) / Упор. О.Л.Копиленко, І.М.Мишак, О.О.Рафальський (репринт. вид.). – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – 312 с. (серія «Із першоджерел», вип.3).

⁴ Будова української держави (Економічна та соціальна політика України часів Української революції 1917–1921 років) / Упор. О.Л.Копиленко, Є.Р.Бершеда, І.М.Мишак (репринт. вид.). – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – 276 с. (серія «Із першоджерел», вип.4).

⁵ Революція в культурі (Формування державної гуманітарної політики під час Української революції 1917–1921 років): У 2 т. / Упор. О.С.Онищенко, О.Л.Копиленко, Є.Р.Бершеда, І.М.Мишак (репринт. вид.). – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – Т.1. – 440 с.; Т.2. – 368 с. (серія «Із першоджерел», вип.5).

фактично обмежувалися включенням практично всіх наявних статей (за винятком уже введених до наукового обігу публікацій), то статті останнього збірника пройшли ретельний відбір. До честі упорядників, інформація у виданні представлена досить збалансовано. І хоча кількість статей, присвячених питанням освіти й українізації навчальних закладів помітно переважає, вона відображає загальну тогочасну тенденцію. При цьому характерними є статті, спрямовані на захист російської мови, а також ті, переважно партійні, які відображають зневажливе ставлення до українського культурного руху, що також було притаманним революційній добі. Досить показові матеріали, у котрих розкривається турбота влади про охорону культурної спадщини, розвиток наукового життя, використання новітніх технологій у навчальному процесі (кінематограф). Значне зацікавлення викликає висвітленні на шпальтах преси реакції церкви на політичні події, а також намагання влади впливати на релігійне життя.

У цілому ж упорядникам серії вдалося охопити основні сфери тогочасного суспільного життя, а включений до збірників матеріал є досить репрезентативним і малодослідженим. Однак будь-які додаткові матеріали, зважаючи на незадовільний стан збереження періодичних видань досліджуваного періоду, однозначно були б корисними. Безумовно, серія видань «Із першоджерел» стала помітним внеском у розширення джерельної бази історії Української революції 1917–1921 рр., суспільно-політичних та соціально-економічних перипетій розглядуваного періоду, безцінним скарбом для підготовки майбутніх монографічних і дисертаційних досліджень. Відтак не викликає сумніву, що проведена упорядниками робота буде належним чином оцінена науковою спільнотою.

О.П.Реснт (Київ)

ГРИНЕВИЧ В.

НЕПРИБОРКАНЕ РІЗНОГОЛОСНЯ:

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ В УКРАЇНІ, 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР. – К.; ДНІПРОПЕТРОВСЬК: ТКУМА; ЛІРА, 2012. – 508 с.

Свої міркування про книгу Владислава Гриневича розпочну зі слів Оскара Вайлда: «Слова будують світ, а суспільство – це текст, який мусить бути переписаним». Кожне покоління інтелектуалів продукує власні моделі переписування, обираючи ціннісні імперативи та проектуючи на минуле динаміку сьогодні. Дослідницька модель В.Гриневича примітна тим, що розкодує приховані пласти тоталітарного буття за допомогою аналізу суспільно-політичних настроїв. Слід зазначити, що настрої охоплюють практично всю сферу

буттєвого колообігу: приватне життя, працю, відпочинок, інтегрованість (або ж неінтегрованість) індивіда у соціум, ставлення до влади тощо. У публічному вимірі настроєва модель дотична до політичних, економічних, освітньо-культурних реалій. У цьому контексті не можна не звернути увагу на метафору назви – *«неприборкане різноголосся»*. Вона кодифікує поліфонію настроїв населення, саме ту множинність, що цілеспрямовано замовчувалася та маргіналізувалася як в офіційних моделях пам'яті, так і при структуруванні гуманітарного простору.

В.Гриневич обирає знаковий період у житті українського суспільства: від підписання пакту Молотова – Ріббентропа до початку німецько-радянської війни. Як відомо, збройні конфлікти посідають особливе місце в пам'яті національної спільноти. На переконання автора, саме Друга світова (Велика Вітчизняна) як історичний міф-символ провокує розлами свідомості, розділяє українське суспільство світоглядно та ідеологічно. Тому в конструюванні офіційних моделей пам'яті про війну В.Гриневич окреслює кілька проблемних зрізів і зазначає, що для українців УРСР вона по суті творилася в Москві – як усічена (вихолощена) інтерпретаційна схема, із наративу котрої «випадали ті українці, які зробили спробу вибороти незалежність власної країни від сталінської імперії, ставши на бік її потужного ворога» (с.45). Також під прес табування або ж потужної інформаційної селекції потрапила воєнна катастрофа 1941 р. Її причини та генезу автор убачає не тільки у прорахунках організаційно-мобілізаційного характеру, а й означає їх культурно-антропологічне підґрунтя, що сягає колосальних втрат і морально-психологічної травми, котрих зазнало українське село 1933 р. Власне вся аналітична траєкторія монографії В.Гриневича актуалізує гуманітарні фактори українського тоталітарного досвіду і пере-сотворює простір пам'яті, диференціюючи мікрокосми її індивідуального та колективного, владного та альтернативного дискурсів.

В.Гриневич свідомий тих викликів, які постають перед дослідником, котрий вивчає настрої населення. У розділі I («Методологія, Історіографія, джерела дослідження») він цілком слушно актуалізує проблему *ймовірності* існування громадської думки за часів тоталітарного режиму. Запропоновано два підходи. Перший представляє бачення «класиків радянології», згідно з яким громадська думка є невід'ємною складовою громадянського суспільства, відтак цей термін недоцільно вживати стосовно тоталітарних режимів, в яких відсутня свобода слова, плюралізм суджень і конкурентне середовище для їх реалізації. Доцільно також вести мову про несамостійність і маніпульованість громадської думки у СРСР, де вона слугувала атрибутивним додатком до політики влади. Альтернативний підхід базовано на твердженні, що тоталітарний режим також потребує легітимності та публічної підтримки. Із цією метою використовують громадську думку, хоча на її формування вирішальний вплив має влада. Автор схиляється до другого міркування й уважає, що є всі підстави твердити про існування громадської думки у сталінському СРСР. Дослідник наголошує, що у варіанті советського тоталітаризму громадська думка функціонувала переважно у приватних розмовах, рідко артикулювалася публічно й відображала, як правило, опозиційні до влади погляди. Обрані теоретичні постулати визначають головні напрями дослідницької стратегії В.Гриневича. Символічним епіграфом до всієї праці можна вважати слова відомого англійського історика А.Тейлора, на які посилається автор: «Те, що люди думають, є більш важливим в історії, ніж об'єктивні факти» (с.13).

Розділ II («Ставлення українського суспільства до змін у радянській зовнішній політиці та воєнних кампаній») розгортає перед читачем настроєву модель українського суспільства напередодні Другої світової війни. Дослідник диференціює настрої населення за геополітичною ознакою (міські та сільські мешканці), національною ідентифікацією, рівнем освіти, наближеності до державних структур та лояльності до влади у цілому. Засадничим є міркування автора, котрий зазначає, що напередодні війни сталінському режиму, попри всі намагання, не вдалося сформувати в Україні єдину *гомогенну* колективну ідентичність советського зразка. Найвиразніше цю тезу підтверджено на прикладі селянського середовища, в якому очікування на війну безпосередньо були пов'язані з травмою від гуманітарної катастрофи 1933 р. та антиколгоспними настроями. Аналіз суспільних настроїв селян узалежнено від традиційної культури, котра перебувала в амбівалентному стані. З одного боку, вона зазнала непоправних руйнувань у процесі модернізації советського зразка, як-от колективізації, нищення традиційного самоврядування та девальвацією морального авторитету церкви. З іншого, – усталені патріархальні засади буття в українському селі були ще досить міцними, відповідно судження автора про те, що традиційна культура залишалася вагомим бар'єром на шляху до соціальної уніфікації виглядають дуже переконливо.

Надзвичайно цікаво розгорнуто кілька засадничих сюжетів, які творять інформаційно насичену мозаїку повсякденного життя в умовах, коли війна стає культурою повсякденності та наскрізним семантичним кодом ідеологічного дискурсу. Через світ приватного автор дезавує усталені міфи про «монолітність» українського суспільства напередодні німецько-советського збройного

протистояння. Власне мілітарний наратив, який окреслює різні, часто засадничо протилежні очікування на війну, є своєрідним аналітичним центром, що об'єднує інші інтерпретаційні моделі.

Органічною складовою мілітарного наративу став армійський сюжет, котрий знаходить наукову інтерпретацію у розділі III («За лаштунками “визвольних походів”: боєздатність і моральний стан РСЧА»). Дослідник оприсутнює стан і діяльність армії крізь призму її освітньо-культурного рівня, стосунків між бійцями й командирами та нуртування національних проблем і конфліктів. При цьому важливим аналітичним інструментом виступає геокультурний фактор, зустрічі з іншим світом, іншими цивілізаційними нормами та правилами співжиття, з котрими армія стикається на приєднаних територіях. У сукупності реалізовані інтерпретаційні засади творять образ збройних сил як міні-проекцію держави з вражаючими контрастами та перманентними кризовими явищами.

Дослідник ілюструє, як присутня відмінність у рівні добробуту, соціальних ролях між командирами й підлеглими моделювала різні образи Батьківщини, а також різні стимули до її оборони. У версії автора, ціннісна атрофія, котра супроводжувала модернізаційні процеси у війську, є не менш важливою для розуміння реального стану армії.

Автор фокусує увагу на гострих конфліктах, що виникали в армії як на культурно-релігійному, так і побутовому ґрунті: «Виникало безліч проблем, адже в одній казармі опинялися люди різних культур, які нерідко мали складну історію спілкування. Слабке знання переважною більшістю вихідців із республік СРСР російської мови, відмінності в менталітеті, наявність національних упереджень і образ – усе це створювало ґрунт для конфліктів, впливаючи на моральний стан і процес бойової підготовки частин» (с.189). Численні факти засвідчують системний характер упереджень і конфліктів на національному ґрунті та означають реакцію й тактику влади в їх вирішенні: ігнорувати, застосовувати карально-силові прийоми, локалізувати та заганяти в підсвідомість. Дослідження фіксує проблему, котру взагалі не брали до уваги в наукових розвідках, пов'язаних із РСЧА як інститутом влади. Ідеться про невміння й небажання армійських командирів працювати у ситуації національних конфліктів та виносити їх на публічне обговорення.

Відтак підхід В.Гриневича знаковий тим, що чітко виявляє політичну стратегію в переформатуванні армії: лояльність до влади пов'язують з етнічною належністю. Авторська версія структурування та диференціації національних конфліктів у збройних силах виявила ще одну грань цієї структури: військово-оборонна функція поступалася місцем ідеологічно-репресивній.

Розділ IV («Інкорпорація Західної України») розкриває «погляд зсередини» на мілітарні устремління СРСР після підписання пакту Молотова – Ріббентропа. У книзі висвітлено настрої бійців РСЧА, котрі виявляли далеко несхвальну оцінку експансіоністським апетитам СРСР. Доповіді політорганів свідчили, що негативне ставлення в армійському середовищі до воєнних кампаній не було спорадичним явищем, і попри потужні агітаційні атаки розрив між насаджуваним та реальним сприйняттям нової військової доктрини залишався відчутним і маловтішним для влади. Автор наводить ідеологічні вказівки начальника

політуправління РСЧА Л.Мехліса, який у роз'яснювальній директиві комісарському складу стверджував: «Будь-яка війна, яку веде держава робітників і селян, є війна справедлива, війна визвольна» (с.170).

Подвійні стандарти в кодифікації етнічної ідентичності виразно оприсутнено і в аналітичних коментарях та систематизованій фактологічній базі, що розкриває вступ Червоної армії на територію Західної України. Наведені документи свідчать, що він був декорований за всіма правилами політичного сценарію, розробленого нагорі. Коефіцієнти української присутності ретельно прописувалися в директивах військовим та партійним структурам: «Вступати до міст наказувалося з оркестрами, під звуки “Інтернаціоналу” з піснями (у тому числі й українською мовою). Ораторами на мітингах пропонувалося призначати українськомовних бійців, а листівки й газети – друкувати українською мовою» (с.143). Автор виразно окреслює зміну тактики червоного війська, зумовлену прагненням надати законності советському режиму на західноукраїнських землях та намаганням вербувати симпатиків із середовища інтелектуальної еліти.

Водночас інкорпорація Західної України, у версії В.Гриневича, акумулює множинні виміри культурно-цивілізаційних розламів, котрі виходять за рамки топографічних реалій. Метафорично її можна означити словами А.Ф'юта: «Це надзвичайно вдале вхоплення тієї сфери суспільного досвіду, в якій політичне непомітно переходить у позаполітичне, офіційне стикається з приватним, накинуте, впроваджене силою чи підступом, нерідко входить у двозначні стосунки зі спадщиною, яку протягом віків визнавали за життєдайне джерело культурної й національної самоідентифікації»¹.

Промовисті спостереження автора, котрий розрізняє три рівня мовної поведінки: кадри, надіслані зі Сходу, здебільшого не розмовляли українською, молоді євреї-висуванці почали швидко опановувати російську, аналогічно й поляки, які пішли на співпрацю з режимом. Мовою влади, таким чином, став українізований варіант російської, точніше суржик, котрий утілював советський варіант українізації. Попри декларовану проукраїнськість, нова влада не здобула в місцевого населення сподіваної прихильності. У настроєвому вимірі застосовано порівняльну характеристику: якщо падіння польської державності українці сприйняли байдуже, то до нового режиму дуже швидко почали ставитися з неприхованою ворожістю. Структурована автором настроєва палітра увиразнює ландшафти культурно-цивілізаційного відчуження, що уособлювали стосунки між суспільством та владою. Свідомо притлумлені або ж штучно локалізовані в них конфлікти з подвійною силою вибухнуть під час німецько-советської війни.

Розділ V («Соціально-економічна політика радянської влади в оцінках українського населення») присвячено аналізу економічних, побутових та культурних реалій життя соціуму напередодні Другої світової війни. У книзі рельєфно представлено різні рівні советської дійсності. Рівень офіційно-державний презентовано крізь призму газетних публікацій та засобів масової пропаганди. Приватно-побутовий вимір постає у листах громадян, щоденникових записах і документах органів державної безпеки. Офіційний вимір

¹ Ф'ют А. Зустріч з Іншим / Пер. з пол. Я.Поліщук. – Х., 2009. – С.172.

розгортає урочисто-оптимістичну картину життя: запровадження нових державних відзнак, як-от звання Героя Соціалістичної Праці, свято державної позики в Києві тощо. Непарадна модель розкриває погіршення життя пересічних громадян, наступ на приватний простір індивідуума, посилення контролю держави за всіма сферами життя. Підтвердженням тому слугують численні постанови влади, зокрема й червневий 1940 р. указ про восьмигодинний робочий день і семиденний робочий тиждень. Посилення репресивних заходів відбувалося на тлі різкого погіршення економічного становища, зокрема продовольчого постачання. Автор цитує промовисті записи зі щоденника В.Вернадського: «Вочевидь по всій країні не вистачає і хліба, і харчових продуктів. Незадоволення зростає й може бути грізним. Перший раз за ці роки хвилююся. А народові як у насміх іде пропаганда про щасливе життя. А люди – тисячі й сотні тисяч – стоять у чергах за куснем хліба...» (с.344).

За спостереженнями дослідника, у свідомості громадян такі поняття, як «радянська влада», «колгоспи», «колгоспне життя», «голодне життя», «голод» сприймалися як синоніми, що перебували у причинно-наслідковій залежності. Напередодні війни переважну більшість українського населення становило селянство, котре добре пам'ятало трагедію колективізації й Голодомору. В.Гриневиц вводить у науковий обіг *пам'ять жертв* і відстежує її вплив на ставлення селян до влади. Серед визначальних характеристик він виокремлює страх, пасивний опір і бажання помсти.

У розділі VI («Україна під впливом тоталітарних ідеологій: формування ідентичності й патріотизму») чітко означено зміни, котрі мали вирішальний вплив на постання нового канону культури та формування нових комунікативних практик, акцентовано увагу на тому, що *класову* домітанту неухильно витісняла *національна*. Цей факт став вирішальним у зміні риторичних формул та змістових акцентів культури соціалістичного реалізму з мілітарно-експансіоністськими устремліннями. Авторська візія епохи примітна потужним і гідним захоплення інтелектуальним багажем та цікава з позицій глибокого й рельєфного відтворення культурного ландшафту у проекції на українські реалії. Варто зупинитися на тих сегментах інтелектуального клімату, котрі дослідник виокремлює як стратегічні у вирішенні проблеми переформатування колективної ідентичності. Передусім це – інструменталізація історії, підпорядкування її вирішенню політичних завдань. Найперше це стосується міфологем, покликаних змінити сприйняття етнічної самототожності. Автор наголошує, що саме у другій половині 1930-х рр. присутніх модифікацій зазнав концепт «дружби народів», який «збагатився» твердженням про Київську Русь як «спільну колицку» росіян, українців та білорусів. Актуалізація цих наукових засад збігалася у часі з приєднанням до СРСР Західної України і Західної Білорусії, тож нова матриця історичної генеалогії як безпосередньо, так і опосередковано сприяла легітимації мілітарних устремлінь держави. Вагомими каталізаторами у творенні нової ідентичності стали відзначення дат, топоніміка та перебудова пантеону військових героїв. Також дослідник виокремлює чинник патріотизму як вагому складову політичної риторики представників влади. Актуалізація патріотичного начала була покликана консолідувати

суспільство в передчутті воєнної загрози та створити новий індикатор советськості як суми певних змістових кодів.

У творенні українського патріотизму советського зразка В.Гриневиц убачає двох «будівничих» – партократію та інтелігенцію. Творчий і політичний портрет означених суспільних груп представлено колоритно та багатогранно. Цьому сприяє використання мемуарних джерел, уведення в аналітичний обіг партійних документів, дотичних до культурної політики. Колективний портрет республіканського партійного середовища виписано досить розлого й колоритно. Яскравим штрихом до нього стали уривки зі щоденника О.Довженка: «Сотні наркомів. Усі молоді й середнього віку. Короткошії, товсті та однаково одягнені. Багато їдять і часто гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них не вірять у душі у свої високі посади. А загалом непогані люде. Мови не знають і не знатимуть, розмовляють і думають суржиково» (с.401). «Суржиковий» образ партійного керівника постає як певний символ державної стратегії, а також як поставторитарний стиль спілкування та поведінки.

Візія мистецької ідентичності у книзі В.Гриневица багаторівнева. Із вибудованої текстової поліфонії постає образ українського митця чи то у стані бунту супроти диктату влади, чи то у стані упокорення й колабораціонізму, чи то у ситуації кризи та морального вибору. Наведені свідчення з архівів органів держбезпеки розкривають особливу увагу НКВС до настроїв, приватних висловлювань та політичних уподобань у середовищі відомих письменників, діячів театру й кіно. Очевидно, за ними можна писати альтернативну історію української літератури з наголосом на жанрі доносу та свідченнях секретних співробітників. Дослідник розкриває технології терору й підкupu, котрий практикувала влада задля «приручення» діячів культури. У книзі показано, як у передвоєнні роки особливої поширеності набула практика державних нагород, почесних звань, високих гонорарів за книги, видані великими накладками. Результатом такого політичного курсу стало формування нового «іконостасу» української советської літератури. Ідентичність митця в ньому зазнала присутніх трансформацій: із вільного творця він перетворився на чиновника від літератури. Контекстуально в дослідженні В.Гриневица постає зрима паралель між «суржиковим» типом партійного діяча й «суржиковою» іпостассю літератора із середовища нової інтелігенції. Окреслені паралелі увиразнюють культурну ситуацію передвоєнної доби, на тлі якої прищеплювалася патріотична свідомість. Сегменти українського й советського в ній мали чітку ієрархію та конфігурацію. Українська присутність суворо дозувалася, попередньо пройшовши ретельну селекцію й цензуру. Автор доводить, що напередодні війни модель українського патріотизму советського зразка залишалася неоднорідною та амбівалентною Її множинність віддзеркалювала багатоголосся всього українського суспільства: «Спектр суспільно-політичних настроїв, що існували у цей період, був широким: від повної аполітичності, соціальної інертності до пасивних чи активних форм підтримки чи опору заходам сталінського режиму» (с.448). Оприявлені дослідником ідеологічні, культурно-антропологічні та соціоментальні ідентифікаційні модули засвідчили, що Україна залишалася потенційно «слабкою» ланкою в тоталітарній імперії.

Книга В.Гриневича актуалізує комплекс проблем, пов'язаних із переозначенням українського історичного нарративу. Як зазначили Г.Касьянов і О.Толочко: «Минуле говорить різними голосами, одночасно, і про різні речі. Лише зусилля історії перетворюють його на античний хор, який послідовно веде одну оповідь. Отже, схопити і передати різноголосся минулого – завдання історика»². Праця В.Гриневича суголосна засадничим аналітичним міркуванням провідних учених у сенсі зміни парадигми в організації знань про минуле. Це стало можливим шляхом інтеграції в науковий обіг суми множинних, конкурентних досвідів у приватному та колективному вимірах. Під пером дослідника досвід індивіда та спільноти у проекції на настроєві моделі дозволив реконструювати ментальну мозаїку українського суспільства та наблизитися до розуміння причин і мотивів поведінки людей. На цій концептуальній домінанті «*зрозуміти, а не засудити*» наголошує сам автор. На мое переконання, така настанова є ключовою, адже зосереджена на описово-аналітичному, а не оціночно-дидактичному, афірмативному підході. Саме дескриптивне начало відкриває широке поле для дискусій про ідентифікаційні параметри соціальної та культурної ідентичності часів советського тоталітаризму. «Неприборкане різноголосся» унаочнює, як приватні історії заповнюють зони замовчування, забуття, маргіналізації, утворені внаслідок використання пам'яті як ресурсу влади; як меморіалізація одних і тих самих подій може відбуватися по-різному, залежно від політичної парадигми.

Окремо слід сказати про аналітичні стратегії презентації суспільних настроїв, котрі застосовує автор. Як зазначалося вище, безумовною перевагою наукових підходів В.Гриневича є інтегрованість політичної й соціальної історії в культурно-інтелектуальний контекст епохи. Під пером дослідника інформаційно-джерельна база, котрою він послуговується, набуває якісно інших конотацій. Ідеться про інтерпретацію настроїв населення не тільки у вимірі суспільно-політичних чинників, а також у культурно-антропологічному наповненні. Зважаючи на те, що в тоталітарному суспільстві *доноси* стали однією з ознак повноцінного функціонування влади та найпоширенішим способом контролю, архіви органів держбезпеки, повідомлення секретних співробітників доречно розглядати і як мову влади, і як *тексти культури*. Для літературознавців історичний нарратив стає об'єктом текстуальної інтерпретації, а історики вбачають у літературних джерелах прояви неповторного людського досвіду, сюжети, що відображають історичну свідомість епохи. Саме до таких міркувань спонукає праця В.Гриневича. Автор вдало реалізує обрану дослідницьку настанову і його приклад є добрим стимулом до міждисциплінарного діалогу.

Для мене як дослідника тоталітарної літератури «Неприборкане різноголосся» – це і розповідь про різні способи кодифікації насильства в категоріях *свого* (нашого) та *чужого* (їхнього, не-нашого). У цьому контексті я ставлю перед собою запитання про вписування спадщини літератури соціалістичного реалізму в національний дискурс насильства та історію соціального письма. Пошуки відповіді тривають...

² Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.21.

ХРОНІКА

І.Г.АДАМСЬКА (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «RUTHENIA DIVIDA: ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОРІЄНТИРИ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОТИРІЧЧЯ КОЗАЦЬКИХ ЕЛІТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.»

Науковий захід, приурочений до 350-річчя Ніжинської чорної ради, відбувся 15 травня 2013 р. в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Організатором конференції виступила науково-дослідна частина історичного факультету, а її тематика передбачала розгляд проблемних питань з історії України другої половини XVII ст., у першу чергу обговорення розбіжностей у поглядах козацьких еліт та суспільності на майбутнє української держави, а також визначення впливу Речі Посполитої, Московського царства та Кримського ханства на ці процеси.

Вступне слово виголосив заступник декана з наукової роботи канд. іст. наук, доцент *О.Ю.Комаренко*. Він привітав усіх гостей конференції, передав вітання від декана історичного факультету д-ра іст. наук, професора, члена-кореспондента НАН України *В.Ф.Колесника*, подякував за приїзд представників з інших країн та міст України, побажав учасникам плідної праці.

Робота конференції проходила сесійно. Перша сесія, яку очолив канд. іст. наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка *О.Г.Сокирко*, була присвячена внутрішній політиці козацьких еліт. Обговорювалися питання, пов'язані з розумінням козацькою старшиною поняття «державний інтерес», аналізувалися політичні та цивілізаційні орієнтири еліт Гетьманщини, розглядалася практика рад у козацькій державі другої половини XVII ст. та проведення чорної ради в Ніжині 1663 р.

Відкрив роботу сесії д-р іст. наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАНУ *В.М.Горобець* доповіддю «“Новое лихо, чого за иних гетманов не бивало”: “Чорна рада” 1663-го як історична подія та місце пам'яті». Дослідник усебічно охарактеризував процес підготовки та проведення ради, її головних діячів – Якіма Сомка, Василя Золотаренка та Івана Брюховецького, окреслив і детально відтворив додаткові обставини, що впливали на перебіг подій, зокрема присутність московського посольства та війська. Доповідач також визначив роль наявних у козацькому середовищі суперечностей щодо майбутнього української держави, простежив формування та збереження пам'яті про раду.

Наступну доповідь – «Наказний гетьман Яким Сомко в історії, історіографії, пам'яті» – виголосив д-р іст. наук, перший заступник директора Українського інституту національної пам'яті *В.В.Кривошея*. Автор простежив походження роду Сомків, чітко визначивши їх належність до міщан, ієрархічне зростання Якіма Сомка від козака до полковника. Дослідник відзначив, що можливість його претензій на владу пов'язана з

належністю до «клану» Хмельницьких. Під час виступу він порівняв підходи до «державного інтересу» й цивілізаційні вибори Якіма Сомка, Івана Брюховецького та їхніх сподвижників, визначив центри впливу лівобережного гетьманату та персональний склад регіональних еліт, охарактеризував московський вектор політики Я.Сомка та І.Брюховецького. Наприкінці виступу показав місце Я.Сомка в історіографії XIX–XX ст., а також в інформаційній (наступні коліна роду, поминання роду у синодику, майнова спадщина, літописні згадки й оцінки) та культурній (топографічній) пам'яті.

У доповіді «“Чорні” ради Війська Запорозького 1661–1663 рр.: ініціатори скликань, склад учасників, основні рішення» д-р іст. наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ *Т.В.Чухліб* розвинув тему про традиції проведення козаками рад. Він детально охарактеризував усі ради, які відбулися у зазначений період та визначив типовість ніжинських подій 1663 р. Поряд із тим відзначив велику роль П.Куліша та його відомого роману в популяризації знань про раду в Ніжині. Порівнюючи дані з художнього твору та реальні історичні факти, історик знайшов низку неточностей, але залишив відкритим риторичне питання: чого більше від такого поширення історичних знань – користі чи шкоди?

Переходячи до характеристики ситуації, яка склалася на українських землях після Ніжинської чорної ради 1663 р., докторант Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської *Яцек Дрозд* виголосив доповідь «Образ ворога (ворогів) України в документах козацьких гетьманів – Павла Тетері та Івана Брюховецького з 1663–1665 рр.». Він підкреслив, що Україна, розділена внутрішньої боротьбою, стала територією втручання та змагань сусідніх держав – Московського царства, Речі Посполитої та Кримського ханства. Це, своєю чергою, впливало на позиції обох козацьких таборів та формування в їхніх керівників – Павла Тетері й Івана Брюховецького – образу ворогів. Дослідник підкреслив, що обидва козацьких лідера почали провадити «інформаційну кампанію», намагаючись показати себе та своїх союзників в якнайкращому світлі, а супротивників – у найгіршому.

Наступний доповідач, канд. іст. наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка *О.І.Божко*, у доповіді «Легітимність влади і власності в Гетьманщині» порушив питання про можливість уважати Гетьманщину державою. При цьому він детально проаналізував особливості організації козацького управління, законність прав на контрольовані території, міжнародне визнання, підкреслюючи, що вже самоназва – Військо Запорозьке, є приводом для сумнівів щодо існування власне держави.

Підбиваючи підсумок роботи сесії, О.Г.Сокирко проаналізував образ держави у свідомості козацьких еліт та розпочав дискусію, задавши питання доповідачам. Виступи викликали запитання й в інших учасників конференції, зокрема В.М.Горобця, Т.В.Чухліба, Т.Ю.Пшеничного, та жваву дискусію, в якій узяли участь В.А.Брехуненко, В.М.Горобець, Я.Дрозд, В.В.Кривошея, П.Кроль, О.Г.Сокирко, Т.В.Чухліб. Особливо гостро обговорювалося питання, чи можна вважати Гетьманщину державою. Окрім цього, дискусія точилася навколо внутрішніх і зовнішніх факторів розколу, його початку, уточнювалася теза про можливість чіткого розмежування станової належності осіб у XVII ст., додатково аналізувалося походження практики козацьких рад.

Друга сесія, на якій головував д-р іст. наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАНУ В.М.Горобець, присвячувалася зовнішнім впливам та реакціям на події другої половини XVII ст. в Гетьманщині. Продовжуючи дискусію щодо початку поділу українських земель, д-р іст. наук, професор Київського

національного університету імені Тараса Шевченка *В.І.Сергійчук* виголосив доповідь «Віленське перемир'я 1656 р. як початок поділу українських земель між Москвою і Польщею». Дослідник підкреслив вплив сусідніх країн на процеси, що відбувалися в Гетьманщині, та переніс початок поділу українських земель на більш ранню, ніж визначали інші учасники конференції, дату. В.І.Сергійчук доводив, що підписання перемир'я між Річчю Посполитою й Московською державою у Вільно в 1656 р., недопуск до переговорів української делегації та відхилення пропозицій Богдана Хмельницького вже свідчило про початок реалізації планів щодо поділу українських територій.

Продовжуючи тематику зовнішніх впливів на події, котрі відбувалися на українських землях у другій половині XVII ст., представник Варшавського університету д-р *Пьотр Кріль* виступив із доповіддю «Позиція Речі Посполитої щодо подій на Україні в 1661–1667 рр.». Дослідник зазначив, що річпосполитські еліти все ще бажали мати під своїм контролем усю Україну, проте через політичну слабкість, пов'язану з внутрішніми проблемами, залишили справу оволодіння Лівобережжям на козацьких гетьманів – Юрія Хмельницького, Павла Тетерю, Петра Дорошенко. Водночас Москва активно поширювала свій вплив на зазначену територію, що Польщею недооцінювалося. Натомість у Речі Посполитій, на відміну від попередніх років, упродовж 1660-х рр. не було нових ідей щодо політики на українських територіях. Польські еліти не знаходили відповіді на питання, як організувати соціальні відносини, що значно ускладнювало процес зміцнення польського впливу.

Ситуацією в Гетьманщині цікавилися не тільки представники сусідніх країн, але й західні дипломати, котрі перебували в 1650–1660-х рр. у Речі Посполитій. Доповідь канд. іст. наук, доцента Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя *Є.М.Луняка* «Діяльність Павла Тетері в рецепції французьких сучасників» ознайомила присутніх із французьким баченням постаті гетьмана. Дослідник зазначив, що незважаючи на збереження багатьох джерельних свідчень, достатнього історичного бачення постаті П.Тетері та чіткого розуміння його дій досі немає.

Роль церкви у суспільно-політичних трансформаціях другої половини XVII ст. розглянув канд. іст. наук, мол. наук. співроб. науково-дослідної частини історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка *Т.Ю.Пшеничний* у доповіді «Міжконфесійні протиріччя і концепція екуменізму в діяльності уніатських митрополитів у другій половині XVII ст.». Дослідник відзначив, що під впливом зовнішніх, а часто й внутрішніх, обставин церковне питання ставало причиною різноманітних конфліктів та агресії, але після війни 1648–1657 рр. почала набирати активності екуменічна робота уніатських митрополитів.

Реагування окремих категорій населення українських територій на події середини XVII ст. було розкрито в доповіді аспіранта Національного університету «Києво-Могилянська академія» *І.В.Гаврилюка* «Руська магнатерія Речі Посполитої vs козацькі еліти (1648–1649 рр.)». Дослідник відзначив, що руські магнати залишилися вірними Короні й усіма силами намагалися зберегти існуючий доти лад. Зокрема Владислав Домінік Заславський та Ярема Вишневецький відряджали приватні війська для участі у воєнних діях.

Модератор сесії В.М.Горобець підбив підсумки виступів та задав низку питань доповідачам. До обговорення залучилися присутні у залі, зокрема питання ставили І.Г.Адамська, О.Г.Сокирко, Т.В.Чухліб, у дискусії брали участь В.М.Горобець, П.Кріль, Є.М.Луняк, О.Г.Сокирко, Т.В.Чухліб. Найбільшу дискусію викликала

доповідь В.І.Сергійчука, зокрема обговорювалося питання, чи не було свідомою провокацією зі сторони Б.Хмельницького відправляти на переговори у Вільно делегацію на чолі з сотником Романом Гапоненком?

Під час роботи третьої сесії, яку очолювала канд. іст. наук, молодший науковий співробітник науково-дослідної частини історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка І.Г.Адамська, було визначено, яке місце події другої половини XVII ст., зокрема рада 1663 р., займають у пам'яті українського населення та в історіографії. У доповіді «Ніжинська рада 1663 р. в дореволюційній російській історіографії» канд. іст. наук, доцент Маріупольського державного університету С.В.Тарасов відзначив, що С.М.Соловйов та Д.І.Лловайський оцінювали страту Сомка та Золотаренко як розправу над переможеними, а Г.Ф.Карпов визнавав, що відповідальність за цю розправу лежить на царському уряді. При цьому С.В.Тарасов підкреслив, що більшість російських дослідників звертали увагу на нездатність московських державних діячів розібратися у внутрішніх справах України, і лише деякі вчені (О.Х.Востоков, М.М.Покровський) уважали, що царська влада дуже вміло грала на суперечностях в українському суспільстві.

Продовжив розгляд російської історіографії канд. іст. наук, доцент Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського В.І.Маслак, який виступив із доповіддю «Чорна рада у сучасній російській історіографії». Автор відзначив, що ця подія не належить до числа провідних дослідницьких тем з української історії в російській історіографії. Однак серед існуючих праць доповідач виділив два основних напрями – традиційні підходи до оцінки Ніжинської ради як події, що відбивала потяг широкого загалу українського козацтва до тісного єднання з російським світом (А.І.Алмазов, В.О.Артамонов, Г.О.Санін), та праці Т.Г.Таїрової-Яковлевої, котрі близькі до сучасної української історіографії (Т.В.Чухліб, В.С.Степанков, Ю.А.Мицик, Я.О.Федорук), хоча й не зливаються з нею.

Досліджуючи сучасну українську історіографію, викладач Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського Г.І.Макушина й методист кафедри нової та новітньої історії України Українського католицького університету (Львів) Р.А.Чікалін, відобразили у своїх виступах погляди сучасних українських дослідників щодо політичної та правової культури еліт Гетьманщини другої половини XVII ст., по-стать гетьмана Івана Мазепи як представника інтересів козацько-старшинської верстви. Виступ канд. іст. наук, наукового співробітника науково-дослідної частини історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка М.Б.Парахіної було присвячено відповіді на питання, чим вважають Ніжинську чорну раду – розколом чи об'єднанням?

Підсумовуючи роботу сесії, І.Г.Адамська ще раз підкреслила вплив на свідомість українців твору П.Куліша «Чорна рада: Хроніка 1663 р.» та проаналізувала його польські витоки. Дослідниця звернула увагу на добру знайомість письменника з польською мовою та літературою, тісне спілкування з представниками польських еліт і прихильне до них ставлення.

Підбиваючи підсумки конференції, було визначено, що події другої половини XVII ст., а саме розкол українських земель, відбувалися під впливом як внутрішніх факторів, так і зовнішніх. До перших, зокрема, віднесли соціальну неоднорідність полків, яка спричиняла суперечки в козацькому середовищі. До других, окрім безпосереднього втручання сусідніх держав – політику щодо надання привілеїв козацькій старшині. У Речі Посполитій, на Правобережжі, остання мала право на володіння

землею, натомість на Лівобережжі старшина володіла нею «на правах шаблі», а можливість реституції в разі повернення польської влади спричиняла додаткову напругу у відносинах.

Установлено, що формальний розкол українських земель відбувся значно раніше, а в 1663 р. він тільки офіційно оформився. Зазначено, що практика чорних рад була типовим явищем для козацтва початку 1660-х рр., беручи витоки як із середньовічної європейської традиції – обрання імператора Священної Римської імперії, вирішення окремих питань повстанцями, наприклад гуситами, так і з азійської – обрання хана кримськими татарами. Підкреслено вплив практики жовнірських зборів у Речі Посполитій (з яких виникла державна інституція – сейм) на форму діяльності козаків (зібрання рад та їх подальше одержавлення). Зауважено також схожість інституту ясаулів й осавулів у татар і козаків. Зазначено необхідність проведення подальших тюркологічних досліджень.

Підсумовуючи дискусію про можливість уважати Гетьманщину повноцінною державою, було відзначено, що для вирішення цього складного історичного питання необхідне проведення додаткових досліджень з історії права. Для цього, перш за все, належить сформулювати коло спеціалістів з історії права XVII ст., яке зараз відсутнє. У цілому констатовано наявну в історичній науці проблему, пов'язану з відсутністю досліджень з історії права, які б стосувалися не лише XX ст.

В.П.Кононенко (Київ)

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ ««ЧОРНА РАДА» 1663 р. ТА «РУЇНА» УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ СТЕРЕОТИПИ І ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ»

Захід під такою назвою відбувся 17 червня 2013 р. в Інституті історії України НАНУ, і був приурочений до 350-річчя Ніжинської ради 17–18 червня 1663 р. Відкрив роботу конференції директор Інституту історії України НАНУ академік *В.Смолій*, який у вітальному слові зазначив, що наукове переосмислення подій 350-літньої давності надзвичайно актуальне для сучасної української історіографії.

Д-р іст. наук, проф. *В.Горобець* (Інститут історії України НАНУ) присвятив свою доповідь внутрішнім і зовнішнім передумовам політичної дезінтеграції Війська Запорозького 1650 – початку 1660-х рр. Історик представив власне бачення «Чорної ради» в контексті історії генеральних рад у Гетьманщині, вказав особливості її проведення, однак зауважив, що, на його думку, її не можна назвати унікальною подією, оскільки різні її характерні риси можна спостерігати як до 1663 р., так і після нього. Д-р іст. наук *В.Кривошея* (Український інститут національної пам'яті) представив цікаву регіональну відмінність полків Лівобережної Гетьманщини, що суттєво впливала на суспільно-політичну історію. Дослідник відзначив, що південні полки Лівобережжя зазнали великого впливу Запорозжя, тому в них панували егалітарні уявлення та ідеї. Д-р іст. наук *Т.Чухліб* (Інститут історії України НАНУ) у своєму виступі висвітлив політику гетьмана Ю.Хмельницького щодо Лівобережної України початку 1660-х рр. та «Руїну» як історичне явище й історіографічний термін. Дослідник, зокрема, наголосив на тому, що «Руїна» не є науковим терміном, лише заплутує подальші дослідження Гетьманщини 1660–1670-х рр. Д-р іст. наук, проф. *В.Брехуненко* (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України) проаналізував представництво козацьких рад Війська Запорозького в першій половині XVII ст. Д-р іст. наук *Д.Вирський* (Інститут історії України НАНУ) розповів про штурм і руйнування Кременчука в листопаді 1663 р. новообраним гетьманом І.Брюховецьким та представив причини, чому південне лівобережне місто виступило проти влади реґиментаря. Канд. іст. наук *В.Пришляк* (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк) розглянув використання терміна «Гетьманщина» сучасниками та істориками XIX–XXI ст. Дослідник дійшов висновку, що одним із найкращих наукових термінів для окреслення території української автономії раннього нового часу є саме «Гетьманщина». Канд. іст. наук *О.Сокирко* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) проаналізував діяльність російських резидентів-міністрів при гетьманському дворі кінця XVII–XVIII ст. Канд. іст. наук *В.Кононенко* (Інститут історії України НАНУ) розглянув питання узгодження термінології в дослідженні «Договорів та постанов» 1710 р.

Кожен виступ завершувався запитаннями до доповідача й дискусією, зокрема найбільшу увагу було приділено проблемі типологізації «Чорної ради» та «Руїни» в рамках як української історії, так і центрально- й східноєвропейського макрореґіону. Дискусії викликали історіографічна метафора «Руїна» та терміни «Гетьманщина», «Гетьманат» тощо. Зокрема, *О.Сокирко* зазначив, що «Руїну» потрібно розуміти не як термін, а як метафору. Дослідник запропонував історикам домовитися щодо хронологічного проміжку часу, який відносять до «Руїни», а також явища, що «входять» у рамки цієї метафори, і спокійно користуватися нею надалі, пояснюючи читачам при цьому, що в той період не спостерігалось повного занепаду державного життя в Гетьманщині, а навпаки – у деяких сегментах розвитку суспільства, зокрема в політичній свідомості, відбувалася еволюція. Відтак робота конференції засвідчила корисність розширення спілкування між дослідниками історії України раннього нового часу й необхідність реґулярного проведення подібних наукових заходів.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Адаптація України до переходу світ-системи від одно- до багатополосності: Аналітична доповідь / Авт. кол.: М.І.Михальченко, Ю.Ж.Шайгородський, О.К.Шевченко. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 120 с.

Аржевітін С.
Карпатська Україна: епоха в добі: Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. – Вінниця: Тезис, 2013. – Кн.6. – 868 с.

Білокінь С.
Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Дрогобич: Коло, 2013. – Т.2. – 1066 с.

Борисенко В.
Така житка...: Культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся (за матеріалами етнографічної експедиції 1994 р.). – К.: Стилос, 2011. – 224 с.

Веденев Д.В., Будков Д.В.
Заручниця глобального протистояння: Трагедія Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні у контексті «холодної війни» (1945–1991 рр.). – К.: Дорадо-Друк, 2013. – 232 с.

Вирський Д.
Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України: (кінець XV ст. – 1659). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 296 с.

Вирський Д.
Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 215 с.

Власов В.І.
Глобалістика: історія, теорія: У 2 т. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2012. – Т.1: Історичні аспекти науки глобалістики. – 570 с.

Власов В.І.
Глобалістика: історія, теорія: У 2 т. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2012. – Т.2: Еволюція наукової думки щодо глобалізації в Україні та Росії. – 856 с.

Война. Разлука. Любовь: (Переписка Н.Е.Крутиковой і П.Е.Рудого. 1941–1944 гг.) / Сост. Т.П.Рудая. – К.: Изд. дом Д.Бураго, 2012. – 456 с.

Галич та його довікля: Довідник-путівник / Авт.: О.Береговський, Л.Бурмей, М.Волошин та ін. – Галич, 1997. – 110 с.

Гетманец М.Ф.
Тайна Каялы в свете науки, логики и здравого смысла. – Х.: Майдан, 2012. – 90 с.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні очима дослідників і свідків: Чернігівщина: Зб. мат. / Упор. С.В.Бутко, В.М.Бойко, Т.П.Демченко. – Чернігів: ЦППК, 2008. – 160 с.

Горбик В., Денисенко Г.
«Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 192 с.

Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Ресент О.П.
Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст.: (Нариси з історії та економіки) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 224 с.

Горобець В.
«Чорна рада» 1663 року: Передумови, результат, наслідки / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 200 с.

Горovenко А.
Меч Романа Галицького: Князь Роман Мстиславич в історії, епосі та легендах. – Санкт-Петербург: Дмитрій Буланін, 2011. – 480 с.

Гуржіївські історичні читання / Гол. ред. В.А.Смолій. – Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2013. – Вип.6. – 388 с.

Гуржій І., Гуржій О.
Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 284 с.

Гізель І.
Вибрані твори: У 3 т. / Ред.-упор. Л.Довга. – Л.: Свічадо, 2012. – Т.1, кн.1. – 624 с.

Дзюба І.
На трьох континентах. – К.: Кліо, 2013. – Кн.1. – 805 с.

Дослідження найбільш поширених у світі пропорційних виборчих систем і перспектив їх запровадження у національне

державотворення та правотворення:

Аналітична доповідь / За заг. ред. О.А.Фісуна. – К.: НІСД, 2007. – 120 с.

Дослідники історії Південної України:

Бібліографічний довідник / Упор. І.Лиман. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2013. – Т.1. – 382 с.

Дубровський А.М., Геец Н.Я.

Отечественная война 1812 года и Брянский край. – Брянск, 2013. – 192 с.

Заборевський М.

В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. – Аугсбург, 1946. – 51 с.

Запорізький рахунок Великій війні

1939–1945 / Авт.: Ф.Г.Турченко, В.М.Мороко, О.Ф.Штейнле та ін. – Запоріжжя: Просвіта, 2013. – 416 с.

Зелений Кли́н: (Український Далекий

Схід): Енциклопедичний довідник / Уклад. В.Чорномаз. – Владивосток: Вид. Далекосхідного федерального ун-ту, 2011. – 288 с.

История сталинизма: жизнь в терроре:

Социальные аспекты репрессий: Мат. междунар. науч. конф., Санкт-Петербург, 18–20 октября 2012 г. / Сост.: А.Сорокин, А.Кобак, О.Кувалдина. – Москва: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н.Ельцина», 2013. – 485 с. (серия «История сталинизма: Дебаты»)

Івангородський К.

Етносоціальний вимір українського козацтва: (нарис з історії Південної Київщини кінця XV – середини XVII ст.). – Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2012. – 240 с.

Іваненко О.

Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 375 с.

Каліщук О.

Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурс. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2013. – 510 с.

Касьянов Г., Смолій В., Толочко О.

Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 128 с.

Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Кер. проекту Л.В.Легасова; авт. та упор.: О.С.Лисенко, І.К.Патриляк, О.П.Білоус та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 504 с.

Киридон П.

Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.). – Полтава: АСМІ, 2012. – 576 с.

Климовський С.И.

Где, когда и почему возник Киев. – К.: СтилоС, 2012. – 362 с.

Ковалевська О.

Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX – поч. XXI ст. – К.: Темпора, 2013. – 420 с.

Колесник І.

Українська історіографія: концептуальна історія / За ред. В.Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 566 с.

Коник О.О.

Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – 452 с.

Корнієнко В.В.

Корпус графіті церкви Спаса на Берестові: (остання третина XI – перша третина XVIII ст.). – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2013. – 304 с.

Костик М.

Ярослав Осмомисл. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2013. – 112 с.

Кропачев С., Кричко Е.

Потери населения СССР в 1937–1945 гг.: масштабы и формы: Отечественная историография. – Москва: РОССПЭН, 2012. – 350 с. (серия «История сталинизма»)

Кюблер Ханс-Дітер

Міфи про суспільство знань. – К.: Вид. дім Д.Бураго, 2010. – 264 с.

Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху: Матеріали першої міжвузівської наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих науковців, 27 лютого 2007 р. / Відп. ред. О.В.Потільчак. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2007. – 142 с.

Михальченко Н.

Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. – К.: ИПиЭНИ им. И.Ф.Кураса НАН Украины, 2013. – 340 с.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012. – Т.22: На пошану проф. П.Ф.Лаптіна. – 512 с.

Національна академія наук України: Анотований каталог книжкових видань 2012 / Упор. М.В.Язвинська, А.І.Радченко. – К.: Академперіодика, 2013. – 440 с.

Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Кер. проекту Л.В.Легасова; авт. та упор.: О.Є.Лисенко, С.Ф.Даценко, Я.Л.Пасічко. – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.

Орлик П.

Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го / Передм. О.Ковалевської. – К.: Темпора, 2013. – Т.1. – 572 с.

Орлик П.

Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го / Упор. О.Ковалевська. – К.: Темпора, 2013. – Т.2. – 820 с.

Орлик П.

Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го / Упор. О.Ковалевська. – К.: Темпора, 2013. – Т.3. – 864 с.

Орлик П.

Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го / Упор. О.Ковалевська. – К.: Темпора, 2013. – Т.4. – 900 с.

Орлик П.

Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го / Упор. О.Ковалевська. – К.: Темпора, 2013. – Т.5. – 1012 с.

Партійна система України після парламентських виборів-2012: Аналітична доповідь / За заг. ред. О.А.Фісуна. – Х.: Золоті сторінки, 2012. – 116 с.

Піх О.

Мирон Кордуба (1876–1947). – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2012. – 72 с. (серія «Історики України», №10)

Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Мат. Всеукр. наук. конф., Київ, 15 березня 2012 р. / Упор.: О.Г.Бажан,

Р.Ю.Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 456 с.

Реабілітовані історією: Запорізька область / Гол. редкол. В.Ф.Солдатенко. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013. – Кн.6. – 484 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. Я.Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Вип.7. – 234 с.

Россияне и немцы в эпоху катастроф:

Память о войне и преодоление прошлого: Мат. конф. рос. и нем. историков, Волгоград, 7–10 сентября 2010 г. / Сост.: Й.Хелльбек, А.Ватлин, Л.Шмидт. – Москва: РОССПЭН, 2012. – 421 с.

Руда О.

Освальд Бальцер (1858–1933): наукова та громадська діяльність. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2012. – 132 с. (серія «Історики України», №9)

Сакральна географія і феномен паломництва:

вітчизняний і світовий контекст: Хортицький семінар / Упор. Ю.Ю.Завгородній. – Запоріжжя: Дике Поле, 2012. – 292 с.

Сталий людський розвиток:

забезпечення справедливості: Національна доповідь. – Умань: Візаві, 2012. – 412 с.

Судьба старообрядчества в ХХ – начале

XXI вв.: история и современность: Сб. науч. тр. и мат. / Отв. ред. и сост. С.В.Таранец. – К.: Випол, 2013. – Вып.6. – 240 с.

Таїрова-Яковлева Т.

Іван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – 403 с.

Тарнашинська Л.

Сюжет доби: дискурс шістдесятництва в українській літературі ХХ ст. – К.: Академперіодика, 2013. – 678 с.

Тимченко Р.

Відносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 – квітень 1920 рр.) / Відп. ред. Р.Я.Піріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 347 с.

Тоїчкін Д.

Клинкова зброя козацької старшини ХVI – першої половини ХІХ ст.: проблеми атрибуції та класифікації. – К.: Ін-т історії України НАН України; Росохранкультура, 2013. – 464 с.

Труба Р.

Омелян Терлецький (1873–1958). – Л.: Ін-т

українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2013. – 84 с. (серія «Історики України», №12)

Україна в Центрально-Східній Європі / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Вип.12/13. – 486 с.

Україна за двадцять років: Мат. міжнар. веб-конф., Чернігів – Варшава – Оксфорд – Москва – Нью-Йорк – Київ, 22 серпня 2011 р. / Гол. редкол. В.М.Бойко. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – 48 с.

Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Зб. док. і мат. / Упор.: В.Баран, Л.Гісцова, Л.Демченко та ін.; відп. ред. Г.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАНУ, ЦДІАК України, 2013. – 810 с.

Українська художня культура: історія та сучасні проблеми: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т культурології НАН України, 2012. – 256 с.

Український з'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 р.): матеріали та коментарі / Упор.: В.М.Бойко, Р.Б.Воробей, Т.П.Демченко. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. – 98 с.

Чебан М.

Микола Андрусак. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2013. – 86 с. (серія «Історики України», №11)

Чернецький Є.

Українське село: Зажинки до родовідної книги Потіївки на Білоцерківщині. – Біла Церква: Пшонківський О.В., 2013. – 608 с.

Черномаз В.А.

Украинское национальное движение на Дальнем Востоке (1917–1922 гг.). – Владивосток: Изд. Дальневост. ун-та, 2009. – 560 с.

Чобіт Д.

Стиборівка: готи та їх нащадки: До питання про населення Волино-Подільського пограниччя II–V ст. н.е. – Броди: Просвіта, 2013. – 352 с.

Юго-Запад: Одессика: Историко-краеведческий научный альманах / Гл. ред. В.А.Савченко. – Одесса: Печатный дом, 2013. – Вып.16. – 294 с.

Юрій М., Алексієвєць Л., Калакура Я., Удод О.

Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання. – К.: Чернівці; Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 2. – 696 с.

Ave, Ukraina! Від Декларації

про державний суверенітет України до Акту проголошення незалежності України / Авт. проекту Я.Зайко, В.Севаст'янов. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Освіта України, 2003. – Т.1: Декларація про державний суверенітет України; Т.2: Ave, Ukraina! Філософія буття країни правди, волі і добра. – 1432 с. (серія «Літопис Українотворення»)

Ave, Ukraina! Декларація про державний суверенітет України / Відп. ред. Я.Я.Зайко. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Освіта України, 2011. – Т.2: Ave, Ukraina! Філософія буття країни правди, волі і добра: 1990 р.: Декларація: 10 років потому 2000 р.; Т.3: Чуття честі: Епічна післямова до твору, написаного життям України: Декларація: Акт незалежності України: 1990–1991 р. 20 років потому 2010–2011 р. – 1295 с. (серія «Літопис Українотворення»)

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ В 2012 р.

АВТОРСЬКІ ВИДАННЯ

Бондарчук П.М.

Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 322 с. (Серія «З історії повсякденного життя в Україні»)

Верменич Я.

Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації / Наук. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 284 с.

Герасименко Н.

Олександр Лазаревський: життя і творчість (1834–1902 рр.) / Наук. ред. О.А.Удод. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 180 с.

Головко В.

Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991–2009 рр. / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 416 с.

Гуржій О., Реєнт О., Палій А.

Війна 1812 року: український контекст / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 154 с.

Дерейко І.

Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / Наук. ред. О.Г.Бажан. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 174 с.

Дзюба О.М.

Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 347 с.

Сфіменко Г.

Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФФР: довгий 1920 рік / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 367 с.

Лобода М.

Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) / Наук. ред. О.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 206 с.

Папакін Г.

Українські визвольні змагання 1939–1956 років: джерельний контент / Відп. ред. Г.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 1: Проблеми класифікації й змісту джерел повстанського та радянського походження. – 358 с.

Сас П.

Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 350 с.

Славутич Є.В.

Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 171 с.

КОЛЕКТИВНІ ВИДАННЯ

Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь віки. Міжнар. наук.-метод. конф. (5 груд. 2012 р.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 106 с.

Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст.: Зб. наук. ст. / Гол. редкол. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 276 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011/2012. – Вип. 6. – 578 с.

Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки): Зб. наук. ст. / Авт. кол.: Н.П.Барановська, Г.В.Касьянов, Л.В.Ковпак, О.Н.Кубальський, С.С.Падалка, Т.С.Шульга. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 261 с.

Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Ч. 12. – 251 с.

Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 22: «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень: 75 років інституціонального буття»: Доп. та мат. Міжнар. наук. конф. (20–21 жовт. 2011 р.). – 734 с.

Історія торгівлі, податків та мита: Шоста міжнар. наук. школа-семинар (11–12 жовт. 2012 р.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 67 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2011 р. / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 48 с.

Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки: Док. і мат. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 548 с.

Литовська метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації: Мат. круглого столу (21 березня 2012 р.) / Відп. ред. Г.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 58 с.

Міжнародні зв'язки України: Наук. пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.21. – 408 с.

Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії в 2 т. / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Т.1: Практики, казуси та девіації повсякденного життя в Україні) – 328 с. (серія «3 історії повсякденного життя в Україні»)

Пономаренко Лідія Антонівна – історик, киевознавець, топоніміст: (до 90-річчя від дня народження): Біобібліограф. покажч. / Редкол.: Л.Ветрова, Л.Вовк, В.Даниленко, Г.Сфіменко, Л.Муха, А.Новицька, О.Реєнт, О.Тітова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 68 с.

Присяга Миргородського полку 1718 р. / Опрац.: Д.Вирський, Р.Москаленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 233 с.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.7. – 318 с.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: Зб. наук. ст. / Гол.

ред. В.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.8. – 310 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.20. – 378 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.6. – 242 с.

Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Ч.20: Генеалогія та геральдика. – 262 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.15. – 262 с.

Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.17. – 301 с.

Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник / Відп. ред. М.М.Варварцев. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.3: Предметно-тематична частина: К–О. – 315 с.

Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: Нариси повсякденного життя / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 786 с. (серія «3 історії повсякденного життя в Україні»)

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (2002–2011 рр.) / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 176 с.

Український історичний збірник 2012 / Гол. ради В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.15. – 371 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

UKRAINIAN MODERN GRAND-NARRATIVE: APPROACHES, CONCEPTS, REALIZATION

VERMENYCH YA.V. Local-Regional Levels of Domestic Narrative 4

HISTORICAL ARTICLES

Commemorating the 1025th Anniversary of Baptism of Rus'

RYCHKA V.M. *Anni Mundi: The Christian Country Birth* 24

ULIANOV'S'KYI V.I. "Vydubychi's History" Concerning Kyiv Inhabitants Christening in the Light of Ancient Cathedral Consecration..... 40

SHEVCHENKO N.O. (*Nizhyn*). Ancient Kyiv Christian Antiquities in the Scientific Heritage of M.Maksymovych 60

PASLAVS'KYI I.V. (*L'viv*). Halych Bishop Petro – the Creature and Diplomat of Danylo Romanovych 75

HULEVYCH V.P. "The Kyiv Tragedy" of 1482: Myths and Facts 88

USENKO P.H. Zygmunt Sierakowski's Live Heroic Deed (Commemorating the 150s Anniversary of 1863 Uprising) 100

SHEVCHENKO V.M. Reforms of 1860–1890s in Russian Empire: Modern Interpretation 117

VODOTYKA T.S. Migratory and Modernization Processes in the Overdnipro Ukraine Towns According to First General Population Census in Russian Empire of 1897 Data 124

TYMCHENKO R.V. Yevhen Petrushevych – the Western Ukrainian People's Republic Leader (Commemorating the 150s Anniversary of Birth and the 95s Anniversary WUPR) ... 143

KAPITAN L.I. (*Mukacheve*). Anti-Religious Policy of the Power about Roman Catholic Church in Zakarpattia (1945–1955s) 157

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

OSIPIAN O.L. (*Kramators'k*). Invention of the Prestigious Ancestors in the Context of Urban Patriciate's Worldview in the Seventeenth-Century L'viv: the "Primary Germans" and "Ambiguous Armenians" in J.B.Zimorowicz's "Leopolis Triplex" 169

About the Bohdan Khmel'nyts'kyi Posterity on the Poltavshchyna in the 18th Century (*introductory article and publication by Yu.A.Mytsyk and I.Yu.Tarasenko*) ... 207

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Magosci P.R. Ukraine: A History of Its Lands and Peoples (*O.V.Yas'*) 212

From the Original Sources. – Issue 1–5 (*O.P.Reient*) 216

Hrynevych V. Unbridled Dissonance: The Second World War and Socio-Political Identities in Ukraine, 1939–June 1941s (*I.V.Zakharchuk, Rivne*) 221

CHRONICLES

ADAMS'KA I.H. International Scientific Conference "Ruthenia Divida: Civilization Reference Point and Political Contradictions of Cossack Elite of the Second Half of 17 century" 228

KONONENKO V.P. Theoretical and Practical Conference "The Black Council' of 1663 and 'Ruin' of Ukrainian Cossack State: Historiographical Stereotypes and the Track of a Solution to the Problem" 233

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 234

Scientific Literature Published by the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2012 238